

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

**№3-2023
ISSN 1810-9055**

Baş redaktor:

h.e.d., professor *Ə.İ.Əliyev*

Redaksiya Heyətinin sədri

h.e.d., dosent *T.İ.Hüseynov*

Baş redaktorun müavini:

h.ü.f.d., *P.A.Bayramova*

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d., prof. *M.F.Məlikova*

h.e.d., prof. *N.H.Cəfərli*

h.e.d., prof. *İ.O.Quliyev*

h.e.d., prof. *Ə.H.Rzayev*

h.e.d., prof. *Ş.T.Səmədova*

h.e.d., prof. *K.N.Səlimov*

h.e.d., prof. *Ə.İ.Sadıqov*

h.e.d., prof. *M.S.Qafərov*

h.e.d., prof. *E.Ə.Əliyev*

h.ü.f.d., prof. *Z.A.Əsgərov*

h.e.d., prof. *V.A.Vasilyeva* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *İ.N.Sopilko* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *Y.L.Boşitskiy* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *A.İ.Abdullin* (Rusiya)

h.e.d., prof. *V.A.Avdeyev* (Rusiya)

h.e.d., prof. *V.V.Romanova*

h.e.d., prof. *G.İ.Xubua* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.M.Əliyev* (Almaniya)

h.ü.f.d., dos. *F.B.Riehl* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.A.Sabitova* (Qazaxıstan)

Məsul katib:

h.ü.f.d., dosent *A.N.İbrahimova*

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. E.Qarabalovun vaxtsız vəfatından sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə jurnalın dərci 2018-ci ildən bərpa edilmişdir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhvə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2023

MÜNDƏRİCAT

İNFORMASIYA HÜQUQU

Gülnaz Rzayeva

SHARENTİNG (PAYLAŞIM) PROBLEMİ: UŞAĞIN ŞƏXSİ TOXUNULMAZLIQ HÜQUQU VƏ VALİDEYNİN İFADƏ AZADLIĞI ARASINDA MÜTƏNASİBLİYİN QORUNMASI 5

İNSAN HÜQUQLARI

Günay Hacıyeva

AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏ YERLƏRİNDƏ MƏHKUM QADINLARIN MÜLKİ VƏ SİYASİ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ ÜZRƏ PROBLEMLƏR 12

TİBBİ HÜQUQ

Hikmət Babayev

ABORT VƏ YA DOĞULMAMIŞ UŞAQ HÜQUQLARI? 21

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

Elnur Hümbətov

VİRTUAL MƏKANDA DEEPFAKE TƏTBİQLƏRİ: MÖVCUD TƏHLÜKƏLƏR VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏDƏKİ BOŞLUQLAR 39

İNSAN HÜQUQLARI

Aygül Cahangirova

İNSAN HÜQUQLARI PRİNSİPLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQ NORMALARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ 50

Zamiq Allahverdiyev

UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ NƏZƏRİ-TARİXİ TƏHLİLİ 60

BEYNƏLXALQ HÜQUQU

Mehriban Eyyubova

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ ANLAYIŞI BEYNƏLXALQ HÜQUQ DOKTRİNASI TARİXİNDƏ 69

Elnarə Mirzəyeva

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLMİLƏLLƏŞMİŞ QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATI KİMİ HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 81

Məhəmməd Quluzadə
DÖVLƏTİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİNİN MÜƏY-
YƏN EDİLMƏSİNDƏ MƏHKƏMƏNİN ROLU 101

AVROPA HÜQUQU

Mələkxanım Rəhimova
AVROPA HÜQUQ SİSTEMİNDƏ LAYİQLİ HƏYAT HÜQUQU YA
AVROPALI SAYAĞI YAŞAMAQ? 111

İFORMASIYA HÜQUQU

SHARENTİNG (PAYLAŞIM) PROBLEMİ: UŞAĞIN ŞƏXSİ TOXUNULMAZLIQ HÜQUQU VƏ VALİDEYNİN İFADƏ AZADLIĞI ARASINDA MÜTƏNASİBLİYİN QORUNMASI

Gülnaz Rzayeva*

Xülasə

Sosial mediadan istifadə getdikcə artmaqdadır və bu gün bir çox valideynlər uşaqlarından paylaşım obyektı kimi istifadə edir və davamlı olaraq övladları haqqında paylaşım edirlər. Bu da valideynin ifadə azadlığı ilə uşağın şəxsi toxunulmazlıq hüququ arasında mütənasibliyin qorunması məsələsini gündəmə gətirmiş və sharenting problemini aktuallaşdırmışdır. Bu problemin aradan qaldırılması üçün yalnız hüquqi tənzimləmə müəyyən qadağaların qoyulması ilə kifayətlənmək effektiv nəticələr verməyə bilər. Çünki əksər hallarda öz övladının video və ya fotolarını sosial şəbəkədə paylaşan valideyn pis niyyətli olmasa da, sosial şəbəkə platformalarının istifadə qaydaları və şərtləri uşaqların foto və videolarının başqa şəxslər tərəfindən qeyri-qanuni məqsədlərlə istifadəsi ilə nəticələnir. Ona görə də sharenting probleminin aradan qaldırılması kompleks tədbirlər vasitəsilə mümkün ola bilər. Məqalədə insanlar tərəfindən sosial mediadan istifadə artdığı üçün sharenting sindromundan uşaqları qorumaq üçün həmin kompleks tədbirlər siyahısı müfəssəl təhlil olunmuş və praktik təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *sharenting, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, ifadə azadlığı, uşağın ən üstün mənafeyi, unudulmaq hüququ, sosial media.*

1.1. Sharenting anlayışı və onun növləri

Paylaşmaq (share) və valideynlik (parenting) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn sharenting (paylaşım) valideynlərin sosial media platformalarında uşağın gündəlik həyatı ilə bağlı paylaşım etməsidir. Bu problemin insan hüquq və azadlıqlarının qorunması aspektindən təhlili ona görə zəruridir ki, bu problem həssas qruplar sayılan uşaqların şəxsi həyatına bilavasitə müdaxilə kimi qəbul edilə bilər. Sosial media tətbiqləri vasitəsilə paylaşılan məzmun çox böyük auditoriyaya çata bilər. Sharenting məzmununu təşkil edən məlumatlar müstəqil istiqamətlərdə ola bilər: uşağın qidalanması, tərbiyəsi, təhsili ilə bağlı və yaxud da sadəcə olaraq xatirə fotolarının paylaşılması. Bəs belə paylaşımın edilməsi hüquqidirmi? Burada valideynin ifadə azadlığı ilə uşağın şəxsi toxunulmazlıq hüququ qarşı-qarşıya gəlir. Məsələ burasındadır ki, sosial media yazıları ilə bağlı valideynlərin ifadə azadlığını məhdudlaşdıran heç bir tənzimləmə yoxdur. Əgər beynəlxalq və milli normalardakı ifadə azadlığına dair məhdudiyyətləri əsas götürsək, valideynin uşağına qarşı hər hansı bir pozuntu etməyi səbəbilə məhdudlaşdırmaya əsas olmadığı nəticəsinə gəlirik. Cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən fikir ondan ibarətdir ki, valideynlər həmişə öz övladları üçün ən

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi.

yaxşısını edəcəklər. [13, s.861] Bununla belə, hətta uşağı qoruyan və uşağın rifahını düşünərək yazılan paylaşımlar da bəzən uşağa potensial zərər verə bilər. Valideynlərin övladını sosial mediada paylaşması və ya üçüncü şəxsin paylaşmasına icazə verməsi hüquq deyil, nəzarəti və razılığı müəyyən müddətə valideynə həvalə edilmiş uşağın qorunan şəxsiyyət hüququnun uzadılmasıdır. Odur ki, bu vəziyyət valideynlərin övladını bölüşmək hüququ kimi deyil, müəyyən müddət ərzində uşağı təmsil etməkdən doğan və uşağın mənafeyi nəzərə alınmaqla yerinə yetirilməli olan bir vəzifə kimi qələmə verilməlidir. [4, s.14] Lakin sharenting ilə həm bu gün, həm də gələcəkdə hansı nəticələr doğuracağını bilmədiyimiz məlumatları paylaşmaq mümkündür. Daha dəqiq desək, zaman keçdikcə uşağın məlumatları bu paylaşımlardan çıxarılarq tamamilə fərqli bir aspektdə yönəldilə bilər və uşağın gələcəyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən nəticələr əldə edilə bilər.

Ədəbiyyatda sharentingün üç forması fərqləndirilir: aktiv, passiv və görünməz. Aktiv sharenting valideyn öz şəxsi hesabından istifadə edərək övladının şəklini Instagram-da (və ya başqa sosial şəbəkə platformasında) paylaşıqda və övladının məktəbini etiketlədikdə baş verir. Məktəb etiketləndikləri şəkli yadda saxlayıb məktəbin ictimai hesabı vasitəsilə Instagramda paylaşıqda passiv sharenting baş verə bilər. Valideyn sosial şəbəkə platformasının şərtlərini avtomatik qəbul edərək, foto və ya videonu paylaşır, lakin həmin platformanın bu foto və videoları başqa şəxsə satacağından məlumatsız olursa, bu zaman görünməz sharenting mövcud olur [7, s.1110].

1.2. Sharenting probleminə dair hüquqi tənzimləmələr

Dünyada sharentinglə bağlı ilk addım 2016-cı ildə Fransada edilən hüquqi tənzimləmələr oldu və valideynlərə xəbərdarlıq edildi ki, fotoları sosial şəbəkələrdə paylaşılan uşaqların ailələrini məhkəməyə vermək hüququ var və belə bir vəziyyətdə qanun uşaqları dəstəkləmək üçün addımlar atacaqdır. Fransanın 84 sayılı Qanunu ilə Mülki qanunvericiliyə edilən aşağıdakı dəyişikliklər sharentinglə bağlı valideynlərə məhdudiyyətlər tətbiq etdi: Uşağın imic hüquqları ilə bağlı qeyri-adi hərəkətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar valideynlər arasında fikir ayrılığı yarandıqda, valideynlərdən birinə digər valideynin icazəsi olmadan uşağa aid hər hansı məzmunun dərc edilməsi və ya yayımlanması qadağan edilə bilər. Valideynlər tərəfindən uşağın fotosəklinin yayılması onun ləyaqətinə və ya mənəvi toxunulmazlığına ciddi zərbə vurduqda, uşaq və ya onun ailə üzvlərindən biri və ya sosial təminat idarəsi məhkəməyə müraciət edə bilər. [11] Hakim məzmunu həddindən artıq və ya zərərli hesab edərsə, hətta bir valideynin uşağının şəkillərini paylaşmaq hüququnu əlindən ala bilər. Bu yeni qanun həm də övladlarının şəkillərini yerləşdirərək izləyicilər toplamaq və pul qazanmaq istəyən valideynləri cəzalandırmaq məqsədi daşıyır. [12]

Problemə hüquqi aspektdən yanaşsaq, uşaq hüquqlarına dair normalar uşağın ən üstün mənafeyini hər zaman rəhbər tutur. Əgər valideynin ifadə azad-

lığı ilə bu maraqlar arasında toqquşma yaranarsa, təbii ki, məhdudlaşdırmaya yol verilə bilər. Lakin unutmamalıyıq ki, uşaqla bağlı əksər səlahiyyətlər onun yetkinlik yaşına çatana qədər valideyninə verilmişdir. Bundan əlavə, valideynin paylaşımaları neqativ niyyətlə etmədiyi təqdirdə, sharenting probleminin mübahisələndirilməsi qeyri-mümkün olacaqdır. Yalnız uşaq öz fotolarının və ya videolarının ümumiyyətlə paylaşılması əleyhinə olarsa, bu halda uşağın unudulmaq hüququndan faydalanmaq üçün müraciət edə biləcəyi yetkinlik yaşına çatması üçün vaxt lazım olduğunu və məlumatların açıqlanması zamanı səbəb ola biləcəyi itkiləri qiymətləndirmək lazımdır. Valideynləri tərəfindən uşaq adına sosial mediada yaradılan rəqəmsal şəxsiyyətin mövcudluğunun və daha çox insan tərəfindən əldə edilməsinin qarşısını almaq istəyən uşağın unudulmaq haqqını tələb etmək səlahiyyəti vardır. Bununla belə, unudulmaq hüququ azyaşlı uşaqlar üçün adekvat müdafiəni təmin edə bilməz, bu hüquqdan istifadə edərkən onlar haqqında məlumatların silinməsinə tələb etmək üçün kifayət qədər məlumata malik olmaya bilər. Çünki bu məqamda uşağın böyüklərin dəstəyinə ehtiyacı vardır. [4, s. 93]

Beləliklə, əgər sharentingə qarşı uşağın unudulmaq hüququndan istifadə etməsini əsas götürsək, bu hüququn realizəsi müəyyən zaman tələb edə bilər. Bu prosesdə arzuolunmaz məlumatlar illərlə internetdə dolacaq. Üstəlik, bu məlumatları ehtiva edən bütün mənbələri bir anda silmək o qədər də asan olmayacaqdır. Ona görə də unudulmaq hüququ sharentingə qarşı mütləq həll yolu deyil, yüngülləşdirici təsirə malikdir.

Valideynlərin uşağı ilə bağlı hər hansı bir məlumatı paylaşması qeyri-qanuni davranış sayıla bilməz. İnformasiya qanunvericiliyində də yayılması qadağan olunmuş informasiyaların sırasında belə məlumatlar nəzərdə tutulmamışdır. Lakin bəzən valideyn uşağın çılpaq fotolarını sosial şəbəkələrdə paylaşır. Belə olan halda həmin fotoların pornoqrafik şəkil kimi qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Çünki uşağın cinsi istismarını nümayiş etdirmir. Fikrimizcə, sonradan uşaq üçün problemlər formalaşdırmasın deyə, sosial şəbəkə platformalarında paylaşım üçün məzmun qaydalarında çılpaq və ya qismən çılpaq uşaqların şəkillərini paylaşmağa məhdudiyət qoyulmalıdır. Çünki belə məzmunlar xoş niyyətlə paylaşılsa da, başqaları tərəfindən gözlənilməz şəkildə istifadə oluna bilər.

Bu kontekstdə fotolardakı arzuolunmaz obyektləri silmək üçün Instagrama yeni gələn funksiya faydalı ola bilər. Sosial media ilə bağlı məzmun hazırlayan Alessandro Paluzzi Instagramda Hekayələr bölməsində yeni süni intellekt dəstəkli alət kəşf etmişdir. Paluzzinin paylaşdığı məlumata görə, alət fotodakı arzuolunmaz obyektləri silməyə imkan verəcəkdir. Onun necə işlədiyi, uğurlu nəticələr verib-vermədiyi və ən əsası nə vaxt satışa çıxarılacağı bilinmir. Bununla belə, proqnozlar yaxın həftələrə işarə edir. [5] Belə ki, həmin funksiya ilə uşaqlarla bağlı məzmunlar həm sistemli, həm də istifadəçinin istəyi ilə görünməz edilə bilər.

Facebook da bu sahədə mühüm tədbirlər görür. Məsələn, çılpaq uşaq şəkli və ya Facebookun uşaqların cinsi istismarı siyasətini pozan foto və videolar platformadan silinir. [10]

Valideynləri uşaqları haqqında məlumatın potensial zərərini qiymətləndirdikdən sonra paylaşmağı düşünməyə təşviq edən Stacey B. Steinberg bununla bağlı aşağıdakı maraqlı təkliflər təqdim edir [13]:

- Valideynlər paylaşım etdikləri sosial şəbəkə platformasının konfidensiallıq siyasətləri ilə tanış olmalıdırlar. Bir çox sosial paylaşım saytları istifadəçilərə paylaşılan hər bir şəkil və ya yazı üçün xüsusi auditoriya seçmək imkanı təklif edir. Bundan əlavə, bəzi sosial paylaşım saytları istifadəçilərə parollar təyin etmək və onlayn məzmununu Google-un axtarış alqoritmindən gizlətmək imkanı verir. [14] Sosial şəbəkə platformasının konfidensiallıq və paylaşma siyasətini başa düşmək yazılarının gələcək auditoriyasını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, uşağın foto və videolarını paylaşmaq istəyən valideynlər üçün mühüm ilk addımdır.

- Valideynlər övladlarının adı Google axtarış nəticəsində göründükdə onları xəbərdar etmək üçün bildirişlər quraşdırmalıdırlar. Paylaşımı etməyi qarışdıran valideyn məlumatın harada göründüyünü izləmək və onların açıqlamalarına verilən cavablara və üçüncü tərəf dəyişikliklərinə nəzarət etmək üçün xəbərdarlıqlar quraşdırmağa bilərlər. Neone Miakin bununla bağlı valideynlərə Google Alert yükləməyi tövsiyə etməklə, həmçinin onlar haqqında hansı məlumatların toplana biləcəyini öyrənmək üçün 123people.co.uk kimi axtarış aqreqatorundan istifadə etməyi məsləhət görür. [9]

- Valideynlər bəzən anonim paylaşmağı düşünməlidirlər. Bir çox hallarda valideynlər onlara məsləhət və dəstək şəbəkələri təqdim edən veb-saytlarda oxşar vəziyyətdə olan digər valideynlərə kömək etmək ümidi ilə öz hekayələrini paylaşirlar. Məsələn, autizm və sair ruhi xəstəliyi olan uşağı böyüdən analar. Yaxşı olar ki, valideynlər öz adlarını və ya uşaqlarının adlarını açıqlamadan paylaşım etsinlər.

- Valideynlər övladlarının həqiqi məkanını paylaşmazdan əvvəl ehtiyatlı olmalıdırlar. Onlar nəzərə almalıdırlar ki, onların nəzərdə tutulan auditoriya, ictimai və ya müəyyən şəkildə məhdud olsa da, həmişə yaxşı niyyətlə hərəkət etməyə bilər. Uşaqların oğurlanması və internetdə təqib edilməsi nadir hallar olsa da, şəxsi məlumat paylaşıldıqda və potensial cinayətkarlar uşağın faktiki fiziki yerini və ailənin iş rejimini bildikdə risk artır. Valideynlər uşağın yerləşdiyi yeri öz paylaşımalarında təsviri olaraq paylaşmağı məhdudlaşdırmaqla yanaşı, rəqəmsal məlumatları sosial media və blog saytlarında paylaşmazdan əvvəl telefonlarının GPS-ini də bağlamalıdır. Beləliklə, bu cür məlumatların təsadüfən internetdə açıqlanmasının qarşısını almaq olur. [6]

- Valideynlər uşaqlarının çılpaq vəziyyətində foto və videolarını heç bir halda paylaşmamalıdırlar. Yeni doğulmuş və hamam fotosəkilləri də daxil olmaqla, valideynlər çılpaq fotosəkillərin və hətta çimərlik kostyumu və ya buna

bənzər cüzi geyimdə olan uşaqlarının fotosəkillərinin auditoriyasını məhdudlaşdıрмаğı düşünməlidirlər. Əksəriyyət bu şəkilləri “şirin” və günahsız hesab etsə də, bu şəkillər pedofillər və bəlkə də uşaq şəkilləri ilə qazanc əldə etmək istəyənlər üçün asan hədəfdir. Avstraliyanın e-Təhlükəsizlik üzrə Müvəkkili bildirir ki, onun nəzərdən keçirdiyi pedofil şəkil paylaşma saytında tapılan bütün şəkillərin demək olar ki, yarısı əvvəlcə sosial mediada və ailə bloqlarında valideynin günahsız niyyəti ilə yerləşdirilmiş fotolardır. [8]

- Valideynlər paylaşımalarının övladlarının indiki və gələcək hissələrinə və sağlamlığına nə dərəcədə təsiri nəzərə almalıdırlar. Onlar dərk etməlidirlər ki, bir gün övladları valideynlərinin keçmiş onlayn açıqlamaları ilə üz-üzə gələcəklər. Valideynlər yazıların auditoriyasını məhdudlaşdırdıqda belə, İnternetin tam əhatə dairəsi bir çox istifadəçinin düşündüyündən qat-qat çoxdur. Silinmiş yazılar silinməzdən əvvəl yadda saxlanılmış ola bilər.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, cari beynəlxalq və milli normalarda uşağın onlayn təhlükəsizliyi ilə bağlı valideyn paylaşımalarına dair heç bir məhdudiyyət yoxdur (Fransa istisna olunur) və uşağın bu paylaşımalarına razılığının vacibliyi adekvat qorunma və yüksək məlumatlılığa çatdırılmamışdır. Üstəgəl, uşağın yaşının az olmasından irəli gələrək, onun razılığının alınması məsələsi də məntiqsiz görünür. Sosial şəbəkə saytlarının risk əsaslı yanaşma ilə gördüyü tədbirlərlə təbiiqin yaratdığı təhlükələr nisbətən azalsa da, təəssüf ki, problemin aradan qaldırılması üçün kifayət deyil. Göstərdiyimiz Instagram və Facebook nümunəsində görüldüyü kimi, bir sosial şəbəkə platforması dizayndan etibarən uşaqlar üçün uyğunluq şərtlərini hazırlasa belə, istifadəçi uşaq olmadığı halda bu qoruma müddəaları öz məqsədinə çata bilməz. Ona görə də sharenting zamanı uşaq istifadəçi olmadığı üçün dizaynın yaratdığı qorunmadan faydalana bilmir. Bu baxımdan, sharentingın qarşısının tamamilə alınması mümkün deyil. Problemin əsas həll yolları sırasında valideynlərin bu sahədə maarifləndirilməsi də xüsusi qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda, uşağın rəqəmsal varlığı beynəlxalq standartlarda müəyyən olunmuş qaydalarla təmin edilməli və riskləri aradan qaldırmaq üçün güclü nəzarətə tabe olmalıdır.

1.3. Nəticə

Dövrün aktual problemi olan sharenting (paylaşım) valideynin ifadə azadlığı ilə uşağın şəxsi toxunulmazlıq hüququnu qarşı-qarşıya qoyur. Əslində müxtəlif məqsədlərlə (qidalanma, uşağın inkişafı və s.) edilən paylaşımarda əksər hallarda valideyn uşağa ziyan vurmaq niyyətində olmur. Valideynlər tərəfindən uşağın foto və videolarının sosial şəbəkələrdə paylaşılmasını tamamilə qadağan etmək ifadə azadlığının əsassız məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər. Əgər uşaq yetkinlik dövrünə çatdıqdan sonra həmin paylaşımın üçüncü şəxslər tərəfindən izlənməsini istəməzsə, bu istəyi unudulmaq hüququ kontekstində mübahisələndirə bilər. Lakin dövrümüzdə bir çox hallarda uşaqların (xüsusilə yeni doğulmuş) çılpaq və ya qismən çılpaq foto və videolarının valideynlər tərəfin-

dən sosial şəbəkələrdə görüntüləndiyinin şahidi oluruq və bu, bilavasitə şəxsi toxunulmazlıq hüququnun əhatə dairəsinə daxildir. Hesab edirik ki, İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Qanunun 13-2.3.6-cı maddəsində (yayılması qadağan olunmuş informasiyaların siyahısında) “o cümlədən uşaqların çılpacaq və ya qismən çılpacaq görüntülərini əks etdirən məlumatlar” ifadəsinin əlavə olunması məqsəduyğundur.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
2. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
3. Rzayeva G.A., İbrahimova A.N. Süni intellekt, insan hüquqları və fərdi məlumatların təhlükəsizliyi. Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlar, 2021, 200 s.
4. Yıldız Oğuz, Güllübahar. Dijital çağda çocuğun mahremiyet hakkinin korunmasi: paylaşan anne-babalar ozelinde sosyal medya ve çocuk istismari: / Doktora tezi / - İstanbul, 2023. – 130 s.
5. Instagram is finally getting the feature that users have been waiting for years! <https://en.shiftdelite.net/instagram-remove-unwanted-objects-photo/>
6. Is It Safe to Post Pictures of My Kid Online? <https://www.commonssensemedia.org/privacy-and-internet-safety/is-it-safe-to-post-pictures-of-my-kid-online>
7. L.Lin Ong, Alexa K.Fox, Laurel Aynne Cook, Claire Bessant, Pingping Gan, Mariea Grubbs Hoy, Emma Nottingham, Beatriz Pereira, Stacey Barell Steinber. Sharenting in an evolving digital world: Increasing online connection and consumer vulnerability // Journal of Consumer Affairs, 2022. - No. 56, - pp. 1106-1126.
8. Lucy Battersby. Millions of social media photos found on child exploitation sharing sites. <https://www.smh.com.au/national/millions-of-social-media-photos-found-on-child-exploitation-sharing-sites-20150929-gjxe55.html>
9. Neon Meakin. The Pros and Cons of Sharenting, THE GUARDIAN (May 18, 2013, 2:00 AM). <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2013/may/18/pros-cons-of-sharenting>
10. New Technology to Fight Child Exploitation. <https://about.fb.com/news/2018/10/fighting-child-exploitation/>
11. Proposition de loi n°84, adoptée par l'Assemblée nationale visant à garantir le respect du droit à l'image des enfants. https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/116t0084_texte-adopte-seance
12. 'Sharenting': Why is France trying to stop parents from oversharing their children's images online? <https://www.euronews.com/next/2023/03/10/sharenting-why-is-france-trying-to-stop-parents-from-oversharing-their-childrens-images-on>
13. Steinberg, S. B. Sharenting: Childrens Privacy in the Age of Social Media, UF Law Faculty Publications, Emory Law Journal, - 2017. - Vol. 66, pp. 839-884
14. The Ultimate Guide on How to Manage Social Media Privacy Settings. <https://www.socialpilot.co/blog/ultimate-guide-manage-social-media-privacy-settings>

THE SHARENTING PROBLEM: MAINTAINING THE BALANCE BETWEEN A CHILD'S RIGHT TO PRIVACY AND A PARENT'S FREEDOM OF EXPRESSION

Gulnaz Rzayeva*

Abstract

The use of social media is on the rise and many parents today use their children as a sharing medium and are constantly sharing about their children. This brought up the issue of protecting the proportionality between the parent's freedom of expression and the child's right to privacy and made the sharenting problem relevant. In order to overcome this problem, it may not be effective to be satisfied only with the imposition of certain prohibitions in the legal regulation. Because in most cases, a parent who shares videos or photos of their child on a social network is not malicious, but the rules and conditions of use of social networking platforms result in the use of children's photos and videos by others for illegal purposes. Therefore, elimination of sharenting problem can be possible through complex measures. In the article, the complex list of measures to protect children from sharenting syndrome due to the increasing use of social media by people is analyzed in detail and practical suggestions are put forward.

Keywords: *sharenting, right to privacy, freedom of expression, the best interests of the child, right to be forgotten, social media.*

ПРОБЛЕМА SHARENTING: ПОДДЕРЖАНИЕ БАЛАНСА МЕЖДУ ПРАВОМ РЕБЕНКА НА НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ И СВОБОДОЙ ВЫРАЖЕНИЯ МНЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Гюльназ Рзаева**

Резюме

Использование социальных сетей растет, и сегодня многие родители используют своих детей в качестве средства обмена информацией и постоянно рассказывают о своих детях. Это подняло вопрос о защите пропорциональности между свободой выражения мнения родителя и правом ребенка на неприкосновенность частной жизни и сделало актуальной проблему sharenting. Для преодоления этой проблемы может оказаться неэффективным ограничиваться лишь введением определенных запретов в правовое регулирование. Потому что в большинстве случаев родитель, который делится видео или фотографиями своего ребенка в социальной сети, не является злонамеренным, но правила и условия использования платформ социальных сетей приводят к использованию детских фотографий и видео другими лицами в незаконных целях. Таким образом, устранение проблемы sharenting может быть возможным с помощью комплексных мер.

В статье подробно анализируется комплексный перечень мер по защите детей от синдрома sharenting в связи с увеличением использования людьми социальных сетей и выдвигаются практические предложения.

Ключевые слова: *sharenting (совместное использование), право на неприкосновенность частной жизни, свобода выражения мнений, наилучшие интересы ребенка, право на забвение, социальные сети.*

*Ph.D in Law, Baku State University, Human Rights and Information Law UNESCO Chairs

** доктор философии по праву, преподаватель кафедры ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета.

İNSAN HÜQUQLARI

AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏ YERLƏRİNDƏ MƏHKUM QADINLARIN MÜLKİ VƏ SİYASİ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ ÜZRƏ PROBLEMLƏR

Günay Hacıyeva*

Xülasə

Məhkum qadınlarla bağlı problemlərə diqqət yetirdikdə, daha çox məhdudlaşdırmaların mülki və siyasi hüquqlarla əlaqədar olduğunu müşahidə edə bilərik. Məqalədə məhkum qadınların xüsusi vəziyyətindən irəli gələrək daha çox problemlərin mövcud olduğu hüquq və azadlıqların müdafiəsi ilə bağlı məsələlər təhlil olunacaqdır. Burada ilk növbədə, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi qeyd edilməlidir. Məhkumların, xüsusən də azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların hüquqi vəziyyətinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş bütün beynəlxalq sənədlərdə onların hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsi problemi mühüm yer tutur. Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, beynəlxalq standart və normalar heç də həmişə ardıcıl olmur, bəzən bir-birinə ümumiyyətlə uyğun gəlmir və azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların vəziyyətinin tənzimlənməsində ziddiyyətlər yaradır. Bu da həmin norma və standartların milli təcrübəyə tətbiqində bir çox problemlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Lakin mövcud problemlər yalnız beynəlxalq standartların pərakəndəliyindən irəli gəlmir. Dövlətdaxili hüquqda olan bir çox çətinliklər də məhkum qadınların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün maneələr formalaşdırır.

Açar sözlər: məhkum qadınlar, sosiallaşma, ifadə azadlığı, görüş hüququ, ləyaqəti alçaldan rəftar, şərəf və ləyaqətinin qorunması.

Ləyaqət hüququ əslində insanın bütün digər hüquqlarının əsas məqsədidir. Prof. Ə.İ.Əliyev hesab edir ki, bu mənada insan ləyaqəti onun hüquq və azadlıqlarının mənbəyidir. Ləyaqət cəmiyyət tərəfindən sosial dəyərlərin tanınması, konkret insanın unikallığı, insan cəmiyyətinin üzvü kimi hər bir şəxsiyyətin mühüm dəyəridir. [2, s.111]

Qadınların şərəf və ləyaqətinin qorunması ilə bağlı onların soyundurulması ilə müşayiət olunan axtarışın aparılması xüsusi qeyd olunmalıdır. Bir çox dövlətlərdə bu yolverilməz sayılır. Məsələn, Böyük Britaniyanın 1998-ci il İnsan Hüquqları Aktı (HRA) İngiltərə və Uelsdəki həbsxanalarda özüinə zərər vermə və ya intihar etmə riski olan məhbuslar üçün soyunub-axtarış fəaliyyətinin dayandırılmasını imperativ qaydada tələb edir və bu cür davranışın Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin əhatə dairəsinə düşdüyünü təsdiq edir. Bir çox dövlətlərdə qadınlar hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları, o cümlədən həbsxanalarda cinsi istismara və alçaldılmaya məruz qalırlar. Bu cür sui-istifadə şərəf və ləyaqəti müxtəlif formalarda alçaltmadan zorlamaya qədər dəyişə bilər. Bunlardan birincisinə şifahi təhqir, axtarışlar zamanı nalayiq toxunma, duş zamanı və yaşayış yerlərində məhbuslara tez-tez və lazımsız axtarış və casusluq daxil ola bilər. Zorlama isə qadın məhbusların mallara və imtiyazlara çıxış və ya

* BDU-nun İnsan hüquqları və İnformasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı

ən əsas insan hüquqlarından istifadə müqabilində təqdim etməyə məcbur olduqları cinsi xidmətlər şəklində baş verə bilər. Kişi məhbuslar tərəfindən qadınların cinsi istismarı həbsxana nəzarətçilərinin iştirakı ilə baş verə bilər. Əxlaq əleyhinə cinayətlərdə ittiham olunan və ya məhkum olunmuş qadınlar, habelə lezbiyan, biseksual və ya transseksual qadınlar xüsusi risk altındadırlar.

Qadınların cinsi zorakılığa həssaslığını qəbul edərək, BMT-nin Məhbuslarla Rəftar üzrə Standart Minimum Qaydaları qadın həbsxanalarına nəzarətə kişi işçilərin cəlb edilməsini qadağan edir. Bununla belə, bir çox ölkələrdə bəzən qadın həbsxana işçilərinin olmaması, digər hallarda bərabər məşğulluq imkanları ilə bağlı narahatlıqlar və bəzi hallarda qarışıq gender heyətinin həbsxana həyatının normallaşmasının tərkib hissəsi kimi baxılması səbəbindən bu qayda tətbiq edilmir. [5, s.14]

Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, hətta faktiki cinsi zorakılıq olmadıqda belə, kişi zabitlər qadınlara hörmətsizliklə yanaşdıqda, bu, qadın zabitlərin kişi məhbuslara qarşı hörmətsiz davranmasından fərqli təsir göstərir. Kişi zabitlər tərəfindən qadınlara qarşı hörmətsizlik məzmun və ya məna baxımından cinsi xarakter daşıyır və kişilər tərəfindən törədilən cinsi zorakılıq nəticəsində travma almış qadınlarda bu, daha çox “travmatizasiya” kimi yaşanır. [9, s.70]

Beləliklə, bu cür təcrübənin geniş yayıldığı dövlətlərdə qadınlar həbsxanaya daxil olana qədər həm əvvəlki zorakılığın təsirindən, həm də polis nəzarətində müalicə nəticəsində yaranan travmadan əziyyət çəkə bilərlər. Belə bir şəraitdə həbsxana rəhbərliyi çox vaxt himayəsində olan məhbusların insan hüquqlarını qoruya bilmir, qadın cinayətkarların əvvəlki həbsdə olan cinsi zorakılıqla bağlı şikayətlərinə cavab vermir, tibbi müayinədən keçirmir və həyati əhəmiyyətli hüquqi və psixoloji şəraiti təmin etmir. Zorlama və cinsi zorakılığın digər formaları qurbanlar üçün dağıdıcı təsir göstərir və beynəlxalq hüquqla qadağandır. Bu cür hərəkətlər işgəncə ola bilər, və qadın cinayətkarların cinsi zorakılığa məruz qaldıqları və özlərini təhlükəsiz hiss etmədikləri həbsxanalarda sosial reintegrasiyasından söhbət gedə bilməz.

Azərbaycanın CİM-nin əksər normalarında məhkum qadınların ləyaqətinin qorunması əsas götürülür. Məsələn, ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qoyulmamaq tələbi, üzərində təhlükəli tibbi tədqiqatların aparılmasına qadağa qoyulması, hamilə qadınlara göstərilən həssas münasibət və s. Lakin təcrübə olaraq cəzaçəkmə müəssisələrində sorğu keçirmək mümkün olmadığı faktiki vəziyyətlə bağlı məlumatlar yalnız hesabat və məruzələrdən götürülmüşdür.

Sırf məhkumlarla bağlı olan görüş hüququna gəldikdə isə bu hüququn sırf hansı növə aid edilməsində bir qədər çətinlik yaranır. Lakin məzmun və mahiyyət baxımından siyasi hüquq və azadlıqlara daha yaxın olduğu üçün görüş hüququnun şərhinin verilməsini məqsədəuyğun saydıq. Azərbaycan CİM-nin 81-ci maddəsinə uyğun olaraq, cəzaçəkmə müəssisəsinin rəhbərliyi ictimai faydalı əlaqələr yaratmağa və saxlamağa, onların həyata keçirilməsi üçün şərait yaratmağa borcludur, çünki məhkumların xarici dünya ilə əlaqəsi onların islah edilməsinin əsas vasitələrindən biridir. Eyni zamanda, qanunverici qısamüddətli gö-

rüşlərin verildiyi qohumların və digər şəxslərin dairəsini müəyyən etmir və digər şəxslərə uzunmüddətli görüşlər verildikdə müstəsna hallar qeyd edilmir (CİM-nin 81.2-ci maddəsi). Nəticə etibarilə, bu müddəanın təfsiri tamamilə müdiriyyətin mülahizəsindən asılıdır ki, bu da fikrimizcə, qısamüddətli görüşlər hüququnun pozulmasını şərtləndirir.

Məhkumların xüsusi hüquqlarının sadalanan pozuntuları tək-cə onların mənafeyinə deyil, həm də qohumlarının, penitensiar sahədə iştirak edən digər şəxslərin mənafehlərinə toxunur, həmçinin xarici aləmlə əlaqə saxlamağa ciddi maneədir ki, bu da onların cəza müddətində adaptasiyasını və məhkum qadınların sonradan yenidən sosiallaşmasını çətinləşdirir.

CİM-nin 89.3-cü maddəsinə əsasən, cəzaçəkmə müəssisələrindəki uşaq evlərində uşaqları olan qadınlara öz məzuniyyətləri vaxtı övladlarını qohumlarının, himayəçilərinin yanına və ya uşaq evlərinə düzəltmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin hüduqlarından kənara (yalnız ölkə daxilində) on beş günədək qısa müddətli səfərə getməsinə icazə verilə bilər. Cəzaçəkmə müəssisəsindən kənarda yetkinlik yaşına çatmayan əlil uşaqları olan məhkum qadınlara - eyni müddətə onlara baş çəkmək üçün ildə bir dəfə qısamüddətli səfərə getməyə icazə verilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların məhbus valideynlərini ziyarət etməsi onların hər ikisinə müsbət təsir göstərə bilər. Uşaqlar analarını həbsxanada gördükdən sonra nəzərəcarpacaq dərəcədə sakitləşirlər, çünki bu, onlara valideynlərinin sağ olduğuna əmin olmağa imkan verir. Uşaqlar və onların həbsdə olan valideynləri arasında ünsiyyətin başlıca hissəsi kimi görüşlər ailə bağlarını gücləndirir və valideynlərin yenidən cinayət törətmə ehtimalını azaltmağa kömək edə bilər.

Məhkumların məlumat almaq hüququ. CİM-nin 10.2.6-cı maddəsinə əsasən, məhkumlar öz hüquq və vəzifələri barədə, o cümlədən məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cəzanın icrası qaydası və şərtləri barəsində məlumat almaq hüququna malikdirlər. Cəzaları icra edən müəssisənin və ya orqanın müdiriyyəti məhkumları göstərilən məlumatlarla təmin etməyə, habelə onları cəzanın çəkilməsi qaydası və şərtlərindəki dəyişikliklərlə tanış etməyə borcludur. Qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliklərin məhkumların vaxtında diqqətinə çatdırılmaması onların hüquq və vəzifələri haqqında məlumat almaq hüquqlarını, icraat cəzanın çəkilməsi qaydalarını və şərtlərini pozur.

İfadə azadlığının zəminində geniş istifadə olunan reallığa çatmaq, şəxsiyyətin özünü dərk etməsi və demokratiyanın həyata keçirilməsi tezisləri ifadə azadlığının başlanğıc nöqtəsindən başlayaraq onun legitimliyinin səbəblərini göstərir. İfadə azadlığının xüsusi sahəsini təşkil edən həbsxanalarda ifadə azadlığına haqq qazandırmaq üçün ilk növbədə bu tezislər əsas götürülməlidir. İkincisi, cəzaların icrasının əsas məqsədlərindən biri olan yenidən sosiallaşma prinsipi müsbət hüquqda bu əsaslandırmanın əsasını təşkil edir. Yenidən sosiallaşma prinsipinin qəbulu ilə məhbusların müalicə olunmalı və dəyişdirilməsi lazım

olan xəstə insanlar olduğu anlayışı tərک edilmiş, təqsir anlayışına sosial bir perspektiv gətirilmişdir.

İfadə azadlığı məhbusların müxtəlif xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərdiləşdirilən yenidən sosiallaşma proqramlarından biridir. Bununla da həbsxanalardakı sərt və qapalı rejim yumşaldılır, məhbusların özlərini ifadə etmələrinə və xarici dünya ilə məlumat mübadiləsinə şərait yaradılır.

Azadlıqdan məhrum etmə yerləri məhkumlar üçün öz ünsiyyət təcrübələrini yaşamağa şərait yaratmalıdır. Əslində, məhbusların xarici aləmlə əlaqə saxlaması və təcrid olunmaması mövzu ilə bağlı bütün subyektlər üçün faydalı ola bilər. Əvvəla, bu, məhbusun islah olunmuş, məsuliyyətli bir şəxs kimi azadlığa hazırlaşmasına töhfə verə bilər. Digər tərəfdən, həbsxana işçiləri baxımından məhbusların idarə edilməsi asanlaşdırıla bilər, çünki məhbusların xarici dünya ilə ünsiyyəti və ifadə azadlığından istifadə etmələri onlara müsbət təsir göstərəcəkdir. Məhkumların xarici dünya ilə əlaqə saxlaması üçün beş əsas vasitə qəbul edilir. Bu vasitələrə məktublar, səfərlər, telefonlar, müvafiq ev icazələri və nəhayət, dövrü və qeyri-dövrü nəşrlər və media daxildir. Bunlardan bəziləri haqqında məlumat verdik. İndi isə məhkum qadınların xarici dünya ilə ünsiyyəti ifadə azadlığını əsasında digər azadlıqlarla yanaşı dövrü və qeyri-dövrü nəşrlərdən istifadə hüququ çərçivəsində şərh etmək yerinə düşərdi.

Məhkumları ünsiyyət və ifadə azadlığından tamamilə məhrum edən və artıq keçmişdə qalan həbsxana modelləri psixoloji məhvə, müxtəlif ruhi xəstəliklərə, intiharlara səbəb olmuşdur. Pensilvaniya və Auburn sistemləri bu mövzuda parlaq nümunələr olaraq ortaya çıxmışdır. 1790-cı ildə Pensilvaniyada tətbiq olunmağa başlamış və daha sonra müxtəlif dövrlərdə bir çox Avropa şəhərlərində həbs modeli olaraq qəbul edilmiş Pensilvaniya sistemində məqsəd təcrid olunmuş vəziyyətdə tək qalan məhbusların davamlı olaraq törətdikləri cinayətlər haqqında düşünmələri və daha qısa müddətdə peşman olmaları idi. [3, s.15] Auburn həbsxana modeli isə ilk dəfə olaraq 1816-cı ildə New Yorkun Auburn bölgəsində həmişə hökm sürəcək mütləq bir sükut tətbiq edən bir idarəetmə yanaşması ilə elə qurulmuşdu ki, məhbuslar həbsxananın ümumi hissəsində birlikdə işləyə və nahar edə bilsinlər.

Lakin bir-birini görüb işləyib yemək yeyən məhbuslara danışmaq və ünsiyyət qurmaq qadağan edilmiş, sükut davam etmişdir. Bu yolla məhbusların nə mühafizəçilərlə, nə də səlahiyyətliylərlə öz aralarında danışmaq hüququ yox idi. Bundan əlavə, çoxlu sayda məhbusun ruhi xəstə olduğu, tez-tez ruhi xəstəliklərə, o cümlədən depressiyaya məruz qaldığı və intihar hallarının yüksək olduğu aşkar edilmişdir. [4, s.16] Bu səbəbdən, sözügedən sistemlər həbsxanalarda ifadə azadlığının həyati əhəmiyyət daşdığına təsbitinin xəyali bir hekayə olmadığı sübutdur.

Məhkumların ifadə azadlığına edilən müdaxilələr ABŞ-da Ali Məhkəmə tərəfindən araşdırılarkən, tarixi prosesdə üç fərqli standart ortaya çıxmışdır: Martinez Standartı, Turner Standartı, Thornburgh Standartı.

ABŞ Ali Məhkəməsinin ifadə azadlığına “müdaxilə etməmək” anlayışından imtina etdiyi və həbsxana qaydalarına yenidən baxılması standartını təkmilləşdirdiyi ilk qərarı Procunier v. Martinez idi. Qərar etiraf etdi ki, məhkəmələr həbsxana rəhbərliyinin getdikcə aktuallaşan problemləri və müasir həbsxana sisteminin tələb etdiyi islahatlarla məşğul olmaq üçün lazımı səviyyədə təchiz olunmayıb. Məhkəmənin fikrincə, senzura formalarının tətbiqi üçün üç mühüm inzibati maraqlardan biri, yəni məhbusların təhlükəsizliyi, nizam-intizamı və yenidən ictimailəşdirilməsi iddia edilməli idi. Məhkumların yazışması imtiyaz deyil, ifadə azadlığının vasitəsidir konstitusiya ilə təmin edilmiş hüquqdur. [10]

Turner v. Saflinin qərarında ABŞ Ali Məhkəməsi ifadə azadlığının məhdudlaşdırılmasının ağılabatanlığını qiymətləndirərək nəzərə alınmalı olan dörd element hazırladı. Birincisi, tənzimləmənin qanuni və qərəzsiz ictimai məqsəd və ya inzibati maraqla etibarlı, rəşional əlaqəsi olub-olmamasıdır. Məsələn, bomba istehsalı ilə bağlı bir kitabın qadağan edilməsi qərarı həbsxananın təhlükəsizliyi ilə əlaqədardırsa, müvafiq həbsxanada bütün kitabları qadağan edən bir nizamnamə bu çərçivədən kənara çıxacaq.

Burada izah olunur ki, həbsxana rəhbərliyi qərəzsiz inzibati maraqlardan çıxış edərək müəyyən bir fikrin və ya qrupun susdurulmasına səbəb olmur. İkincisi, tənzimləmə ifadə azadlığının həyata keçirilməsi üçün əlçatan alternativ yolların yaradıb-yaratmaması araşdırılmalıdır. Üçüncüsü, iddia edilən hüququn qarovullara, digər məhbuslara və həbsxana resurslarının bölüşdürülməsinə balanslaşdırıcı təsiri olub-olmaması müəyyən olunur. Sonuncusu, həbsxana məmurlarının öz administrasiyasının maraqlarını həyata keçirə biləcəyi və məhbuslara ifadə azadlığından istifadə etmək imkanı verən əlçatan alternativlərin olub-olmaması araşdırılır. Başqa sözlə, testin bu hissəsi məhbuslara hüquqlarını məhdudlaşdırmadan həbsxananın məqsədlərinə nail olmaq üçün asan yol təklif etmək şansı verir. [12]

Turner v. Safley qərarından iki il sonra Məhkəmə Thornburgh v. Abbott qərarında həbsxana təhlükəsizliyinə gedən yazışmaların təsirinin daxil olan yazışmaların təsirindən qəti şəkildə daha az əhəmiyyətli olduğunu etiraf etdi. Daha sonra Məhkəmə bildirdi ki, Turner Standartında açıq şəkildə ifadə edilən inandırıcılıq testi xüsusi olaraq daxil olan yazışmalara tətbiq edilməlidir. Məsələn, məhbuslara medianın çıxışını məhdudlaşdıran qaydalar Turnerin qərarında qəbul edilmiş və məhkəmə çəkişmələri yolu ilə işlənib hazırlanmış inandırıcılıq standartı kontekstində qiymətləndiriləcək.

Lakin cəzaçəkmə müəssisəsinin rəhbərləri yazışmaların yoxlanılması qanuni inzibati maraqlarla əsaslı şəkildə əlaqəli olan tənzimləmələrə uyğun aparıldıqda həmin yazışmaları oxumaq, izləmək, ələ keçirmək və senzura etmək hüququna malikdirlər. Bu o deməkdir ki, həbsxana rəhbərliyi zaman, məkan və ya vasitə baxımından ifadə formalarını məhdudlaşdırmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu səlahiyyətin həbsxana, məhbus və penitensiar sistem üçbucağından kənarda olan qərəzsiz və müstəqil Ali Məhkəmə tərəfindən məhbusların ifadə azadlığını genişləndirəcək şəkildə yoxlanılması mütləqdir. Bununla belə, Məhkəmənin

yuxarıdakı bir çox qərarlarında göründüyü kimi, məhbusların ifadə azadlığına nominal hörmət və sədaqət nümayiş etdirdikləri, lakin əslində lazımı müdafiəni təmin etmədikləri bildirilmişdir. [11]

Bununla belə, məhbusların ifadə azadlığından istifadə edərək yenidən sosiallaşması məqsədinin həyata keçirilməsinə bəzi maneələr vardır. Bunlardan ən mühümü həbsxana rəhbərliyi tərəfindən intizam tənbehi tədbirləri tətbiq edilərək bu azadlıq sahəsinin məhdudlaşdırılmasıdır. AİHM öz qərarlarından birində hesab etmişdir ki, müvafiq milli qanunvericilikdə belə vəziyyətə yol verən müddəə olsa belə, birmənalı olmayan ifadələrlə intizam tənbehi tədbirləri tətbiq etməklə məhbusun ifadə vasitələrinə çıxışının qarşısının alınması məlumat azadlığının pozulmasıdır. O, məhbusun müxtəlif ifadə azadlığı vasitələrindən istifadə etməsinin həyati zərurət olmadığını qəbul etmiş və ifadə azadlığının pozulmadığına qərar vermişdir. [6]

Azərbaycan qanunvericiliyində məhkumların ədəbiyyat və yazı ləvazimatı əldə etməsinə və saxlamasına icazə verilir (CİM-nin 86-cı maddəsi). Lakin burada internetdə yayımlanan elektron kitablardan söhbət getmir. Çünki cəzaların icrası üzrə normalarda heç bir yerdə internet vasitəsilə məlumatların əlçatımlılığı ilə bağlı tənzimləmələr yoxdur. Təbii ki, burada onlayn mediadan, deyil, rəsmi veb-saytlardan söhbət gedir ki, məhkumlar üçün belə saytların əlyətərliliyinin təminatından danışmaq mümkünsüzdür.

Kalda Estoniyaya qarşı işində İHAM məhkumun hüquqi məlumatların yer aldığı üç dövlət və Avropa Şurasının internet saytına daxil olmaqdan imtina edilməsini ifadə azadlığı kontekstində onun məlumat azadlığına müdaxilə kimi qiymətləndirmişdir. Məhkəmənin şərhinə görə, ifadə azadlığını tənzimləyən 10-cu maddə məhbusların internetə və ya konkret internet saytına daxil olmaq üçün ümumi öhdəliyi nəzərdə tutan kimi şərh edilə bilməz. Məhkəmə ilk növbədə ona diqqət çəkir ki, ərizəçinin daxil olmaq istədiyi saytlarda əsasən əsas hüquq və azadlıqlar, o cümlədən məhbusların hüquqları ilə bağlı hüquqi məlumatlar vardır. O hesab edir ki, burada məlumatların olması ictimai məlumatlılığa və insan hüquqlarına hörmətə təkan verir. Daha sonra ərizəçinin məhkəmə araşdırması zamanı hüquqlarını qorumaq üçün müvafiq saytlarda hüquqi məlumatlara çıxışının olması ilə bağlı iddiasına əhəmiyyət verilir.

Bu kontekstdə, yerli məhkəmələrin sözügedən üç internet saytının dövlət orqanlarının və beynəlxalq təşkilatın internet saytları olduğunu nəzərə alaraq, sözügedən üç internet saytına daxil olmaqdan yarana biləcək təhlükəsizlik problemlərini ətraflı araşdırmadığına diqqət çəkilir. Məhkəmə daha sonra qeyd edir ki, müvafiq saytlara girişin verilməsinin əhəmiyyətli əlavə xərclərə səbəb olacağına dair inandırıcı müdafiə olunmamışdır. [8] Deməli, İHAM üçün vacib olan səbəblərdən biri də məhkumların təhsil nöqsanlarının aradan qaldırılması üçün internetdən istifadə edilərsə, həm fərdi, həm də ictimai faydalar təmin ediləcəyində ifadə olunur.

Jankovskis Litvaya qarşı işində İHAM məhbusun ifadə azadlığı çərçivəsində onun ifadə azadlığına əsaslanan maarifləndirici məlumat verən veb-sayta

girişinin məhdudlaşdırılmasını araşdırmış və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, yerli hakimiyyət orqanları ərizəçinin müvafiq internet saytına çıxışının onun təhsili üçün zəruri olub-olmadığını araşdırmaqdan sonra, məhbusların internetə çıxışının qanunla nəzərdə tutulmuş qadağasına diqqət yetirməli idilər. Ərizəçinin məlumat azadlığı pozulmuşdur, çünki Litva səlahiyyətli ərizəçiyə təhlükəsizlik riski yaratmayan, dövlət qurumu tərəfindən idarə olunan konkret internet saytına məhdud və ya nəzarət edilən internet çıxışının təmin edilməsi imkanını nəzərdən keçirməmişlər. Bu da məhkumların səmərəli reintegrasiya imkanlarını inkişaf etdirmək üçün əldən verilmiş fürsətin bariz nümunəsidir [7].

Son olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan qadınların hüquq və qanuni mənafelərinin davamlı şəkildə pozulması halları onların həyata keçirilməsi və müdafiəsi üçün hüquqi təminatların daim işlənilməsi, hazırlanması, təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi zərurətindən xəbər verir ki, bunun da əsas növlərindən biri cəzanı icra edən müəssisə və orqanlara nəzarət tədbirləridir. Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydalarının 5-ci maddəsinə əsasən, cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətini yoxlamaq (inspeksiya etmək) hüququna Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Naziri və PX-nin rəisi (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində - Naxçıvan MR Ədliyyə Naziri) malikdir.

Belə nəzarətlə yanaşı, müxtəlif subyektlərin cəzaçəkmə müəssisələrinə baş çəkməsinə icazə verilməsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. CİM-nin 22-ci maddəsində bu məsələlər tənzimlənir. Subyektlər sırasında Ombudsmana və Milli preventiv qrupa daha geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Hətta əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən və istənilən vaxt daxil olmaq icazəsi mövcuddur. Lakin hesab edirik ki, bütün məhkumların, xüsusilə məhkum qadınların hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədilə monitorinq işinin daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bununla bağlı, ədəbiyyatda qeyd olunur ki, saxlanma şəraitini monitorinq etmək üçün müəyyən peşəkar bacarıqlar tələb olunur. Ona görə də monitorinq qrupunun tərkibində hüquqi bilikləri olan şəxslərlə yanaşı, tibb işçilərinin də olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. [1, s.146] Fikrimizcə, monitorinq qruplarının tərkibində həmçinin psixoloq, pedaqoqların da olması lazımdır və belə monitorinqlərin təşkilə mütəmadi aparılmalıdır.

İstinadlar:

1. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin monitorinqi (Beynəlxalq standartlar və Milli qanunvericilik). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2018, s. 146. 168 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Nurlar, 2019, s.111, 352 s.
3. Evin Naz Ercan. Hapishanelerde ifade özgürlüğü bağlamında kitap yasakları. İstanbul, 2020, s. 15. 168 s.
4. Evin Naz Ercan. Hapishanelerde ifade özgürlüğü bağlamında kitap yasakları. İstanbul, 2020, s. 16. 168 s.
5. Handbook on Women and Imprisonment. United Nations, March 2014, p. 14. 151 p.
6. Herczegfalvy v. Austria. App. No. 10533/83, 1992.
<https://www.globalhealthrights.org/herczegfalvy-v-austria-2/>

7. Jankovskis v. Litvanya. Application No. 21575/08, 17.01.2017.
<https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-170354%22>

8. Kalda v. Estonya. Application No. 17429 10, 19.01.2016.
<https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-160270%22>

9. Mie Lewis. Custody and Control, Conditions of Confinement in New York's Juvenile Prisons for Girls // Human Rights Watch, American Civil Liberties Union, September 2006, p. 70. 138 p.

10. Procunier v. Martinez, 416 USA, 396, 1974.

<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/416/396/>

11. Thornburgh v. Abbott, 490 USA, 401, 1989.

<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/490/401/>

12. Turner v. Safley, 482 USA, 78, 84, 1987.

<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/482/78/>

PROBLEMS ON PROTECTION OF PROPERTY AND POLITICAL RIGHTS OF CONVICTED WOMEN IN PLACES OF DEPRIVATION OF LIBERTY

Gunay Hajiyeva*

Abstract

When we focus on the problems with convicted women, we can observe that more restrictions are related to civil and political rights. The article will analyze issues related to the protection of rights and freedoms, in which there are more problems arising from the special situation of convicted women. Here, first of all, the defense of honor and dignity should be noted. In all international documents devoted to determining the features of the legal status of convicts, especially women sentenced to imprisonment, an important place is occupied by the problem of regulating their rights and freedoms. In the course of the study, it was established that international standards and norms are not always consistent, sometimes do not correspond to each other at all and create contradictions in the regulation of the situation of women sentenced to imprisonment. This leads to the emergence of many problems in the application of these norms and standards to national practice. However, the existing problems do not arise only from the retail of international standards. Many difficulties in intra-state law also form barriers to the protection of the rights and freedoms of convicted women.

Keywords: convicted women, socialization, freedom of expression, right to visits, degrading treatment, protection of honor and dignity.

ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ИМУЩЕСТВЕННЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ ОСУЖДЕННЫХ ЖЕНЩИН В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Гюнай Гаджиева**

Резюме

Сосредоточившись на проблемах, связанных с осужденными женщинами, мы наблюдаем, что больше ограничений связано с гражданскими и политическими правами. В статье будут проанализированы вопросы, связанные с защитой прав и свобод, где су-

* Ph.D. Candidate, Baku State University, Human Rights and Information Law UNESCO Chairs

** докторант кафедры ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета

ществуем больше проблем, связанных с особым положением осужденных женщин. Здесь, в первую очередь, следует отметить защиту чести и достоинства. Проблема регулирования прав и свобод занимает важное место во всех международных документах, посвященных определению особенностей правового статуса осужденных, в частности женщин, осужденных к лишению свободы. В ходе исследования установлено, что международные стандарты и нормы не всегда последовательны, иногда совершенно не соответствуют друг другу и создают противоречия в регулировании положения женщин, осужденных к лишению свободы. Это приводит к возникновению многих недочетов в применении этих норм и стандартов в национальной практике. Но существующие проблемы возникают не только исходя из международных стандартов. Многие трудности внутригосударственного права также создают препятствия для защиты прав и свобод осужденных женщин.

Ключевые слова: осужденные женщины, социализация, свобода выражения мнения, право на свидания, унижающее достоинство обращение, защита чести и достоинства.

TİBBİ HÜQUQ

ABORT VƏ YA DOĞULMAMIŞ UŞAQ HÜQUQLARI?

Hikmət Babayev*

Xülasə

Məqalədə aparılan selektiv abortlara görə Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri arasında doğulan uşaqların cins nisbətində görə ən ön yerlərdə olmasının hüquqi aspektlərinin tədqiqinin nəticələri təqdim edilmişdir. Belə ki, əvvəl selektiv aborta görə həmin siyahıda Çin liderlik edirdisə, hazırda təəssüflər olsun ki, ölkədə dünyaya gələn 100 qıza 115 oğlan sayı ilə Azərbaycan sıradadır birinci yerə keçmişdir. XXI əsrdə Azərbaycanda nəsil artımında baş vermiş tənəzzül və insan dölündə cinsiyyətin müəyyən edilməsinə imkan yaradan müayinə imkanlarından geniş istifadə nəticəsində ölkədə hamiləlik dövründə oğlan uşaqlarına verilən üstünlük selektiv abortlar vasitəsilə reallaşdırılır. Bu isə öz növbəsində doğulan uşaqlar arasında cinsiyyət nisbətində əsaslı dəyişməyə yol açır. Hətta BMT-nin Əhali Fondunun tədqiqi hesablamalarına görə, ölkəmizdə doğulan uşaqlar arasında cinsiyyətə görə nisbətində ciddi şəkildə pozulması davam etsə, 2050-ci ilədək hər il doğulan oğlan uşaqlarının sayı qız uşaqlarının sayından 12 000-15 000 nəfər çox olacaq. Cəmiyyətdə kişilərin sayının bu artımla davam etməsi ölkənin acınacaqlı nəticələrlə üz-üzə qalması halına gətirib çıxara bilər. Bura gender bərabərsizliyi, zorakılıq, erkən nikah insan alveri və kriminal səviyyənin artması aiddir. Məhz bu baxımdan məqalə insan dölünün, digər sözlə doğulmamış uşağın hüquqlarının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin elmi, nəzəri və praktiki problemlərinin təhlili, tədqiqi və onun milli qanunvericilikdə yer almasına həsr edilmişdir. Milli qanunvericiliyimizdə hamiləliyin süni surətdə pozulması ilə bağlı qadına analıq barədə məsələni təkbəşinə həll etmək hüququ verilməsi, qadının arzusu ilə hamiləliyin süni pozulmasının aparılmasına icazə verilməsi qaydalarını təhlil edərək doğulmamış uşağın həyatına ana bətnində son qoyulması zamanı insan dölünün hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı hər hansı müddəanın nəzərdə tutulmadığını göstərir. Eyni zamanda məqalədə beynəlxalq qanunvericilik və təcrübə nəzərə alınaraq milli cinayət qanunvericiliyində müvafiq dəyişiklik edilməklə ananın yeni doğulmamış uşağı qəsdən öldürməsi və ya hamiləliyin müəyyən dövründə qanunsuz olaraq hamiləliyin zəruri səbəblər olmadan süni dayandırılmasının qarşısını almaq və qanunvericilikdə hamiləliyin süni dayandırılmasının son həddinin yenidən nəzərdən keçirilməsi üsulları təklif edilmişdir.

Açar sözlər: *implantant, implantasiya, insan mayalanması və embrionu, biotibbi hüquqlar və azadlıqlar, 1981-ci il pasiyentlərin hüquqları haqqında Lissabon Bəyannaməsi, 1997-ci il İnsan hüquqları və Biotibb haqqında Konvensiya.*

Tədqiqatın aktuallığı və əsas istiqamətləri.

BMT-nin Əhali Fondunun ekspertlərinin fikirlərinə görə əksər selektiv abortlar qanunsuz abortlardır və belə abortlar məsuliyyəti müəyyən edir. Dövlət Statistika Komitəsi və Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin 2008-ci ildə apardıqları birgə araşdırmaların statistik nəticələrinə əsasən həmin dövrdəki qadın respondentlərin 37 faizindən çoxunun zorakılığa məruz qaldığını göstərilmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu tədqiqatlar sonralar aparılmayıb.

Məqalədə xüsusilə yer alan əsas məsələlərdən başlıcası abortların həm də doğulmamış uşaqların, digər sözlə insan dölünün hüquqlarının pozulmasına diq-

* Bakı Dövlət Universitetinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının doktorantı

qəti çəkərək bu istiqamətdə müəllifin elmi tədqiqatlarının mahiyyətini izah edir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, milli qanunvericilik bazasında doğulmamış uşağın hüquqları bilavasitə qorunmur və məhz bu baxımdan artıq zaman bu istiqamətdə konseptual fikirlərin formalaşmasının labüdlüyü önə çıxır.

Çox vaxt dölün cinsiyyəti və ya digər xüsusiyyətlərinə əsaslanan selektiv abort etik narahatlıq doğurur və gender əsaslı ayrı-seçkiliyin bir forması hesab olunur. Selektiv abortun qarşısının alınması cəhdləri adətən hüquqi, sosial, təhsil və səhiyyə tədbirlərinin birləşməsinə əhatə edir. Selektiv abortla mübarizə aparmaq və qarşısını almaq üçün gender əsaslı selektiv abortun qadağan edilməsi, gender və ya digər ayrı-seçkilik meyarlarına əsaslanaraq selektiv abortu açıq şəkildə qadağan edən qanunlar qəbul edilməsi və tətbiqi, seçilmiş abortlarla məşğul olan və ya onlara kömək edən tibb işçiləri və ya digər şəxslər üçün hüquqi nəticələri həyata keçirilməsi, seleksiya abortun mənfi nəticələri və gender bərabərliyinin vacibliyi haqqında ictimaiyyətin maarifləndirilməsi, qadın hüquqlarının əhəmiyyətini və cəmiyyətdə gender bərabərliyinin dəyərinin vurğulanması, şəxslərə ailənin ölçüsü və məsafəsi ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etmək imkanı vermək üçün ailə planlaması xidmətlərinə geniş çıxışın təmin edilməsi, doğulacaq uşaqları gözləyən valideynlərə hərtərəfli məlumat və dəstək vermək üçün prenatal baxım xidmətlərinin gücləndirilməsi, selektiv aborta kömək edəcək biləcək mədəni normaların, inancların və təcrübələrin müzakirəsi çərçivəsində açıq dialoqların təşkili, ailələri dəstəkləyən və gender əsaslı selektiv aborta kömək edəcək iqtisadi təzyiqləri yüngülləşdirən sosial rifah proqramlarının hazırlanması, qərəzsiz qayğı göstərməyin və hamilə qadınların muxtariyyətinə hörmət edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq, tibb işçilərinin təlimlərinin artırılması, ayrı-seçkilik və selektiv abortdan açıq şəkildə çəkindirən peşəkar davranış qaydalarının hazırlanması və tətbiqi, müdaxilələrə ehtiyac duyulan tendensiyaları və sahələri müəyyən etmək üçün selektiv abort hallarının monitorinqi və hesabatı üçün sistemlərin təşkili, gender əsaslı ayrı-seçkilik və selektiv abortla mübarizə aparmaq, ən yaxşı təcrübələri və resursları bölüşmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi, çətin qərarlarla üzləşən gələcək valideynlər üçün ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi və məlumatlı qərar qəbul etməyin vacibliyinin təbliği, hər iki cinsin dəyərini cəmiyyətdə dərk etmək üçün gender bərabərliyi üzrə təhsili məktəb kurikulumlarına inteqrasiya olunması kimi üsulların qanuniləşdirilməsi mühümdür.

Belə ki, selektiv aborta müraciətin hüquqi, sosial, mədəni və səhiyyə ölçülərini əhatə edən hərtərəfli və çoxşaxəli səyləri ehtiva etdiyini qəbul etmək çox vacibdir. Hökumətlər, icmalar, səhiyyə mütəxəssisləri və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq effektiv və davamlı həllərin yaradılması üçün vacibdir.

Bu baxımdan məqalədə tədqiqi olaraq “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli 5 nömrəli Qərarına əsasən Hamiləliyin süni surətdə pozulmasına dair tibbi və sosial göstərişlərin müəyyənləşdirilmiş siyahının, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 121-ci maddəsinin

(Ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi) dispoziyasının yenidən nəzərdən keçirilməsinin aktuallığı vurğulanaraq tədqiqi nəticələr açıqlanmışdır.

Məqalədə elmi yenilik iki istiqamətdə müəyyən edilə bilər.

Ailə planlaşdırılması işinin təşkili: Nikaha daxil olmuş şəxslərin ailədə dünyaya gətirilməsi planlaşdırılan uşaqların təminatını, habelə hamiləliklərarası intervalın düzgün tənzimlənməsi üçün düşünülmüş imkanın yaradılması, ailədə arzu olunan vaxt və istənilən sayda uşağın doğulması, eləcə də arzu olunmayan hamiləliyin qarşısının vaxtında alınması kimi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi.

Qanunvericilik bazasının yenidən işlənilməsi: “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, həmin Qanunun tətbiq edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli 5 nömrəli Qərarının, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 121-ci Maddəsinin (Ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi) dispoziyasının yenidən nəzərdən keçirilməsi və qanunsuz abortlara imkan verən qeyri-müəyyən və yumşaq müddələrin təkmilləşdirilməsi.

Tədqiqatın əsas məzmunu.

Hamiləliyin süni pozulması, digər sözlə abort hələ qədim zamanlardan bəşəriyyəti düşündürən və fikir ayrılığı yaradan problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. İlk tibbi qanunlardan sayılan, təxminən eramızdan əvvəl 1754-cü ildə qədim Mesopotamiyaya aid olan ən qədim məlum hüquqi kodlardan biri Hamurabi Məcəlləsi və ənənəvi olaraq eramızdan əvvəl 5-ci əsrdə yaşamış həkim Hippokrataya aid edilən qədim yunan mətni hesab edilən Hippokrat andı etik və hüquqi perspektivlərə təsir etmiş, lakin abort mövzusunda birbaşa toxunmayan tarixi sənədlərdir. Belə ki, Hammurabi Məcəlləsi Babil cəmiyyətinin müxtəlif aspektlərini tənzimləyən qanunlar və qaydalar toplusunu ehtiva edir. Bununla belə, abortdan xüsusi bəhs edilmir, buna görə də, Hammurabi Məcəlləsinə uyğun olaraq abortla bağlı fikirlərin qiymətləndirilməsi şəxsi perspektivlərdən asılı olaraq dəyişə bilən həyatın dəyəri və ya fərdlərin hüquqları kimi daha geniş prinsiplərə əsaslanan şərh tələb edir. Eləcə də Hippokrat andı xəstəyə qulluq, məxfilik və peşəkar davranışın vacibliyini vurğulayır. Bu, zərərdən qaçınmaq, həyatı qorumaq və xəstənin müstəqilliyinə hörmət etmək kimi prinsipləri ehtiva edir. Bununla belə, onun tarixi konteksti və həyatın qorunub saxlanmasına diqqət yetirməsi bəzilərinin bunu aborta qarşı çıxmaq kimi şərh etməsinə səbəb olub. Buna baxmayaraq, Hippokrat andının təfsirləri və tətbiqləri zaman keçdikcə inkişaf etmişdir və müasir tibbi etika xəstənin muxtariyyətinə və fərdi şəraitə daha çox diqqət yetirir.

Eyni zamanda teoloqların da fikirlərinə əsasən aborta birmənalı yanaşma mövcuddur deyil. Məsələn, həm Katolik, həm də İslam qanunlarında aborta münasibətini formalaşdıran xüsusi təlimlər və prinsiplər var. Məsələn, Katoliklikdə kilsənin abortla bağlı təlimləri onun əxlaqi və teoloji prinsiplərini rəhbər tutur. Katolik doktrinasına görə, insan həyatı müqəddəs sayılır və hamiləlikdən başla-

yır. Buna görə də, abortla hamiləliyin qəsdən kəsilməsi ümumiyyətlə əxlaqi baxımdan yanlış hesab olunur. Katolik Kilsəsi abortu böyük günah və “Öldürmə” adlı beşinci əmrin pozulması hesab edir. Kilsənin mövqeyi ondan ibarətdir ki, bütün insan həyatı, o cümlədən doğulmamış uşaq, hamiləlik anından qorunmalı və ona hörmət edilməlidir. Katolik Kanon Qanunu bu təlimləri əks etdirir. Hətta Kilsə zorlama, qohumluq əlaqəsi və ya dölün anomaliyaları da daxil olmaqla, bütün hallarda aborta qarşıdır. Bununla belə, Kilsə hamilə qadınlara dəstəyi əhatə edən və övladlığa götürmə və valideynlikdə kömək kimi aborta alternativləri təmin edən vahid yanaşmanı təbliğ edir.

Lakin Şəriət qanunları kimi tanınan İslam hüququ geniş şərhlər və hüquqi düşüncə məktəblərini əhatə edir. Bununla belə, İslamın aborta baxışını formalaşdıran bəzi ümumi prinsiplər var. İslam həyatın qorunmasını əsas prinsip hesab edir. İslam alimlərinin əksəriyyətinin rəyi ondan ibarətdir ki, müəyyən hallar istisna olmaqla, abort ümumiyyətlə qadağandır. Bu hallar müxtəlif şərtlərə və mədəni kontekstlərə görə dəyişə bilər. Məsələn, hamiləliyin davam etdirilməsi ananın həyatı üçün əhəmiyyətli bir təhlükə yaradırsa, onu qorumaq üçün aborta icazə verilə bilər. Ciddi döl anomaliyaları aşkar edildiyi hallarda, bəzi İslam alimləri aborta ruhlanma mərhələsindən əvvəl (maya tutmadan təxminən 120 gün sonra) icazə verirlər. Lakin duyğu orqanlarının formalaşmasından sonra əksəriyyət dölün yaşamaq hüququna malik olduğunu düşünür. Şəriət qanunlarına görə də bəzi alimlər baxmayaraq ki, bu barədə fikirlər fərqli ola bilər, təcavüz və ya qohumluq hallarında aborta icazə verirlər. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi, fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru İbrahim Quliyev Bizimyol.info xəbər portalına müsahibəsində “Müasir təbabətdə istifadə edilən abort sözü hamiləliyin süni şəkildə dayandırılması, başqa sözlə, nəslin hüdudlaşdırılması mənasını bildirir. Nəslin artmasının qarşısını süni yolla almaq, bətdəki insanı tələf etmək müasir İslam alimlərini narahat və məşğul edən əsas mövzulardandır...”. [1]

Qeyd etmək vacibdir ki, həm Katolik, həm də İslam ənənələrində şərhlərdə və fikirlərdə fərqliliklər var. Hər iki halda dini təlimlər alimlər tərəfindən şərh edilir və hüquqi və etik çərçivələr müxtəlif yurisdiksiyalar və mədəni kontekstlər arasında dəyişə bilər. Fərdlərin öz dini ənənələrinin rəsmi mövqelərindən fərqli şəxsi inancları da ola bilər. Bununla yanaşı o da nəzərə alınmalıdır ki, abortla bağlı etik və hüquqi perspektivlər Hammurabi Məcəlləsi və Hippokrat andı dövründən bəri, eləcə də Kilsə və Şəriət qanunları ilə idarəetmə dövründən bu tərəfə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Abort hüquqları ilə bağlı müasir müzakirələr tez-tez bir sıra amilləri, o cümlədən qadınların reproduktiv muxtariyyəti, bədən muxtariyyəti, potensial döl hüquqları və ictimai maraqları və digər halları nəzərə alır. Bütün dünyada qanuni çərçivələr və etik qaydalar bu inkişaf edən perspektivlərə cavab olaraq, qadın hüquqları, tibbi standartlar və ictimai dəyərlərlə bağlı mülahizələri özündə birləşdirir.

Birinci növbədə qəbul etmək lazımdır ki, hamiləliyin süni pozulması dedikdə embrionun, başqa sözlə insan dölünün ana bətnində başlamış həyatının dayandırılması ilə bağlı hüquqi aspektləri başa düşülür. Embriyon haqqında müx-

təlif hüquq institutlarının müxtəlif yanaşmaları mövcuddur. Məsələn, müasir dünyada insan dölünün və embrion hüquqlarının tərfi və tanınması Avropa ölkələri arasında dəyişir, çünki hər bir ölkənin reproduktiv hüquqlar, abort və embrion tədqiqatları ilə bağlı öz qanunları və qaydaları var. Bəzi Avropa ölkələri döl və ya embrionu ayrıca qanuni hüquqlara malik olduqlarını nəzərə alaraq, hamiləlik anından etibarən ona hüquqi müdafiə verirlər. Bu ölkələrdə tez-tez abort və köməkçi reproduktiv texnologiyalarla bağlı daha sərt qaydalar var. Digər tərəfdən, bir sıra Avropa ölkələri dölə və ya embriona ayrıca qanuni hüquqlar vermir. Onlar ümumiyyətlə qadınların reproduktiv hüquqlarına və muxtariyyətinə üstünlük verir, abort xidmətləri və reproduktiv texnologiyalara daha geniş imkan verir. Bu ölkələrdə hamilə şəxsin hüquq və mənafeləri çox vaxt dölün və ya embrionun potensial hüquqlarından üstün tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələri də embrion tədqiqatlarına yanaşmada müxtəlifdir. Bəzi ölkələrdə xüsusi şərtlər altında insan embrionlarının iştirakı ilə tədqiqata imkan verən daha icazə verici qaydalar var, digərlərində isə bu cür tədqiqatlara daha sərt məhdudiyyətlər və ya açıq qadağalar var. Məsələn, İngiltərədə abort və embrion hüquqları ilə bağlı qanunvericilik bazası ilk növbədə 1967-ci il Abort Aktı [2] və 1990-cı il İnsan Mayalanması və Embriologiya Aktı [3] ilə tənzimlənir. 1967-ci il Abort Aktı, "hamiləliyin davam etdirilməsi hamiləliyin dayandırılmasından daha çox hamilə qadının fiziki və ya psixi sağlamlığının zədələnməsi riskini ehtiva edərsə" abortun qanuni olduğunu göstərərək, rifah anlayışını daha da irəli apardı. [4] İngiltərədə bir tibb işçisi tərəfindən həyata keçirilən abort qanuni sayılır və iki həkim abort üçün xüsusi əsasların yerinə yetirildiyi ilə razılaşır. Ən çox rast gəlinən əsas budur ki, hamiləliyin davam etdirilməsi hamilə şəxsin fiziki və ya psixi sağlamlığı üçün risk yaradır.

İngiltərə qanunlarına görə ümumiyyətlə, hamiləliyin 24 həftəsinə qədər aborta icazə verilir. Bununla belə, abortlar müstəsna hallarda, məsələn, hamilə şəxsin həyatı üçün təhlükə olduqda və ya ciddi fetal anomaliya olduqda, 24 həftədən sonra həyata keçirilə bilər. Abort hamilə şəxsin məlumatlı razılığını tələb edir. Proses boyu məxfilik qorunur. Lakin 1990-cı ildə İngiltərədə qəbul edilmiş "İnsan mayalanması və embriologiya" haqqında Qanun embrionların istifadəsini və saxlanması tənzimləyir. O, "in vitro" (bədəndən kənar) yaradılmış embrionların hüquqi statusunu tanıyır və onların istifadəsi ilə bağlı müəyyən hüquq və məhdudiyyətləri müəyyən edir. [5] Qanuna görə köməkçi reproduksiya üçün yaradılmış embrionların saxlanma müddətində məhdudiyyətlər var. Xüsusi vaxt məhdudiyyətləri müxtəlif amillərdən, məsələn, onların yaradılma şəraiti və cəlb olunan şəxslərin niyyətlərindən asılıdır. Tipik olaraq, embrionlar bəzi şərtlər istisna olmaqla, 10 ilə qədər saxlanıla bilər. Qanunvericilik insan embrionlarının xüsusi şərtlər altında və lisenziya tələblərinə uyğun olaraq elmi tədqiqatlarda istifadəsinə icazə verir. Digər sözlə Akt (HFEA) ilk növbədə embrionların yaradılması, saxlanması və istifadəsi daxil olmaqla, yardımçı çoxalmanın tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Qanun embrionların hüquqi statusunu tanısa da, ana bətnində olan embriona xüsusi hüquqlar vermir. Əvəzində o, embrionlarla işləmək

və idarə etmək üçün qanunvericilik bazasını təmin edir və müəyyən məhdudiyətlər və tələblər müəyyən edir. HFEA insan embrionlarını əhatə edən klinikalar və tədqiqatlar üçün lisenziyalaşdırma sistemi yaradır. Bu, embrionların yaradılması və saxlanması ilə məşğul olan şəxslərin, o cümlədən gamet donorlarının (sperma və yumurta donorları) və nəzərdə tutulan valideynlərin razılığını tələb edir. Qanun embrionların saxlanması üçün vaxt məhdudiyətlərini müəyyən edir. Tipik olaraq, yardımçı çoxalma üçün yaradılan embrionlar 10 ilə qədər saxlanıla bilər, lakin bu, müəyyən hallarda uzadıla bilər. HFEA embrion tədqiqatı üçün tənzimləyici çərçivə təmin edir. O, insan embrionlarının xüsusi şərtlər altında və lisenziya tələblərinə uyğun olaraq tədqiqatda istifadəsinə imkan verir. Tədqiqat İnsan mayalanması və embriologiya İdarəsi (HFEA) tərəfindən lisenziyalaşdırılmalı və ciddi qaydalara riayət etməlidir. Qanun ciddi genetik xəstəliklərin ötürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə müəyyən hallarda embrionların seçilməsini və skriningini tənzimləyir. HFEA ana bətnində olan embrionlara açıq şəkildə hüquqlar verməsə də, onların yaradılması, saxlanması və köməkçi reproduksiya və tədqiqatda istifadəsi ilə bağlı məsuliyyətli və etik təcrübələri təmin etmək üçün hüquqi baza yaradır.

Digər bir Avropa ölkəsi Almaniyada abortun tənzimlənməsi ilk növbədə Almaniya Cinayət Məcəlləsi (Strafgesetzbuch, StGB) ilə tənzimlənir. Cinayət Məcəlləsinin 218-ci maddəsi aborta xüsusi olaraq toxunur və onun təmin edilməsi üçün göstərişlər verir. Almaniya Cinayət Məcəlləsi hamiləliyin kəsilməsinə ümumi qadağa qoyur. [6] 218-ci maddəyə əsasən, müəyyən şərtlər yerinə yetirilmədikdə, abort etmək cinayət sayılır. Cinayət Məcəlləsi konkret hallarda ümumi qadağadan istisnalara aşağıdakı şərtlərdə yol verir:

- Tibbi göstərişlər: Hamiləliyin davam etdirilməsi hamilə şəxsin həyatı və ya fiziki və ya psixi sağlamlığı üçün əhəmiyyətli risk yaradarsa, aborta icazə verilir. Bu qərar adətən bir tibb işçisi tərəfindən verilir.

- Məsləhət və gözləmə müddəti: Abort edilməzdən əvvəl hamilə şəxs təsdiq edilmiş məsləhət mərkəzindən məcburi məsləhət almalıdır. Bu məsləhət aborta alternativləri araşdırmaq və məlumat və dəstək vermək məqsədi daşıyır. Məsləhət və abort proseduru arasında məcburi üç günlük gözləmə müddəti də var.

- Erkən hamiləlik: Hamiləliyin ilk on iki həftəsində hamilə şəxsin istəyi ilə xüsusi tibbi göstərişlər tələb olunmadan abort edilə bilər. Bununla belə, məsləhət və gözləmə müddəti hələ də qüvvədədir.

Məcəllədə göstərilən istisnalar xaricində abort etmək cinayət məsuliyyətinə səbəb ola bilər. Cəzalar şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər və cərimə və ya həbsi əhatə edə bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, qanunun xüsusi təfsiri və tətbiqi məhkəmə qərarları və tibbi göstərişlərdən təsirlənə bilər. Bundan əlavə, Almaniya ştatlarının (Bundesländer) abort xidmətlərinin göstərilməsi, o cümlədən klinikaların və tibb işçilərinin mövcudluğu ilə bağlı öz qaydaları ola bilər.

Qardaş Türkiyə Respublikasında abort Türkiyə Cəza Məcəlləsində (TCK) tənzimlənir. [7] Belə ki, Türkiyədə abort müəyyən şərtlərlə qanuni olaraq edilə bilər. Abortun qanuni olduğu hallara aşağıdakılar daxildir:

- Qadının ümumi və ya psixoloji sağlamlığı üçün ciddi təhlükə varsa;
- Hamiləlik cinsi təcavüz və ya cinsi istismar nəticəsində baş veribsə;
- Ciddi anadangəlmə qüsurlar və ya xəstəlik diaqnozu qoyulubsa.

Qanun xaricində edilən abort Türkiyə Cəza Məcəlləsinin 99-cu maddəsinə görə cinayət sayılır. [7] Qanunsuz abort edənlərə qarşı cinayət sanksiyaları tətbiq oluna bilər. Qanunsuz abort etmək cinayət olduğu üçün icazəsiz şəxslərin müdaxiləsi qanuna ziddir. Qeyri-qanuni abort edənlər Türkiyə Cəza Məcəlləsinə əsasən həbs və ya pul cəzasına məhkum edilə bilər. Cinayət sanksiyaları qanun pozuntusunun növündən və dərəcəsi ilə asılı olaraq dəyişə bilər. Türkiyədə abortun tətbiqi və tənzimlənməsi Səhiyyə Nazirliyi və Türk Tibb Birliyi kimi səhiyyə və tibb müəssisələri tərəfindən müəyyən edilmiş təlimatlarla da dəstəklənir.

Avropa ölkələrindən fərqli olaraq ABŞ-da abort qanunları ştatdan ştata dəyişir və hamiləliyin süni şəkildə dayandırılması ilə bağlı məhdudiyyətlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Bir çox ştatlarda abortların nə vaxt həyata keçirilə biləcəyinə dair hamiləlik məhdudiyyətləri var. Bu məhdudiyyətlər adətən hamiləliyin 22-24 həftələri arasında dəyişir, lakin bəzi ştatlar altı və ya səkkiz həftə kimi erkən mərhələlərdə abortları qadağan edən qanunlar qəbul ediblər. Bəzi ştatlarda hamilə şəxsin həyatı və ya sağlamlığının risk altında olduğu hallar istisna olmaqla, üçüncü trimestrdə abortları qadağan edən qanunlar var. Bir neçə ştatda bir şəxsin abortla bağlı məsləhət alması ilə prosedurun həyata keçirilməsinə vaxt arasında məcburi gözləmə müddəti tələb olunur. Bu gözləmə müddətləri 24 ilə 72 saat arasında dəyişə bilər. Bəzi ştatlarda abort istəyən azyaşlılar üçün valideynlərin iştirakını tələb edən qanunlar var. Bu qanunlar valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin razılığını tələb edə bilər və ya abort edilməzdən əvvəl valideynin xəbərdarlığını və ya iştirakını tələb edə bilər. Bəzi ştatlar abort etmək istəyən şəxslərə prosedur, aborta alternativlər və potensial risklər və nəticələr haqqında məsləhət almağı tapşırır. Bəzi hallarda, ştatlar məsləhətin şəxsən təqdim edilməsini tələb edir və tibbi cəhətdən qeyri-dəqiq və ya yanlış məlumatlar daxil edə bilər. Abort Təchizatçılarının Məqsədli Tənzimlənməsi (TRAP) Qanunlarına [8] görə bəzi ştatlar xüsusilə abort təminatçılarını hədəf alan qaydalar tətbiq etmişlər, çox vaxt digər tibb müəssisələrinə tətbiq edilməyən tələblər qoyurlar. Bu qaydalara fiziki imkanlara məhdudiyyətlər, işçi heyəti tələbləri və ya yaxınlıqdakı xəstəxanalarla məcburi köçürmə müqavilələri daxil ola bilər. Bir neçə ştatda dilatasiya və ekstraksiya (ümumiyyətlə “qismən doğuş abort” adlanır) və ya ikinci trimestrdə istifadə edilən xüsusi üsullar kimi spesifik abort prosedurlarını qadağan edən qanunlar qəbul edilmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, bu, tam siyahı deyil və hamiləliyin süni şəkildə dayandırılmasına dair xüsusi məhdudiyyətlər ştatdan ştata əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Həmçinin, doğulmamış uşaqların hüquqları abort kontekstində tənzimlənsə də, abort kontekstindən kənarında doğulmamış uşaqların hüquqlarını açıq şəkildə müəyyən edən və ya qoruyan xüsusi federal qanun və ya konstitusiya müddəəsi yoxdur.

ABŞ-da doğulmamış uşaqların hüquqlarının tənzimlənməsi mürəkkəb və çox müzakirə olunan mövzudur. Doğulmamış uşaqların hüquqlarını əhatə edən qanunvericilik bazası federal və əyalət qanunlarının, habelə məhkəmə qərarlarının birləşməsi ilə formalaşır. Doğulmamış uşaqların hüquqlarına aid olan əsas federal qanun Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasına edilən On Dördüncü Düzəlişdir [9] ki, heç bir dövlət “hər hansı bir insanı qanuni proses olmadan həyatdan, azadlıqdan və ya əmlakdan məhrum edə bilməz”. Bu düzəliş məhkəmələr tərəfindən müəyyən hüquqların, o cümlədən yaşamaq hüququnun müdafiəsi üçün şərh edilmişdir. Bununla belə, On Dördüncü Düzəlişin doğulmamış uşaqla bağlı təfsiri davamlı müzakirə mövzusu olmuşdur. Federal qanunlara əlavə olaraq, ştatlar doğulmamış uşaqların hüquqları ilə bağlı öz qanunlarını qəbul etdilər. Bu qanunlar əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, bəzi dövlətlər hamiləliyin müxtəlif mərhələlərində doğulmamış uşağa hüquqi müdafiəni genişləndirməyə çalışan daha məhdudlaşdırıcı tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlərə abort prosedurlarına qoyulan məhdudiyətlər, məsələn, hamiləlik məhdudiyətləri, məcburi gözləmə müddətləri və məcburi ultrasəs müayinələri və digərləri daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, doğulmamış uşaqların hüquqları ilə bağlı hüquqi mənzərə yeni qanunların qəbulu, məhkəmə qərarlarının qəbulu və cəmiyyətdəki münasibətlərin inkişafı ilə dəyişə bilər. Buna görə də, bu mövzuda ən aktual məlumat üçün müasir hüquqi mənbələrə müraciət etmək vacibdir.

Doğulmamış uşağın hüquqlarının və ya dölün hüquqlarının tənzimlənməsi müxtəlif ölkələrdə və hüquq sistemlərində dəyişir. Xüsusilə doğulmamış uşaqların hüquqlarına toxunan beynəlxalq qanunlar məhduddur və bu hüquqların tanınması əsasən milli qanunlardan və mədəni perspektivlərdən asılıdır.

Fərdlərin müdafiəsinə toxunan əsas beynəlxalq insan hüquqları sənədi 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş həyat və ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipini əhatə edən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsidir (ÜİHB)[10].

1989-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları Konvensiyası (UHK) [11] hər bir uşağın yaşamaq və inkişaf etmək hüququnu tanıyır. Bununla belə, UHK fərdin nə vaxt uşaq olduğunu və ya yaşamaq hüququnun nə vaxt başladığını açıq şəkildə müəyyən etmir.

Beynəlxalq hüquqi baza, ümumiyyətlə, qadınların reproduktiv sağlamlıqları ilə bağlı qərar qəbul etmək hüquqlarını təmin edən Qadınlara Qarşı Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (CEDAW) [12] kimi qadınların hüquqlarına və reproduktiv sağlamlığa diqqət yetirir.

Qeyd etmək vacibdir ki, doğulmamış uşaqların hüquqlarının tanınması və tənzimlənməsi milli səviyyədə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bəzi ölkələr doğulmamış uşaq üçün hüquqi müdafiəni tanıyır, digərləri isə hamilə qadının hüquqlarını və muxtariyyətini üstün tuturlar. Doğulmamış uşaqların hüquqlarının nə vaxt və nə dərəcədə qorunmalı olduğunun müəyyən edilməsi çox vaxt müzakirə mövzudur və yurisdiksiyalar arasında dəyişir.

Bundan əlavə bir sıra beynəlxalq qaydalar və sənədlər abortun həyata keçirilməsinə və ana bətnində olan embrionun hüquqlarının qorunmasına toxunur. Bu mövzularla bağlı bəzi mühüm beynəlxalq sənədlər və təlimatlar mövcuddur.

Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt (MHHP) [13]: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş İCCPR, insanın yaşamaq, azadlıq və təhlükəsizlik hüququnu tanıyır. İCCPR açıq şəkildə abortdan bəhs etməsə də, o, yaşamaq hüququnu təsdiq edir və bu hüququn qanuni məhdudiyyətlərə məruz qala biləcəyini qəbul edir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Təlimatları [14]: ÜST qadınların sağlamlığını və hüquqlarını qorumaq üçün təhlükəsiz və qanuni abort xidmətlərinə çıxışın vacibliyini vurğulayaraq, təhlükəsiz abort təcrübələrinə dair təlimatlar dərc etmişdir. Bu təlimatlar təhlükəsiz prosedurların təmin edilməsi, məsləhət və abortdan sonrakı qayğı da daxil olmaqla, abort qayğısının müxtəlif aspektləri üzrə səhiyyə təminatçıları və siyasətçilər üçün tövsiyələr verir.

Beynəlxalq Ginekologiya və Mamalıq Federasiyasının (FIGO) Təlimatları [15]: Beynəlxalq peşəkar təşkilat olan FIGO aborta qayğının etik aspektləri üzrə təlimatlar işləyib hazırlamışdır. Bu təlimatlar məlumatlı razılıq, məxfilik və ayrı-seçkiliyə yol verməyən və mərhəmətli qayğının təmin edilməsi kimi mövzuları əhatə edir.

Avropa Şurası: Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi [16] cinsi və reproduktiv sağlamlıq və hüquqlar, o cümlədən təhlükəsiz və qanuni abort xidmətlərinə çıxışla bağlı tövsiyələr verib. Bu tövsiyələr qadınların reproduktiv hüquqlarının qorunmasının, keyfiyyətli xidmətlərə çıxışın təmin edilməsinin və təhlükəli abortlara ehtiyacın azaldılmasının vacibliyini vurğulayır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) abort və reproduktiv hüquqlarla bağlı işlərə dair qərarlar çıxarıb ki, bu da insan hüquqları prinsiplərinin bu kontekstdə təsirinə və tətbiqinə töhfə verib. Məhkəmə etiraf etmişdir ki, dövlətlərin hamilə şəxslərin hüquqlarını və dölün maraqlarını tənzimləmək və tarazlaşdırmaq üçün təqdir etmək hüququ vardır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu beynəlxalq təlimat və sənədlərin təfsiri və tətbiqi ölkələr arasında fərqli ola bilər və hər bir ölkənin abort və embrion hüquqları ilə bağlı öz qanunları və qaydaları ola bilər. Milli qanunlar və qaydalar çox vaxt beynəlxalq təlimatlardan üstündür. Buna görə də, bu beynəlxalq təlimatların həmin kontekstdə necə tətbiq olunduğunu hərtərəfli başa düşmək üçün konkret ölkənin xüsusi qanun və qaydalarına müraciət etmək məsləhətdir.

Ovyedo Konvensiyasının qüvvəyə minməsinin 10 illiyi münasibətilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin o zamankı sədri Jan-Pol Kosta, 3 noyabr 2009-cu ildə qeyd etmişdir ki, “Müvafiq mətnlərin və məhkəmə təcrübəsinin nəticəsi olan bioetika hüququ getdikcə mürəkkəbləşən cəmiyyətdə hüququn təkamül yolu ilə yaradılması proseslərinin göstəricisidir” [17].

Məsələn, 2004-cü ildə iki qərarla Ovyedo Konvensiyasına ilk əsas istinadlarından (Glass Böyük Britaniyaya qarşı və Vo. Fransaya qarşı) Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi müxtəlif aspektlərə baxan işlərin sayının artması ilə

bağlı qərar verməyə çağırılıb. bioetika, o cümlədən: tibbi müalicəyə və ya müayinələrə, orqan və ya toxumaların götürülməsinə razılıq; reproduktiv hüquqlar (prenatal diaqnostika, tibbi yardımla doğuş və qanuni abort hüququ); ömrünün sonu vəziyyətlərində qəbul edilən qərarlar; hakimiyyət orqanları tərəfindən bioloji məlumatların saxlanması və bioloji şəxsiyyətini bilmək hüququ. Məhkəməyə qaldırılan işlər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 2, 3, 5, 6 və xüsusilə 8-ci maddələrinə əsasən mühüm və çox vaxt çox həssas məsələlər qaldırılmışdır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi öz presedent hüququnda tez-tez Bioetika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış mətnlərə və alətlərə istinad edir. Məsələn, Lambert və başqaları Fransaya qarşı (2015) [18] işində Məhkəmənin Böyük Palatası öz mülahizəsinin bir hissəsini “Ömrünün sonunda tibbi müalicə ilə bağlı qərarların qəbulu üzrə təlimat”a əsaslandırdı.

1973-cü ildə Roe v. Wade ilə bağlı [19] əlamətdar Ali Məhkəmə işi qadının şəxsi toxunulmazlıq hüququna əsaslanaraq abort etmək üçün konstitusiya hüququnu təsbit etdi. Məhkəmə hesab etdi ki, bu hüquq mütləq deyil və abortların tənzimlənməsində dövlətin maraqları ilə tarazlaşdırılmalıdır. Qərar dövlətlərə abortları tənzimləməyə imkan verən çərçivə yaratdı, lakin onların hamiləliyin erkən mərhələlərində qadının aborta çıxışını qadağan etmək və ya həddindən artıq yükləmək imkanlarına məhdudiyətlər qoyur.

Digər mühüm Ali Məhkəmə işi 1992-ci ildə Planned Parenthood Caseyə qarşı [20] işdir ki, bu da hüquqi standartı dəyişdirərkən Roe v. Wadenin mərkəzi holdinqini bir daha təsdiq etdi. Məhkəmə, qadının abort xidmətlərindən istifadə imkanlarına “lazımsız yük” qoymadığı müddətcə, dövlətlərə aborta müəyyən məhdudiyətlər qoymağa imkan verən “lazımsız yük” standartını müəyyən etmişdir.

Məsələni bir qədər də dəqiqləşdirmək üçün insan embrionun neçə həftədə tam inkişaf etmiş döl, başqa sözlə bioloji fərd hesab olunmasına nəzər yetirək.

İnsan embrionunun tam inkişaf etmiş bioloji fərdə çevrilməsi bir neçə həftəni əhatə edən mürəkkəb bir prosesdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, "tam inkişaf etmiş bioloji fərd" anlayışı bir qədər subyektivdir və onu müəyyən etmək üçün istifadə olunan xüsusi meyarlardan asılı olaraq dəyişə bilər. Bioloji desək, insan embrionunun inkişafı müxtəlif mərhələlərdən keçir və hər birinin özünəməxsus mərhələləri var. İnsan embrionunun inkişafının ümumi mənzərəsinə nəzər yetirək:

- Mayalanma: Sperm bir yumurtanı döllədikdə, bir zigota meydana gətirir.

- Parçalanma: Hüceyrələrin sürətli bölünməsi baş verir və nəticədə morula adlanan möhkəm hüceyrə topunun əmələ gəlməsi baş verir.

- Blastosistlərin əmələ gəlməsi: Morula iki fərqli hüceyrə növündən - trofoblast hüceyrələrindən və daxili hüceyrə kütləsindən ibarət blastosistə çevrilir.

- İmplantasiya: Blastosist uterus divarına yapışır, burada qidalanır və gələcək inkişaf üçün dəstək alır.

- Qastrulyasiya: Daxili hüceyrə kütləsi üç mikrob təbəqəsinə fərqlənir: ektoderma, mezoderma və endoderma. Bu proses müxtəlif orqan və toxumaların inkişafı üçün zəmin yaradır.

- Orqanogenez: Sonrakı həftələr ərzində embrionda mərkəzi sinir sistemi, ürək, ağciyərlər, həzm sistemi və başqaları daxil olmaqla əsas orqan sistemləri inkişaf edir.

Embrionun “tam inkişaf etmiş bioloji fərd” hesab oluna biləcəyi dəqiq həftəni müəyyən etmək çətindir, çünki inkişaf tədricən və davamlı bir prosesdir. Embriondan dölə keçid adətən hamiləliyin səkkizinci həftəsində baş verir. Bu mərhələdə bir çox əsas orqan sistemi formalaşmağa başlamış və embrionun əsas bədən quruluşu qurulur. Bununla belə, daha da böyümə və zəriflik hamiləlik boyu davam edir. Şəxsiyyətin müəyyən edilməsi və ya rüşeym nə vaxt tam inkişaf etmiş bir fərd hesab edilməli olması fəlsəfi, etik və hüquqi müzakirə mövzudur. Fərqli mədəniyyətlər, dinlər və hüquq sistemləri bu mövzuda fərqli fikirlərə malik ola bilər.

Bəs onda İnsan dölü ilə embrion arasındakı fərq nədir?

“Döl” və “embrion” terminləri insanın prenatal inkişafında fərqli inkişaf mərhələlərinə aiddir. ikisi arasındakı əsas fərqi ümumi təhlil edək:

- "Ebrion" termini prenatal inkişafın erkən mərhələsini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Sperma hüceyrəsi yumurta hüceyrəsi ilə birləşdikdə mayalanma zamanı başlayır və nəticədə ziqot əmələ gəlir. Daha sonra ziqot bir sıra hüceyrə bölünməsinə məruz qalır və morula adlanan möhkəm hüceyrə topunu əmələ gətirir. Hüceyrələr bölünməyə və fərqlənməyə davam etdikcə struktur blastosistaya çevrilir. Blastosist iki əsas hüceyrə növündən ibarətdir: plasentanı meydana gətirən trofoblast hüceyrələr və embrionun özünü əmələ gətirən daxili hüceyrə kütləsi. Döllənmədən sonra təxminən üçüncü həftədən səkkizinci həftəyə qədər davam edən embrional mərhələdə əsas bədən planı və əsas orqan sistemləri formalaşmağa başlayır. Embrion xarici təsirlərə çox həssasdır və həyati orqanların inkişafı bu dövrdə baş verir. Embrional mərhələnin sonunda əsas orqan sistemlərinin əksəriyyəti hələ tam fəaliyyət göstərməsə də, formalaşmışdır.

- “Döl” termini prenatal inkişafın sonrakı mərhələsini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Döllənmədən sonra doqquzuncu həftədə başlayır və doğuşa qədər davam edir. Bu mərhələdə embrional mərhələdə əmələ gələn orqanlar və bədən sistemləri yetişməyə və inkişaf etməyə davam edir. Döl böyüyür və onun xüsusiyyətləri daha incə olur. Əzalar uzanır, üz cizgiləri daha fərqli olur, orqanlar daha da inkişaf edir və ixtisaslaşır. Döl mərhələsinə qədər orqan inkişafı üçün kritik dövrlərin əksəriyyəti keçdi və döl xarici amillərin səbəb olduğu əsas inkişaf anomaliyalarına daha az həssas olur. Əsasən, mövcud strukturların böyüməsinə, yetkinləşməsinə və təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirir. Bu mərhələdə döl çəki qazanır, bədən nisbətlerini daha dəqiq inkişaf etdirir və müxtəlif orqan sistemlərində funksional təkmilləşmələrə məruz qalır.

Qeyd etmək vacibdir ki, embriondan dölə keçidlə bağlı xüsusi vaxt və mərhələlər müxtəlif mənbələrdə və tibbi ədəbiyyatda bir qədər fərqli ola bilər. Bununla belə, ümumi fərq ondan ibarətdir ki, embrion inkişafın erkən mərhələsinə, döl isə doğuşdan əvvəl inkişafın sonrakı mərhələsinə aiddir.

İnsan dölünün yaşamaq hüququna malik müstəqil fərd kimi tanınması müxtəlif elmi, fəlsəfi və etik perspektivləri əhatə edən mövzudur. Bu mövzuda bütün əsərlərin tam siyahısını təqdim etmək çətin olsa da, elmi diskursda bəzi diqqətəlayiq töhfələri və əsas anlayışları qeyd edə bilərik:

- Embriologiya və inkişaf biologiyası [21]: Embriologiya və inkişaf biologiyası kimi elmi fənlər prenatal inkişafın mərhələlərini və mayalanmış yumurtdan tam formalaşmış insana qədər irəliləməni öyrənir. Bu sahələr insan inkişafının bioloji prosesləri və mərhələləri haqqında dəyərli məlumatlar verir.

- Bioetika və Tibbi Etika [22]: Bioetika sahəsi tibbi təcrübələrin və nailiyyətlərin etik nəticələrini araşdırır. Bu sahədəki alimlər dölün əxlaqi vəziyyəti ilə bağlı müzakirələr aparır və şəxsiyyət, hüquqlar və həyatın başlanğıcı ilə bağlı mübahisələr aparırlar.

- Fəlsəfi və Etik Perspektivlər [23]: Filosoflar və etikaçılar dölün mənəvi vəziyyəti və onun hüquqları ilə bağlı müzakirələrə öz töhfələrini verirlər. Onlar şəxsiyyət, potensial, həssaslıq və şüur kimi anlayışları araşdıraraq, bu xüsusiyyətlərin nə vaxt və necə doğulmamış uşağın hüquqlarını müəyyən etmək üçün uyğun ola biləcəyini araşdırırlar.

- Tibb və Hüquq Jurnalları [24]: Müxtəlif tibbi və hüquqi jurnallar abortun hüquqi, tibbi və etik ölçülərini və doğulmamış uşaqların hüquqlarını araşdıran məqalələr və araşdırmalar dərc edir. Bu əsərlərdə tez-tez dölün müstəqil fərd kimi tanınması ilə bağlı elmi sübutlar, hüquqi bazalar və etik arqumentlər təhlil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, prenatal inkişafın və dölün mənəvi-hüquqi statusunun elmi anlayışı mürəkkəb və çoxşaxəli mövzudur. Şəxsiyyətin və doğulmamış uşağın hüquqlarının tanınması təkcə elmi araşdırmalarla müəyyən edilmir, lakin bu, daha geniş ictimai, hüquqi və etik diskursu əhatə edir. Müxtəlif alimlər və ekspertlər bu mövzularda müxtəlif fikirlərə malikdirlər və müzakirələr davam edən elmi irəliləyişlər, fəlsəfi anlayışlar və ictimai perspektivlərdəki dəyişikliklərlə inkişaf etməyə davam edir.

Ölkəmizdə də bu problemə yanaşma bir qədər destruktiv xarakter daşıyır. Belə ki, “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun [25] Hamiləliyin süni surətdə pozulması adlı 30-cu Maddəsində hər bir qadına analıq barədə məsələni təkbəşinə həll etmək hüququ verilmiş, hamiləliyin süni surətdə pozulmasına qadının arzusu ilə hamiləliyin 12 həftəlik müddətində, sosial göstərişlər üzrə süni pozulmanın hamiləliyin 22 həftəliyində aparılmasına icazə verilmişdir. Hətta ananın sağlamlığı nəzərə alınaraq tibbi göstərişlərə əsasən və qadının razılığı olduqda hamiləlik müddətindən asılı olmayaraq, süni surətdə pozulması halı da qanunla müəyyən edilmişdir.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Res-

publikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli 5 nömrəli Qərarı [26] ilə Hamiləliyin süni surətdə pozulmasına dair tibbi və sosial göstərişlərin siyahıları müəyyən edilmişdir. Siyahıya əsasən ərin orqanizminin funksiyalarının 61-100 faiz pozulmasına görə əlilliyinin müəyyən edilməsi; hamiləlik dövründə ərin ölməsi; valideynlik hüququndan məhrum edilmə və ya məhdudlaşdırılma barədə məhkəmə qərarının olması halları; müəyyən edilmiş qaydalar əsasında qadının və yaxud onun ərinin işsiz hesab edilməsi; qadının və yaxud ərinin azadlıqdan məhrum edilmə yerlərində olması; nikahdankənar hamiləlik; hamiləlik dövründə nikahın pozulması; hamiləliyin zorlanmaya məruz qalma nəticəsində baş verməsi; çox uşaqlılıq (5 və daha artıq uşaq); ailədə sağlamlıq imkanları məhdud uşağın olması; qadının qaçqın və ya məcburi köçkün statusunun olması; mənzilin olmaması, yataqxanada, şəxsi evdə, kirayədə yaşama hallarına görə hamiləliyin süni surətdə pozulması şərtləri müəyyən edilmişdir.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun [27] Hamiləliyin süni surətdə pozulması adlı 30-cu Maddəsinə sonuncu 5-ci abzasında həkim tərəfindən xəstəxanalardan və ya başqa tibb müəssisələrindən kənar hamiləliyin süni surətdə pozulması qadağan edilmiş və bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 141-ci Maddəsi (Qanunsuz abort etmə.) [28] ilə cəza nəzərdə tutulmuşdur.

Lakin “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı müəyyən edilmiş Siyahıda qeyd edilən halların pozulması, heç bir xüsusi əsas olmadan doğulmamış uşağın həyatına ana bətnində son qoyulması ilə bağlı heç bir müddə nəzərdə tutulmamışdır. Bir uşağın dünyaya gəlməsi, yəni doğulması üçün 36 həftə, digər sözlə 9 ay lazımdırsa, bu proses artıq ana bətnində olan uşağın 22 həftəsindən, yəni 6 ayından başlamış olur. Faktiki olaraq belə başa düşülməlidir ki, 22 həftəsində, yəni 6 ayında ana bətnində olan uşaq artıq normal doğularaq həyata başlaya biləcək bir insan dölüdür. “İmplant embrion və reproduktiv hüquqların qanunvericilikdə yeri” [29] adlı məqalədə Müəllif hesab edir ki, embrionun statusu ilə bağlı müəyyən dəqiqləşdirmə aparılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin II hissəsinə iki variantda dəyişiklik edilə bilər. Bir variantda 24-cü maddəsinin II hissəsindəki “...doğulduğu andan” söz birləşməsi çıxarılır, “hər kəsin toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır” kimi verilir. Konstitusiyanın 27.1-ci maddəsindən sonra “yarandığı andan hər kəsin yaşamaq hüququ dövlət tərəfindən təminat altına alınır”. İkinci variant daha radikal dəyişikliyi ehtiva edə bilər. Bu halda 27.1-ci maddəsinin davamında “yaşamaq hüququ embrionun meydana gəlməsi anından dövlət tərəfindən təminat altına alınır” formasında ola bilər. Bu halda Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 121-ci Maddəsinin (Ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi) [30] dispozisiyasında “Ananın yeni doğduğu uşağı doğuş vaxtı və ya doğuşdan dərhal sonra qəsdən öldürməsi-“ cinayət hesab edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyasına [31] əsa-

sən 121-ci Maddə ilə məsuliyyət nəzərdə tutulan cinayət qəsdən adam öldürmənin yüngülləşdirici hallarından hesab olunur. Bu cinayət ona görə yüngülləşdirici hallarda qəsdən adam öldürmənin bir növü hesab edilir ki, yeni doğduğu uşağı qətlə yetirən qadının (ana) psixikası kəskin deformasiyaya uğrayır, o, öz hərəkətləri üzərində nəzarəti qismən itirir. Eyni zamanda, hamilə qadının hamiləlik müddətində və doğum zamanı orqanizmində gedən mürəkkəb proseslər onun normal fiziki qabiliyyətini də müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Orqanizmində gedən psixo-fizioloji proseslərin təsiri altında belə qadınların xasiyyəti dəyişir: onlar tündməcaz, səbirsiz olurlar, heç bir səbəb olmadan və tez-tez əsəbləşirlər və s. Orqanizminin belə vəziyyəti onun iradəsində asılı olmur. Hamilə qadının doğum vaxtı və doğuşdan qısa müddət sonra psixo-fizioloji vəziyyəti onu müəyyən qədər məhdud anlaqlılıq vəziyyətinə salsada da, tam anlaşıqz etmir. Məhz bu səbəbdən təqsirkarın cinayət məsuliyyəti istisna olunmur. Komentariyada ananın yeni doğmuş uşağı qəsdən öldürməsinin səbəbini bir sıra “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı müəyyən edilmiş Siyahıda qeyd edilən oxşar sosial-psixoloji səbəblərlə əlaqələndirilir. Hesab edilir ki, çox vaxt qadınlar ictimaiyyətin tənəsindən, qorxudan və s. digər sosial qayğılardan ehtiyatlanaraq belə cinayətə gedirlər. Bu maddəyə əsasən cinayətin obyektini yeni doğulan uşaq təşkil edir. Baxmayaraq ki, maddənin dispoziyasında doğuş zamanı ifadəsi işlənir və Komentariya hələ hamiləlik vəziyyətində olan qadının doğulmamış uşağı öldürməsi halı kimi izah edir. Əslində isə bu məhz hansı səbəblərdən olmasından asılı olmayaraq ana bətnində doğularaq sərbəst yaşamaq həddində olan yetişkən bir fərdin həyatına son qoyulmasıdır. Yəni maddəyə əsasən doğuş və ya doğuşdan qısa müddət sonra öldürülən uşağın hələ doğulmamış, lakin doğulsa fizioloji cəhətdən sərbəst həyat əldə etmək qabiliyyətində olan doğulmamış uşaqdan fərqli hesab edilir. Bu isə qeyd edildiyi kimi insan dölünün, digər sözlə doğulmamış uşağın eyni əsaslarla öldürülməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Komentariyaya [32] görə yaşama qabiliyyəti olmayan (VII qəmə ayından sonra doğulmuş, dölün bədəninin uzunluğu 40 sm-dən çox, çəkisi 1500-1600 q olan uşaq yaşama qabiliyyəti olan uşaq sayılır) uşağın öldürülməsi də CM-nin 121-ci maddəsi ilə cinayət sayılır.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 121-ci Maddəsinin dispoziyasında dəyişikliyın edilməsinə zərurət yaranmışdır. Belə ki, maddədə “Ananın yeni doğduğu uşağı doğuş vaxtı və ya doğuşdan dərhal sonra qəsdən öldürməsi-“ ifadəsi “Ananın yeni doğduğu uşağı doğuşdan əvvəl, doğuş vaxtı və ya doğuşdan dərhal sonra qəsdən öldürməsi-“ ifadəsi ilə əvəz etməklə, yəni “...doğuşdan əvvəl...” ifadəsini ora daxil etməklə artıq formalaşmış dölün hər hansı tibbi göstəriş olmadan ana tərəfindən qəsdən öldürməsi qanunsuz abort və ya başqa sözlə hamiləliyin zəruri səbəblər olmadan süni dayandırılmasının qarşısını almaq imkanlarını yaratmış olar. Həmçinin “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda da hamiləliyin süni da-

yandırılmasının son həddinin yenidən nəzərdən keçirilərək onun 12 həftəyə qədər endirilməsi və bu zaman müvafiq şərtlərə əlavə edilməsi barədə müvafiq icra orqanı tərəfindən qaydaların müəyyən edilməsi məqsədamüvafiqdir.

İstinadlar:

1. <https://www.bizimyol.info/az/news/423824.html> (1-ci abzas)
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Abortion_Act_1967
3. <https://publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmselect/cmsctech/272/27205.htm#:~:text=Human%20Fertilisation%20and%20Embryology%20Act%201990.,of%20embryos%2C%20sperm%20or%20eggs.>
4. 1967-ci il İngiltərə Abort Aktı haqqında “Britain's abortion law” (16-cı abzas) ([https://www.bpas.org/get-involved/campaigns/briefings/abortion-law/#:~:text=The%201967%20Abortion%20Act%20took,woman'%20\(emphasis%20added\).](https://www.bpas.org/get-involved/campaigns/briefings/abortion-law/#:~:text=The%201967%20Abortion%20Act%20took,woman'%20(emphasis%20added).))
5. THE HUMAN FERTILISATION AND EMBRYOLOGY (HFE) ACT 1990 <https://publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmselect/cmsctech/272/27205.htm#:~:text=Human%20Fertilisation%20and%20Embryology%20Act%201990.,of%20embryos%2C%20sperm%20or%20eggs.> (Regulation 11)
6. German Criminal Code (Strafgesetzbuch – StGB) Section 218 Abortion https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html
7. Türk Ceza Kanunu (TCK) Madde 99 Çocuk düşürme <https://www.ttb.org.tr/kutuphane/tck.pdf>
8. Types of abortion restrictions in the United States https://en.wikipedia.org/wiki/Types_of_abortion_restrictions_in_the_United_States#:~:text=Post%20Roe%20v.,facilities%20permitted%20to%20perform%20abortions.
9. 14th Amendment to the U.S. Constitution: Civil Rights (1868) Section 1. <https://www.archives.gov/milestone-documents/14th-amendment#:~:text=No%20State%20shall%20make%20or,equal%20protection%20of%20the%20laws.>
10. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
11. the UN Convention on the Rights of the Child (CRC) <https://www.unicef.org.uk/rights-respecting-schools/the-rrsa/introducing-the-crc/#:~:text=The%20CRC%20sets%20out%20the,human%20rights%20treaty%20in%20history.>
12. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2016/12/cedaw-for-youth#:~:text=The%20Convention%20on%20the%20Elimination,women's%20and%20girls'%20equal%20rights.>
13. International Covenant on Civil and Political Rights <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
14. Abortion https://www.who.int/health-topics/abortion#tab=tab_1
15. FIGO (international Federation of Gynecology and obstetrics) initiative on fetal growth: best practice advice for screening, diagnosis, and management of fetal growth restriction <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33740264/>
16. REPORT on the situation of sexual and reproductive health and rights in the EU, in the frame of women's health https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0169_EN.html
17. ECtHR relevant case law "Bioethics law, which is the result of relevant texts and case law, is indicative of the processes of evolutionary creation of law in an increasingly complex society. <https://www.coe.int/en/web/bioethics/european-court-of-human-rights>

18. Lambert and Others v. France [GC] - 46043/14 Judgment 5.6.2015 [GC] <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%7B%22002-10758%22%7D>
19. Roe v. Wade, legal case in which the U.S. Supreme Court on January 22, 1973 <https://www.britannica.com/event/Roe-v-Wade>
20. Planned Parenthood of Southeastern Pennsylvania v. Casey, <https://www.britannica.com/event/Planned-Parenthood-of-Southeastern-Pennsylvania-v-Casey>
21. Human Embryoloji and Developmental Biology <https://www.sciencedirect.com/book/9781455727940/human-embryology-and-developmental-biology>
22. Medical Ethics & Bioethics Ethical conduct of research and clinical trials <https://www.sanofi.com/assets/dotcom/content-app/documents/Medical-Ethics-Bioethics-and-Clinical-Trials-2.pdf>
23. Major Ethical Perspectives https://saylordotorg.github.io/text_law-for-entrepreneurs/s05-02-major-ethical-perspectives.html
24. World Association for Medical; Law Medicine and Law Journal <https://wafml.wildapricot.org/page-1150634>
25. "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası 26 iyun 1997-ci il 360-IQ nömrəli Qanun Maddə 30. Hamiləliyin süni surətdə pozulması <https://e-qanun.az/framework/4078>
26. "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli 5 nömrəli Qərarı <https://e-qanun.az/framework/1857>
27. "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası 26 iyun 1997-ci il 360-IQ nömrəli Qanun Maddə 30. Abzas 5. Hamiləliyin süni surətdə pozulması <https://e-qanun.az/framework/4078>
28. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 141-ci Maddəsi (Qanunsuz abort etmə.) <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
29. Hikmət Babayev Qanun jurnalı 08 (334), Avqust 2022 "implant embrion və reproduktiv hüquqların qanunvericilikdə yeri" (səh 48) <file:///C:/Users/User/Downloads/45-56.pdf>
30. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 121-ci Maddəsinin (Ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi) <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
31. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası "Hüquq Yayın evi" Bakı-2015 I hissə, (səh 462 Maddə 121, bənd 1, abzas 1)
32. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası "Hüquq Yayın evi" Bakı-2015 I hissə, (səh 462 Maddə 121, bənd 3, abzas 5)

ABORTION OR THE RIGHTS OF THE UNBORN CHILD?

Hikmet Babayev*

Abstract

The article discusses the findings of a study on the legal implications surrounding the disproportionately skewed gender ratio among children born in the Republic of Azerbaijan, primarily attributed to selective abortions. While China previously held the record for selective abortions, unfortunately, Azerbaijan has now surpassed this trend, recording 115 boys for every 100 girls born in the country. This phenomenon stems from a decline in population growth in 21st-century Azerbaijan and the widespread utilization of fetal sex determination technologies, fostering a preference for boys through selective abortion during pregnancies. Consequently, this

* Ph.D. Candidate, Baku State University, Human Rights and Information Law UNESCO Chairs

practice creates a significant imbalance in the sex ratio among newborns. According to estimations from the UN Population Fund's studies, if this gender ratio disparity persists, by 2050, the annual count of boys born could exceed girls by 12-15 thousand. The continued rise in the male population could lead to severe societal consequences, including gender inequality, increased violence, early marriages, human trafficking, and a surge in crime. From this standpoint, the article is dedicated to the analysis and research of the scientific, theoretical, and practical issues regarding the international legal regulation of the rights of the human fetus, in other words, the unborn child, and its incorporation into national legislation. Analyzing the regulations in our national legislation that grant a woman the right to independently resolve the issue of motherhood regarding artificial termination of pregnancy, allowing the termination of pregnancy at the woman's request, it is evident that there is no provision addressing the defense of the rights of the human fetus when terminating the life of the unborn child in the mother's womb. Simultaneously, considering international legislation and experience, the article proposes methods to prevent the intentional killing of the unborn child by the mother or the unlawful termination of pregnancy at a certain period without valid reasons, suggesting appropriate changes in national criminal legislation. It also recommends revisiting the limit of artificial termination of pregnancy within the legislation.

Keywords: *Implant, implantation, human fertilization and embryo, international law, biomedical rights and freedoms, 1981 Lisbon Declaration on patients' rights, 1997 Convention on Human Rights and Biomedicine.*

АБОРТ ИЛИ ПРАВА НЕРОЖДЕННОГО РЕБЕНКА?

Хикмет Бабаев*

Резюме

В статье представлены результаты исследования правовых аспектов того, что дети, рожденные в Азербайджанской Республике, находятся на переднем крае по гендерному соотношению среди стран мира из-за селективных абортов. Так как, если в начале Китая лидировал в списке благодаря селективным абортам, но сейчас, к сожалению, на первое место вышел Азербайджан со 115 мальчиками на каждые 100 девочек, родившихся в стране. В результате снижения прироста населения в Азербайджане в XXI веке и широкого использования возможностей обследования, позволяющих определить пол человеческого плода, предпочтение, отдаваемое мальчикам во время беременности, в стране реализуется посредством селективных абортов. Это, в свою очередь, приводит к кардинальному нарушению соотношения полов среди рождающихся детей. Даже по подсчетам исследований Фонда народонаселения ООН, если серьезное нарушение гендерного соотношения среди детей, рожденных в нашей стране, продолжится, к 2050 году число ежегодно рождающихся мальчиков будет на 12-15 тысяч больше, чем девочек. Продолжение такого увеличения количества мужчин в обществе может привести к ситуации, когда страну ждут печальные последствия. Сюда входят гендерное неравенство, насилие, ранние браки, торговля людьми и рост преступности. Именно с этой точки зрения статья посвящена анализу и исследованию научных, теоретических и практических проблем международно-правового регулирования прав человеческого плода, иными словами, будущего ребенка, и включения этих прав в национальное законодательство. Анализ норм нашего национального законодательства о предоставлении женщине права самостоятельно решать вопрос материнства в части искусственного прерывания беременности,

* Докторант кафедры ЮНЕСКО права человека и информационного права Бакинского государственного университета

допуске искусственного прерывания беременности по желанию женщины, любой защите прав человеческого плода при прерывании беременности жизни будущего ребенка в утробе матери свидетельствует о том, что это положение не предусмотрено. При этом было предложено с учетом международного законодательства и опыта определены методы предотвращения умышленного убийства матерью нерожденного ребенка или незаконного искусственного прерывания беременности без необходимых на то причин в определенный срок беременности и пересмотра предела искусственное прерывание беременности в законодательстве.

Ключевые слова: имплантат, имплантация, оплодотворение и эмбрион человека, международное право, биомедицинские права и свободы, Лиссабонская декларация 1981 года о правах пациентов, Конвенция 1997 года о правах человека и биомедицине.

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

VİRTUAL MƏKANDA DEEPFAKE TƏTBİQLƏRİ: MÖVCUD TƏHLÜKƏLƏR VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏDƏKİ BOŞLUQLAR

Elnur Hübətov*

Xülasə

Virtual məkanın formalaşması heç də hər zaman müsbət istiqamətdə təhlil olunmur. Rəqəmsal əsrdə yeni texnologiyaların təqdim etdiyi imkanlar vasitəsilə hüquq pozuntularının mahiyyətində də ciddi dəyişikliklər müşahidə edilir. Artıq fiziki müstəvidə deyil, virtual müstəvidə törədilən pozuntular müasir dünya əhalisi üçün ciddi narahatlıqlar yaradır. Belə pozuntular sırasında xüsusi çəkiyə malik olan deepfakelər dövrün aktual problemlərindəndir. Bu potensialı ciddiyyə alan beynəlxalq təşkilatlar deepfakeləri gələcəyin ən böyük təhlükələrindən biri hesab edirlər. Məqalədə deepfake tətbiqləri ilə bağlı xarici dövlətlərin hüquqi tənzimləmələri müqayisəli təhlil olunmuş, deepfake məzmunların insan hüquq və azadlıqlarını pozduğu vəziyyətlər hüquq normaları əsasında tədqiq edilmiş, respublikamızda deepfake məzmunların sanksiyalaşdırılması ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *deepfake, süni intellekt, virtual məkan, insan hüquqları, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, internet.*

1.1. Giriş

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 2026-cı ilə qədər onlayn məzmunun 90%-ə qədərini sintetik şəkildə yaradılması gözlənilir. [24] Sintetik media süni intellekt (AI) istifadə edərək yaradılan və ya manipulyasiya edilən mediaya aiddir. Əksər hallarda, sintetik media oyun oynamaq, xidmətləri yaxşılaşdırmaq və ya həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün yaradılsa da, [15, s.5] artıq bu gün sintetik medianın artması və təkmilləşdirilmiş texnologiya dezinformasiya imkanlarına, o cümlədən deepfake kimi mənfi xarakterizə olunan nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

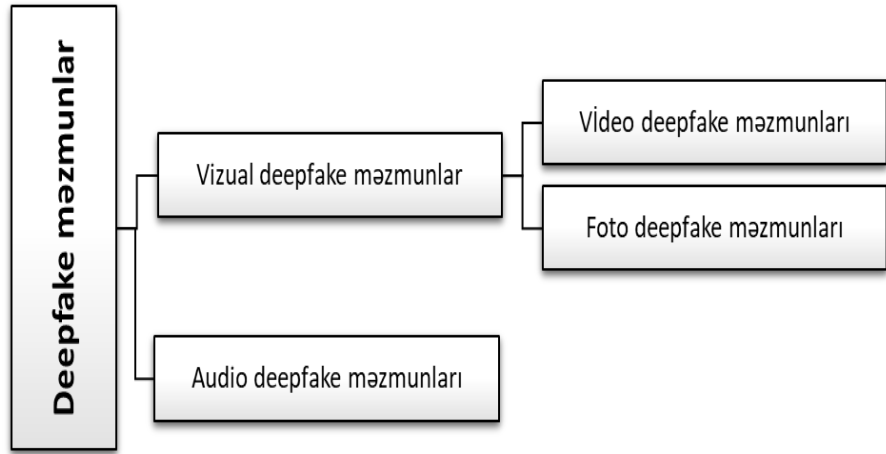
Şəxsin üzü və mimikasından istifadə edərək qeyri-real fotoşəkillər, videolar və audiolar hazırlamaq üçün qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edən Deepfake tətbiqi hamımıza məlumdur. “Deepfake” termini “dərin öyrənmə - deep learning” və “saxta - fake” birləşməsindən yaranmışdır. Deepfake internetdə ilk dəfə 2017-ci ildə anonim bir Reddit istifadəçisi məşhur qadın məşhurları əks etdirən real pornoqrafik videolar yaratmaq üçün texnologiyanı tətbiq edərəkən ortaya çıxdı. [22, s.299]

Deepfake ilə insanın etmədiyi və ya demədiyi şeylər sanki həmin şəxs bunları etmiş kimi görünür. Bu texnologiyanın inkişafı ilə saxta video və məzmun yaratmaq imkanı xeyli çoxalmışdır ki, Deepfake tətbiqinin fərdi məlumatların qorunması hüququnu pozması konkret faktdır.

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi

1.2. Deepfake məzmunların növləri

Deepfake məzmunlar aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

Vizual deepfake məzmunlara foto deepfake məzmunları və video deepfake məzmunları daxildir. Hər vizual deepfake məzmununda yalnız bir insanın şəklini başqa bir insanın bədənində yükləmək mümkün deyil, həm də dodaq sinxronizasiyası vasitəsilə bir insanın şəklinin dodaqlarının görüldüyü deepfake məzmunlar da hazırlana bilər.

Foto deepfake məzmunu üz və bədən dəyişdirmə şəklində ola bilər və bir şəxsin üzünün və ya bədəninin şəklini digər şəxsin üzünün və ya bədəninin şəklinə əlavə etməklə həyata keçirilə bilər. Deepfake texnologiyası ilə tək-cə insanların üzlerini başqa bədənələrə əlavə etmək mümkün deyil, dərin öyrənmə ilə süni intellekt bizə həmin insanın tamamilə yeni bir fotosunu verə bilər. Məsələn, qocalma filtrlərini ehtiva edən proqramlar.

Video deepfake məzmunu təsvir edilən şəxsin yalnız üzünü deyil, səsini də təqlid edə bildiyi üçün daha realistdir və hədəfə alınmış auditoriyanı çaşdırmaq ehtimalı yüksəkdir.

Audio ilə deepfake məzmun səsin dəyişdirilməsi və ya mətdən nitqə çevrilmə şəklində həyata keçirilə bilər. Səs dəyişdirmək üçün hazırlanmış audio deepfake məzmununda insanın səsi dəyişdirilə və ya onun səsi təqlid edilə bilər. İnsanın səsini real şəkildə təqlid etməyin bir çox zərərləri ola bilər. Bunlara misal gətirək; Süni intellektə malik bir şirkətin baş direktorunun səsini təqlid edərək, şirkət rəhbərinin milyonlarla dollar itirməsinə səbəb olan saxtakarlıq edilmişdir. [20, s.142] Bununla bağlı bir neçə maraqlı fakta istinad etmək olar: Böyük Britaniyada yerləşən bir şirkətin baş direktorunun səsini kopyalayaraq, dələduzlar şirkətin Almaniyadakı tərəfdaş firmasına zəng etmiş və onlardan Bolqarıstandakı təchizatçıların hesabına 243 min dollar köçürmələrini istəmişər. Bu ödənişin təcili olduğunu və müddətin gecikdiyini iddia edən dələduz məqsədinə nail olmuşdur. [8]

1.3. Maraqlı faktlar və hüquqi tənzimləmələr

Deepfake asanlıqla əldə edilə bilən, getdikcə daha ucuz olan və aşkarlanması olduqca çətin olan və özünü təkmilləşdirən texnologiya təklif edir. Bəzi deepfake-lər zərərsiz və əyləncəli bədii ifadələr olsa da, internetdəki deepfake-lərin doxsan faizindən çoxu qadınların pornoqrafik təsvirləridir. [18, p.2] Məşhur qadın simaları rəqəmsal olaraq pornoqrafik məzmunla əlavə edilib, dərin saxta porno videolar yaradır. Scarlett Johansson, Meghan Markle, Taylor Swift kimi qurbanların adını qeyd etmək olar. Lakin deepfake yalnız ayrı-ayrı fərdlərlə məhdudlaşmayıb, siyasi məqsədlərə qarşı da yönəlməyə başlamışdır. Deepfake-in yaratdığı ən böyük təhlükə onun etibarlı mənbələrdən gəldiyi görünən yalan məlumatları yaymaq qabiliyyətidir. Məsələn, bununla bağlı üç məşhur faktı qeyd etmək olar:

Facebook-un yaradıcısı Mark Zukerberq onun Facebookun necə sahibi olması ilə öyündüyünü göstərən deepfake videonun qurbanı olmuşdur. Video insanların Facebook kimi sosial media platformalarından xalqı aldatmaq üçün necə istifadə edə biləcəyini göstərmək üçün hazırlanmışdı.

ABŞ prezidenti Co Bayden 2020-ci ildə prezident seçkilərinə təsir etmək üçün onu şişirdilmiş koqnitiv tənəzzül vəziyyətlərində göstərən çoxsaylı deepfake videoların qurbanı oldu. [16] Prezidentlər Barak Obama və Donald Tramp da bəziləri dezinformasiya, bəziləri isə satira və əyləncə kimi yayılan deepfake videoların qurbanı olmuşlar. [13]

2022-ci ildə Ukrayna prezidenti Vladimir Zelenskinin qoşunlarından təslim olmağı xahiş etdiyi deepfake video yayımlandı. [14]

Qeyd olunan faktlar deepfake kimi proqramların nəinki fərdi məlumatların qorunması hüququnu pozduğunu, həmçinin ictimai və dövlət maraqları baxımdan necə təhlükəli olduğunu bir daha təsdiq edir. Bəs Deepfake qanunidirmi? – Problemə Avropa çərçivəsində yanaşsaq, iki hüquqi tənzimləmə faydalı ola bilər: Süni İntellekt Aktı [21] və Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları [17].

Birinci sənəddə təsbit olunan şəffaflıq öhdəlikləri insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olan, emosiyaları aşkar etmək və ya biometrik məlumatlara əsaslanaraq (sosial) kateqoriyalarla əlaqəni müəyyən etmək üçün istifadə olunan və ya məzmun yaradan və ya manipulyasiya edən sistemlər (deepfakes) üçün tətbiq olunacaq. Əgər süni intellekt sistemi orijinal məzmunla nəzərəcarpacaq dərəcədə bənzəyən şəkil, audio və ya video məzmunu yaratmaq və ya manipulyasiya etmək üçün istifadə olunursa, məzmunun avtomatlaşdırılmış vasitələrlə yaradıldığını açıqlamaq öhdəliyi olmalıdır. Burada qanuni məqsədlər üçün (hüquq-mühafizə, ifadə azadlığı) istisna təşkil edir.

Bu qanun layihəsi perspektivli ilk addım kimi qiymətləndirilsə də, müəyyən problemlər hələ də qalmaqdadır. Zərərli məzmun yaradıcılarına, xüsusən də Avropa Birliyindən kənarında fəaliyyət göstərənlərə qarşı tətbiq etmə məsələsi olaraq qalır. Bundan əlavə, öz şəxsi imkanlarında (peşəkardan fərqli olaraq) zərərli

deepfake yaradanların bu cür şəffaflıq öhdəliklərinə tabe olub-olmayacağı hələ də aydın deyil.

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarına gəldikdə isə, Qaydaların 5.1-ci maddəsinə əsasən, fərdi məlumatlar dəqiq olmalı və zəruri hallarda yenilənməlidir. Dəqiq olmayan fərdi məlumatların işlənilmə məqsədləri nəzərə alınmaqla, gecikmədən silinməsinə və ya düzəldilməsinə təmin etmək üçün bütün ağılabatan addımlar atılmalıdır. Deməli, deepfake-lə yaradılmış məzmun uyğunsuz, qeyri-dəqiq və ya saxtadırsa, onlar təxirə salınmadan silinməli və ya düzəldilməlidir. Üstəlik, hətta deepfake məzmunu doğru və ya dəqiq olsa da, məlumat subyekti deepfake-in qurbanı olduğu halda Qaydaların 17-ci maddəsində öz əksini tapmış sildirmək hüququndan istifadə edə bilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, qəbul etməliyik ki, bu gün virtual məkanda baş verən istənilən pozuntuya qarşı hüquqi cavab tədbirləri texnologiyadan geri qalır. Ona görə də həm dövlətlər, həm də BigTechs deepfake problemlərinə qarşı tədbirlər görür. Virciniya, Nyu-York Corciya, Nyu-Cersi, Texas və Kaliforniya ABŞ-da deepfake tətbiqlərinin hüquqi problemlərinə qarşı tənzimləmələri olan ilk ştatlar qismində tanınırlar. Virciniya qanunvericiliyi konsensual olmayan deepfake pornoqrafiyasının yayılmasına görə cinayət cəzası tətbiq edir. [6] Birinci dərəcəli cinayət hesab edilən bu əməlin elementlərinə aşağıdakılar daxil edilir: pis niyyətlə yayan və ya satan hər hansı şəxs; istənilən vasitə ilə yaradılmış istənilən videoqrafik və ya hərəkətsiz görüntü; bu şəxs belə videoqrafik və ya hərəkətsiz təsviri yaymaq və ya satmaq üçün lisenziyasının və ya səlahiyyətinin olmadığını bildikdə və ya bilmək üçün əsas olduqda; belə əməl məcbur etmək, təqib etmək və ya qorxutmaq niyyəti ilə törədildikdə.

18 may 2021-ci il tarixində Nyu-York ştatının qəbul etdiyi qanuna əsasən, qurbanlara Deepfake məzmununun qeyri-qanuni yayılmasını izləmək və qarşısını almaq üçün səlahiyyətlər verən hüquqi dəyişikliklər etmişdir. Eyni zamanda, həmin dəyişikliyə əsasən, qeyri-qanuni hazırlanmış deepfake fotoları vasitəsilə insanları təqib və şantaj edənlər ağır cinayətlərə görə mühakimə olunacaqlar (S 6829A). [7]

Deepfake texnologiyasının geniş tətbiqi ilə Corciya ştatı da köhnə hüquqi qaydalara yenidən baxdı. Müvafiq olaraq, Deepfake vasitəsilə hazırlanmış şəkilləri yayan və qəsdən istifadə edən şəxslər 1 ildən 5 ilədək həbs və ya 100.000 dollardan çox olmayan cərimə ilə cəzalandırılırlar (SB 78). [4, s.713]

Texas qanunu dövlət vəzifəsinə namizədlərə zərər vurmaq və ya seçkilərə təsir etmək məqsədi daşıyan deepfake videoların yaradılmasını və yayılmasını qadağan edir. Belə ki, 2019-cu ildən etibarən Seçki Məcəlləsində edilmiş dəyişikliyə görə, namizədə xəsarət yetirmək və ya seçkinin nəticələrinə təsir etmək niyyəti ilə deepfake saxta videonun yaradılması və belə videonun seçkidən sonra 30 gün ərzində dərc edilməsinə və ya yayılmasına səbəb olma A kateqoriya pozuntu kimi qəbul edilir. Seçki Məcəlləsinin 255.004-cü bəndinə əsasən, deepfake videolar aldatmaq məqsədi ilə yaradılmış, real insanın reallıqda baş verməmiş hərəkəti həyata keçirməsini təsvir edən videolar kimi müəyyən edilir. [25]

Kaliforniya qanunvericiliyi isə problemə daha geniş aspektdən tənzimləmə nəzərdə tutmuşdur. Kaliforniyada seçkidən sonra 60 gün ərzində siyasi deepfake video və görüntülərin və razılaşdırılmamış deepfake pornoqrafiyanın istifadəsinə qarşı qanunlar qəbul edilmişdir. [26]

Analoji tənzimləməni aparan Nyu Cersi ştatında 2020-ci ildə seçkilərin təmin edilməsinə yönəlmiş qanun layihəsində təsbit olunmuşdur ki, seçkilər ərəfəsində namizədlərin nüfuzuna xələl gətirmək məqsədilə hazırlanan deepfake videoları cinayət məsuliyyətinə cəlb olunacaq. Lakin bu qanuna əsasən, yumoristik məqsədlər daşıyan videolar bu əhatə dairəsindən çıxarılır (AB 4985). [5]

ABŞ-la paralel dövrdə Çində də maraqlı hüquqi tənzimləmələr edilmişdir. 18 noyabr 2019-cu il tarixində Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Dövlət Radio və Televiziya İdarəsi və Dövlət İnternet İnformasiya İdarəsi tərəfindən “Onlayn audio və video informasiya xidmətlərinin idarə edilməsi haqqında” Əsasnamə dərc edilmişdir ki, bu əsasnamənin tələbinə görə, onlayn xidmət təminatçıları istifadəçilərin telefon nömrələri, şəxsiyyət vəsiqələri və ya digər üsullarla real şəxsiyyətini yoxlamaq üçün Kibertəhlükəsizlik Qanununun müddəalarına əməl edəcəklər. Real şəxsiyyət məlumatlarını təqdim edilmədiyi təqdirdə, şəxslərə informasiya yayım xidmətləri göstərməyəcək. Buna görə məzmun istehsalçıları platformalarda öz şəxsiyyətləri ilə qeydiyyatdan keçəcəkləri üçün sözügedən deepfake məzmunu kimin istehsal etdiyini müəyyən etmək çox asan olacaqdır. Bununla belə, bu kontekstdə dövlət qurumlarının nəzarəti altında onlayn platformalarda məzmun istehsal edən və ya paylaşan hər kəs müəyyən mənada dövlətin nəzarətində olacaqdır. Sözügedən Əsasnamənin 11-ci maddəsinə əsasən, onlayn audio (video) məlumatın provayderləri və istifadəçiləri, əslində mövcud olmayan audio və ya video məlumatı yaratmaq, dərc etmək və ya ötürmək üçün dərin öyrənmə və ya virtual reallıq kimi yeni texnologiyalar və ya proqramlardan istifadə etdikdə, görünən şəkildə açıqlamaladırlar. Lakin həmin müddəanın ikinci bəndində saxta xəbər məlumatlarının yaradılması və yayılması bu qaydadan istisna kimi nəzərdə tutulur və bu məqsədlə deepfake yaradılması qadağandır. Buna əsaslanaraq, Çində deepfake və buna bənzər texnologiyalardan istifadə ilə bağlı baxışı saxta məlumatlara əsaslanan deepfake məzmununun yaradılmasının qeyri-qanuni hesab edildiyini söyləmək olar. Çünki bu məzmununda əslində mövcud olmayan yalan məlumatlar vardır. 12-ci maddəyə uyğun olaraq, onlayn xidmət təminatçıları istifadəçiləri tərəfindən dərc olunan məzmunu idarə edirlər. Onlar 11-ci maddənin birinci bəndinin tələblərinə cavab verməyən hər hansı məzmunla rastlaşdıqda, bu məlumatın ötürülməsini dərhal dayandırmalıdırlar. [12]

Bu gün artıq deepfake nəticələri məhkəmə proseslərində də görünməyə başlayıb desək, yanılımarıq. Məsələn, məşhur “deepfake cheerleader mom” işini misal göstərmək olar: 2021-ci ilin mart ayında Pensilvaniya ştatından olan Raffaela Spone adlı qadın həbs olundu və qızının şənlik edən rəqiblərini ələ salmaq üçün deepfakelər yaratdığına görə bir çox təqibdə ittiham olundu. Prokuror o zaman milli və beynəlxalq xəbərlər yayaraq, “deepfake cheerleader mom” kimi tanınan Spone-nun qurbanların sosial media hesablarını çılpaq, içki içən və siqa-

ret çəkən kimi göstərmək üçün dəyişdirdiyini, və onlara özlərini öldürmələrini söyləyən mətnlər və səsli mesajlar göndərdiyini söylədi. Hətta zərər çəkmiş yeniyetmələrdən biri ABC-nin “Günaydın Amerika” verilişində deepfake nəticəsində çəkdiyi zərər və sıxıntıları izah etmək üçün iştirak etdi. Spone deepfake yaratmağı inkar etdi və rəqəmsal sahə üzrə ixtisaslaşmış məhkəmə ekspertləri və digər ekspertlər onun video və fotoların deepfake deyil, orijinal olduğunu müəyyən etdilər. Bununla belə, onlar bildirdilər ki, video keyfiyyətinin aşağı olması və digər sübutların olmaması qəti nəticə çıxarmağı mümkünsüz edir. [11]

Baxmayaraq ki, cari iş üzrə deepfake faktını sübuta yetirmək mümkün olmamışdır, bu gün video və səs yazıları bir çox cinayət və mülki hərəkətlərin əvəzsiz elementini təşkil edir. Məhkəmə sistemi “görmək inanmaqdır” nəzəriyyəsi altında hisslərə güvənməklə nəyin real olduğunu müəyyən etmək üçün fitri insanın qabiliyyətinin effektivliyinə arxalanaraq fəaliyyət göstərir. Deepfake sübutlar bu prosesi alt-üst edir. Deepfake texnologiyası təkmilləşdikcə hakimlər dəliliyin həqiqi olub-olmadığını, yəni sübutun müdafiəçinin iddia etdiyi kimi olub-olmadığını müəyyən etməkdə çətinlik çəkəcəklər. Ona görə də hal-hazırda məşhur dünya şirkətləri deepfakeləri müəyyən etmək və bloklamaq üçün texnologiya hazırlayır. Bəzi sosial media şirkətləri öz platformalarına icazə verməzdən əvvəl video və şəkillərin mənbəyini yoxlamaq üçün blokçeyn texnologiyasından istifadə edirlər. Beləliklə, etibarlı mənbələr yaradılır və saxtakarlığın qarşısı alınır. Bununla yanaşı, Facebook və Twitter hər ikisi zərərli deepfakeləri qadağan etmişdir. Bəs deepfakeləri aşkar edən texnologiyalar varmı? – 14 noyabr 2022-ci il tarixli yeni bir inkişafa görə, Türk mühəndis İlke Dəmir və onun həmkarı Umur Çiftçi tərəfindən Intel şirkəti daxilində yeni deepfake aşkarlama texnologiyası istehsal edilmişdir və bu, deepfake məzmunun aşkarlama nisbətini 96%-ə qaldırmışdır. [19]

Fakecatcher adlanan bu yeni texnologiya Intel aparat və proqram təminatından istifadə edən dünyanın ilk deepfake detektorudur və saxtakarlığı saniyələr ərzində aşkar edə bilər. Fakecatcheri digər deepfake aşkarlama proqramlarından fərqləndirən cəhət odur ki, bu texnologiya sözügedən məzmunadakı piksellərdə qan axını ilə bağlı ipucular axtarır və qan axını ilə bədən rəngindəki rəng dəyişikliklərini izləyərək dərin öyrənmə yolu ilə məzmunun saxtallığını aşkar edir. Fakecatcher müxtəlif sahələrdə profilaktik olaraq istifadə edilə bilər. Məsələn, Sosial media platformalarının istifadəçiləri video yükləmək istədikdə, bu video Fakecatcherdən ilk dəfə keçdikdən və onun dəqiqliyi müəyyən edildikdən sonra istifadəçi tərəfindən yüklənə bilər və ya qlobal xəbər təşkilatları manipulyasiyanın qarşısını almaq üçün saxtalaşdırılmış videoları çıxara bilər. [19]

Deepfake texnologiyası getdikcə daha real görüntülər yaradır. Ona görə də mütəxəssislər virtual məkan istifadəçilərinin informasiya savadlılığını artırmaq məqsədilə deepfake məzmunların aşkar olunması üçün aşağıdakı əlamətlərə diqqət yetirməyi tövsiyə edirlər:

- qeyri-təbii göz və dodaq hərəkətləri;
- qeyri-təbii üz ifadələri;

- qeyri-təbii bədən hərəkəti, daha dəqiq desək, yöndəmsiz görünən bədən duruşu;

- foto və videoların keyfiyyətinin aşağı olması və s. [23]

Deepfakes-ə qarşı qanunların olmaması insanların çoxunun yeni texnologiyadan, onun istifadəsi və təhlükələrindən xəbərsiz olması ilə nəticələnir. Bu səbəbdən, əksər deepfakes hallarında qurbanlar qanunla qorunmurlar. Bəs, belə vəziyyətlərin qarşısını almaq üçün hansı hüquqi tədbirlər görülməlidir? Yalnız siyasi və pornoqrafik məqsədli deepfakelərin sanksiyalaşdırılması yetərlidirmi? Sırası şəxslərin təhqir olunması məqsədilə hər hansı saxta video və fotoların hazırlanması necə cəzalandırılmalıdır? - Bu kimi sualların cavablandırılması məqsədilə şəxsi toxunulmazlıq hüququna, şərəf və ləyaqətə qəsd edən əməllərlə mübarizə üzrə normalara diqqət yetirək.

Doktrinada əksər müəlliflər deepfakelərlə mübarizənin texniki əhəmiyyət daşıdığını vurğulayaraq, deepfakeləri məhdudlaşdıran yeni qanunvericiliyin yaradılmasına qarşı çıxış edirlər. Bu sahədə əsas arqumentlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu texnologiyanın yaratdığı diffamasiya üçün hüquqi resurs artıq ictimai və yalan bəyanatlar vasitəsilə reputasiyaya xələl gətirən şəxsləri məsuliyyətə cəlb edən diffamasiya qanunları şəklində mövcuddur. [10] Lakin nəzərə alınmalıdır ki, dünya dövlətlərinin heç də hamısında cinayət diffamasiyası hüquqi təsbitini tapmamışdır. Mülki diffamasiyanın qəbul edildiyi dövlətlərdə diffamasiya qanunları deepfakelərin qurbanları üçün hüquqi müraciət təmin edə bilsə də, pul kompensasiyası şərəf və ləyaqətə dəyən ziyanı aradan qaldıra bilməz və emosional rifahı adekvat şəkildə bərpa edə bilməz. Buna görə də həqiqət pərdəsi altında həyatları məhv etmək gücü ilə yeni deepfakelərin yaradılmasının və yayılmasının qarşısını almaq və texnologiyadan sui-istifadə edənlər üçün cinayət məsuliyyətinin tətbiqi üçün qanunvericilik bazası lazımdır.

Deepfakelərə qarşı sanksiyaların tətbiqi ilə bağlı daha yanlış bir yanaşma isə ondan ibarətdir ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, deepfake texnologiyasından istifadə nəticəsində şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması mülki qanunvericilikdə kompensasiya sanksiyaları ilə, bu texnologiyadan seçkilərə təsir etmək və uşaq pornoqrafik deepfake məzmunu yaratmaq üçün istifadə edildiyi hallar isə cinayət qanunu sanksiyaları ilə həll edilməlidir. Çünki seçkilərə təsir etmək məqsədi ilə qanunsuzluq baş verdikdə, bu fərdi deyil, kollektiv nəticə yaradacaq və nəticədə dəymiş ziyanı ödəmək mümkün olmayacaqdır. Bu səbəbdən, demokratik hüquqi dövlətin təməl prinsipləri qorunmalı, xalqın iradəsi hər cür hücum qarşı qorunmalıdır. Eyni zamanda, uşaqların pornoqrafik deepfake video və fotolarının kriminal sanksiyaya məruz qalması müəlliflər tərəfindən uşağın ən yüksək mənafeyi prinsipi ilə əlaqələndirilsə də, nəticə etibarilə ictimai maraqlara qəsd edildiyi iddia edilir: Uşaqların səsi və təsviri ilə hazırlanan deepfake məzmunu ayrı-ayrı şəxslərə deyil, ictimai asayişə zərər vurduğu üçün bu əmələ görə cinayət məsuliyyəti tətbiq olunmalıdır. [3, s.87-88]

Evropol hesabatında bildirilir ki, qarşıdakı aylarda və illərdə çox güman ki, təhdid subyektləri müxtəlif cinayət əməllərini asanlaşdırmaq və ictimai rəyə

təsir etmək və ya təhrif etmək üçün dezinformasiya kampaniyaları aparmaq üçün deepfake texnologiyasından getdikcə daha çox istifadə edəcəklər. Ona görə də deepfake texnologiyasının yaratdığı təhlükələri effektiv şəkildə həll etmək üçün qanunvericilik və tənzimləmə hüquq-mühafizə orqanlarının ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. Deepfakelə qarşılaşılacaq problemləri həll etmək üçün hüquq mühafizə orqanları bu kimi pozuntuların aşkarlanmasına dair təlim keçməlidir və normativ baza hüquq mühafizə orqanlarının hazırlıq səylərini dəstəkləməlidir [15, s.22].

1.4. Nəticə

Deepfake kiminsə demədiyi və ya etmədiyi bir şeyi söylədiyini və ya etmədiyini göstərən uydurma fotosəkillər və videolar olmaqla, həqiqəti təhrif edərək, qanuni və saxta medianı ayırd etməyi çətinləşdirir, eləcə də insanların öz baxışlarına uyğun gələn məzmunu qəbul etmə ehtimalını artırır. Sürətlə inkişaf edən deepfake texnologiyası yalanları fakt kimi təqdim etmək üçün səsləri inandırıcı şəkildə təqlid etmək və videoları rəqəmsal şəkildə dəyişdirmək qabiliyyəti ilə - razılığa əsaslanmayan dərin saxta pornoqrafiya yaratmaq, siyasi dezinformasiyaları yaymaq və biznesləri qəsb etmək üçün rəqəmsal cəmiyyətdə çox geniş istifadə olunur. Beynəlxalq Sülh üçün Karnegi Fondunun qeyd etdiyi kimi, deepfakes zorakılığı qızıdırmaq, seçkilərin nəticələrini dəyişdirmək və diplomatiyaya zərbə vurmaq potensialına malikdir. [9]

İlk dəfə ABŞ-da meydana çıxdığı üçün deepfake texnologiyası ilə bağlı ilk hüquqi tənzimləmələr də bu dövrdə aparılmışdır. Belə ki, Amerikanın Virjiniya, Texas, Nyu-York, Corciya, Kaliforniya kimi ştatları müəyyən hallarda deepfake texnologiyasının siyasi istifadəsini qadağan etsə də, bəzi ştatlar yalnız pornoqrafik deepfake məzmununun istifadəsini məhdudlaşdırır. Deepfake texnologiyasının yaratdığı təhdidlərin fərqi olan bir dövlət olaraq Çin də ABŞ-la eyni vaxtda bu sahədə hüquqi tənzimləmələr etmişdir. Avropa Birliyi isə süni intellekt sistemlərinin tətbiqi çərçivəsində deepfake texnologiyasını qiymətləndirmiş və yalnız xidmət təminatçıları baxımından tənzimləmələr etmişdir. Belə ki, məzmun istehsalçısından şəffaflyq öhdəliyinə uyğun olaraq istehsal etdiyi deepfake məzmunu barədə açıqlama etməsi tələb olunur.

Bəs Azərbaycan qanunvericiliyində vəziyyət necədir? Əgər şəxs deepfakelə yaradılmış məzmunla kimisə şantaj, təhqir edirsə və ya belə məzmunu pornoqrafik məqsədlərlə istifadə edirsə və s. bu kimi hallarda hansı cəza və hansı norma əsasında tətbiq ediləcəkdir? - Respublikamızda deepfake texnologiyasının istifadəsi qanuni olaraq tənzimlənmir və bu texnologiyanın istifadəsi ilə yarana biləcək hüquq pozuntularına görə qüvvədə olan müxtəlif qanunvericilik normaları ilə qismən də olsa sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Bununla belə, hesab edirik ki, deepfake texnologiyasından istifadə ehtiyatla tənzimlənməlidir, çünki bu texnologiyada olan potensial təhlükələr tək fərdi deyil, həm də ictimai nəticələrə səbəb ola bilər. Məqalədə istinad etdiyimiz müxtəlif siyasi faktlar (Ukraynada Zelenskinin müraciətinin deepfake-lə edilməsi, ABŞ-da prezident seçkiləri zamanı yaradılmış deepfake videolar və s.) bunu bir daha təsdiq edir.

Cinayət qanunvericiliyinin əlaqədar maddələrinin təhlilinə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər deepfake foto və videolar pornoqrafik məzmunludursa, Cinayət Məcəlləsinin 171-1 və 242-ci maddələri ilə sanksiya tətbiqi mümkündür. Lakin məzmun təhqir, böhtan və ya fərdi məlumatların açıqlanması ilə bağlıdırsa, cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunmasında çətinliklər meydana çıxır. Belə ki, deepfake video və ya foto heç də hər bir halda təhqir və ya böhtan xarakterli olmur. Bu məzmunlar dezinformasiya məqsədilə də törədilə bilər. Belə olduğu halda, Cinayət Məcəlləsinin 148 və 149-cu maddələrinə əsasən əmələ tövsif vermək mümkün olmayacaqdır. Həmçinin 156-cı maddədəki cinayət tərkibi həqiqi məlumatların açıqlandığı halda meydana çıxır. Deepfake məzmunlar isə saxta olduğu üçün həmin normanın tətbiqi mümkün olmayacaqdır. Hesab edirik ki, kompüter məlumatlarına genişləndirilmiş təfsir verməklə, Cinayət Məcəlləsinin 273-2-ci maddəsində ikinci bəndin əlavə olunması ilə “informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə saxta məzmunla malik video, foto və audioların hazırlanması və yayılması”na görə məsuliyyət müəyyən oluna bilər. Bu zaman cinayətin subyektinin maddənin birinci bəndindən fərqli olaraq, xüsusi subyekt kimi nəzərdə tutulmaması daha düzgündür. Bu yolla istənilən şəxs tərəfindən deepfake məzmunların yaradılması kriminallaşdırılmış olacaqdır.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
2. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
3. Melike Alkaya Erdoğan. Deepfake texnologiyasının hukuka aykırı kullanımından doğan hüquqi və cezaı sorumluluk / Yüksek lisans tezi / İstanbul, 2023, 94 s.
4. Fatih Arslan. Deepfake Technology: A Criminological Literature Review // The Sakarya Journal of Law (The SJL), - 2023. Vol. 11, № 1, - p. 701-720
5. ‘Deepfakes’ Emerging Issue in State Legislatures. <https://www.lexisnexis.com/community/insights/legal/capitol-journal/b/state-net/posts/deepfakes-emerging-issue-in-state-legislatures>
6. § 18.2-386.2. Unlawful dissemination or sale of images of another; penalty. <https://law.lis.virginia.gov/vacode/title18.2/chapter8/section18.2-386.2/>
7. 6829—A, Cal. No. 1113, 2021-2022 Regular Sessions, State of New York. https://custom.statenet.com/public/resources.cgi?id=ID:bill:NY2021000S6829&ciq=urn:user:P A6792530&client_md=1c73bcfa0f524a3afb44ed4419746c5a&mode=current_text
8. A Voice Deepfake Was Used To Scam A CEO Out Of \$243,000. <https://www.forbes.com/sites/jessedamiani/2019/09/03/a-voice-deepfake-was-used-to-scam-a-ceo-out-of-243000/?sh=77336c522416>
9. Can the EU Prevent Deepfakes From Threatening Peace? <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/79877>
10. Caroline Quirk. The High Stakes of Deepfakes: The Growing Necessity of Federal Legislation to Regulate This Rapidly Evolving Technology. <https://legaljournal.princeton.edu/the-high-stakes-of-deepfakes-the-growing-necessity-of-federal-legislation-to-regulate-this-rapidly-evolving-technology/>
11. Cheerleader's mom accused of making "deepfake" videos of daughter's rivals. <https://www.cbsnews.com/news/raffaella-spone-cheerleader-mom-deepfakes/>

12. China issues regulation for online audio, video services. http://www.china.org.cn/china/2019-11/30/content_75463798.htm
13. Deepfake technology, beyond reality, cybersecurity and life (and death). <https://www.telefonica.com/en/communication-room/blog/deepfake-technology-beyond-reality-cybersecurity-and-life-and-death/>
14. Deepfakes in warfare: new concerns emerge from their use around the Russian invasion of Ukraine. <https://theconversation.com/deepfakes-in-warfare-new-concerns-emerge-from-their-use-around-the-russian-invasion-of-ukraine-216393>
15. Facing reality? Law enforcement and the challenge of deepfakes. An Observatory Report from the Europol Innovation Lab, 2022, 23 p.
16. False claims of 'deepfake' President Biden go viral. <https://www.bbc.com/news/62338593>
17. General Data Protection Regulation. <https://gdpr-info.eu/art-4-gdpr/>
18. Henry Ajder, Giorgio Patrini, Francesco Cavalli & Laurence Cullen. The state of deepfakes landscape, threats, and impact. Deeptrace, 2019, 20 p.
19. Intel's deepfake detector analyzes 'blood flow' in video pixels to return results in milliseconds with 96% accuracy. <https://www.intel.com/content/www/us/en/newsroom/news/intel-introduces-real-time-deepfake-detector.html>
20. Jan Kietzmann, Linda W. Lee, Ian P. McCarthy, Tim C. Kietzmann. Deepfakes: Trick or Treat? / Business Horizons, 2020, Vol 63, Issue 2, pp. 135-146
21. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206>
22. Rebecca A. Delfino. Deepfakes on Trial: A Call To Expand the Trial Judge's Gatekeeping Role To Protect Legal Proceedings from Technological Fakery / Hastings Law Journal? 2023, Vol 74, Issue 2, pp. 293-348
23. Sandeep Singh Mankoo. DeepFakes- The Digital Threat in the Real World // Gyan Management Journal, - 2023. No. 17/1, - pp. 71-77.
24. Schick, Nina. Deepfakes: The Coming Infocalypse: What You Urgently Need To Know. Hachette UK, 2020, 224 p.
25. Texas Election Code - ELEC § 255.004. True Source of Communication. <https://codes.findlaw.com/tx/election-code/elec-sect-255-004/>
26. Two New California Laws Tackle Deepfake Videos in Politics and Porn. <https://www.dwt.com/blogs/media-law-monitor/2020/02/two-new-california-laws-tackle-deepfake-videos-in->

DEEFAKE APPLICATIONS IN VIRTUAL SPACE: EXISTING THREATS AND REGULATORY GAPS

Elnur Hübətov*

Abstract

The formation of virtual space is not always analyzed in a positive way. In the digital age, serious changes are observed in the nature of legal violations through the opportunities provided by new technologies. Violations, which are no longer on the physical plane, but on the virtual plane, cause serious concerns for the modern world population. Deepfakes, which have a special

* Ph.D. in Law, Baku State University, Human Rights and Information Law UNESCO Chairs

weight among such violations, are one of the current problems of the time. International organizations that take this potential seriously consider deepfakes to be one of the greatest threats of the future. In the article, the legal regulations of foreign countries related to deepfake applications were comparatively analyzed, the situations in which deepfake contents violated human rights and freedoms were studied based on legal norms, and suggestions and recommendations were made regarding the sanctioning of deepfake contents in our republic.

Keywords: *deepfake, Artificial Intelligence, virtual space, human rights, right to privacy, internet.*

ПРИЛОЖЕНИЯ DEEPFAKE В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: СУЩЕСТВУЮЩИЕ УГРОЗЫ И ЮРИДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Эльнур Гумбатов*

Резюме

Формирование виртуального пространства не всегда анализируется в положительном ключе. В эпоху цифровых технологий наблюдаются серьезные изменения в характере правонарушений благодаря возможностям, предоставляемым новыми технологиями. Нарушения, происходящие уже не в физическом, а в виртуальном плане, вызывают серьезные опасения у современного населения мира. Дипфейки, занимающие среди подобных нарушений особый вес, являются одной из актуальных проблем современности. Международные организации, которые серьезно относятся к этому потенциалу, считают дипфейки одной из величайших угроз будущего. В статье было сравнительно проанализировано правовое регулирование зарубежных стран, связанное с дипфейковыми приложениями, на основе правовых норм изучены ситуации, в которых дипфейковый контент нарушает права и свободы человека, а также сделаны предложения и рекомендации по санкционированию дипфейкового контента в нашей стране.

Ключевые слова: *дипфейк, искусственный интеллект, виртуальное пространство, права человека, право на неприкосновенность частной жизни, интернет.*

* доктор философии по праву, преподаватель кафедры ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета.

İNSAN HÜQUQLARI PRİNSİPLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQ NORMALARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Aygül Cahangirova*

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin hüquqi mahiyyətinin dərk edilməsi üçün beynəlxalq və milli tədbirlər arasında hansı nisbətənin müəyyən edildiyini aydınlaşdırmaq vacibdir. Implementasiyanın dövlətdaxili mexanizmi beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası üçün istifadə olunan milli-hüquqi vasitələrin və dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin realizəsi üçün səlahiyyətli olan dövlət orqanlarının məcmusudur. Dövlətdaxili mexanizm hər bir dövlətdə mövcuddur. Ancaq bu mexanizmə bütün dövlətlər üçün ümumi, həm də spesifik əlamətlər məxsusdur. Göstərilən prosesin obyektivliyi, ilk növbədə, qloballaşma ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa və dövlətçiliyə pozitiv təsir göstərə bilər. Dövlət tərəfindən beynəlxalq hüquq öhdəliklərini yerinə yetirmək, insan hüquq və azadlıqlarına riayət etməyə zəmanət vermək üçün onlar daxili qanunvericiliklə təsbit edilməlidir.

Açar sözlər: *insan hüquqları, insan hüquqlarına hörmət, ayrı seçkililiyin qadağan edilməsi prinsipi, şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi, implementasiya öhdəlikləri.*

İctimai həyatın getdikcə daha çox beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq, beynəlxalq əməkdaşlıq milli sistemlərin daha geniş sahələrinə toxunur. Beynəlxalq öhdəliklərin həcmi və mürəkkəbliyi artır, onların həyata keçirilməsinə və insan orqanlarının müdafiəsinə dövlət orqanlarının daha geniş dairəsi qarışmalı olur.

Dövlət orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üzrə təşkili və fəaliyyəti milli hüquqla tənzim olunur. Beynəlxalq hüquqa gəlicə, o bütövlükdə dövlətin üzərinə öhdəlik qoyur. Dövlət isə öz orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üçün lazımı tədbirlər görməsinə təmin etməlidir. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin təmin edilməsi sahəsində səlahiyyətlərin nizamlayıcısı kimi beynəlxalq hüquq normalarının rolu ciddi şəkildə artmışdır.

İnsan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəliklər, əsas etibarilə, müqavilə mənşəlidir. Müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o dövlətlərin konkret insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı öhdəliklərini dəqiq müəyyən edir və ən əsası, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurlar nəzərdə tutur [4, s.177].

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsi bilavasitə AR Konstitusiyasında əks olunmuşdur. Belə ki, AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsində göstərilir ki, AR qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlarla (AR Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

* BDU-nun İnsan hüquqları və İnformasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilə müddəalarının əksəriyyəti özüicraolunan deyildir. Buna görə də insan hüquqlarının müdafiəsinin daha real təmininin ən yaxşı vasitəsi onların milli qanunvericiliyə transformasiyası olardı. Belə ki, AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr AR qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Doğrudan da, göstərilən müddəa beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsində xüsusi yer tutur. Bu müddəa AR-in daxili həyatı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq müqavilələr AR hüquq sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, AR ərazisində icra və tətbiq edilməlidir. Bu isə, öz növbəsində, dövlətin bütün orqanlarının fəaliyyətinə, xüsusilə də hüquqtətbiqedici orqanların fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

AR-in Konstitusiyasının 12-ci maddəsi ilə beynəlxalq hüquq normalarının müəyyən kateqoriyalarının - insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilə normalarının Konstitusiyaya da daxil olmaqla, bütövlükdə milli hüquq sistemi üzərində prioriteti müəyyən edilsə də, bu prioritet mütləq və ümumi deyildir. 151-ci maddədə beynəlxalq müqavilələrin qanunlar və hüquq sisteminin digər ondan aşağı qüvvəyə malik olan normativ aktlar üzərində ad hoc prioriteti müəyyən edildiyi kimi, 12-ci maddə ilə insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq üzərində ad hoc prioritetindən danışmaq olar.

AR Konstitusiyasına referendumla edilən dəyişikliklər insan hüquqlarının təminatı istiqamətində kifayət qədər yüksək qiymətləndirilməlidir. Belə ki, 12-ci maddəyə edilən dəyişikliklə dövlətin öz vətəndaşları qarşısında məsuliyyəti daha da artdı. Bundan sonra AR vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi də dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edildi.

İnsan hüquqlarının müdafiəsində mühüm beynəlxalq normalarla yanaşı, bu sahədə beynəlxalq nəzarət mexanizmləri praktikasının, xüsusən də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi presedent hüququnun tətbiqi xüsusi yer tutur. AR Prezidentinin 2006-cı il 19 yanvar tarixli «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Fərmanının 6-cı bəndində AR Ali Məhkəməsi və AR Apelyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar. Daha sonra, «Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» AR Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamının 5-ci bəndində AR Konstitusiyaya Məhkəməsinə və AR Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etsinlər. İnsan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normalara və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi AR qanunvericiliyinin insan hüquqları müdafiəsi sferasında beynəlxalq hüquqi standartlara uyğunlaşdırılması

son nəticədə, insan hüquqları sahəsində ümumtanınmış prinsiplərin (normaların) dövlətdaxili qanunvericiliyə tam implementasiyasında mühüm rol oynamaqdadır.

Implementasiyanın dövlətdaxili mexanizmi beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili tətbiqi üçün istifadə olunan milli-hüquqi vasitələrin və dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin realizəsi üçün səlahiyyətli olan dövlət orqanlarının məcmusudur. Dövlətdaxili mexanizm hər bir dövlətdə mövcuddur. Ancaq bu mexanizmə bütün dövlətlər üçün ümumi və spesifik əlamətlər məxsusdur.

Beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa implementasiyasından danışarkən, həmçinin beynəlxalq hüquq normalarının özündə də fərqləndirilmənin aparılması zəruridir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə normalarından fərqli olaraq, imperativ normalar kimi beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsip və normalarının milli hüquqda tətbiqi ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar: beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsip və normalarının hamılıqla tanınmış xüsusiyyəti onların birbaşa tətbiqini şərtləndirir; müvafiq prinsiplər dövlətin özünə münasibətdə olduğu kimi, onun bütün orqanları üçün də vəzifə və öhdəlik yaratdığından onların milli normativ-hüquqi aktla xüsusi inkorporasiyasına zərurət yoxdur. Belə ki, milli hüquqla ziddiyyət yarandıqda beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları üstünlük təşkil edir.[2, s.63]

İnsan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüququn normalarının Azərbaycan qanunvericiliyinə güclənən təsir prosesi obyektiv xarakterə malikdir. Göstərilən prosesin obyektivliyi, ilk növbədə, qloballaşma ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa və dövlətçiliyə pozitiv təsir göstərə bilər, bir şərtlə ki, bu təsir dövlətin iradəsi vasitəsilə həyata keçirilsin. Dövlət Beynəlxalq hüquqi öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün, insan hüquq və azadlıqlarına riayət etməyə zəmanət vermək üçün ilk növbədə dövlətdaxili qanunvericilikdə onları təsbit etməlidir. Əks halda, nəinki insan hüquq və azadlıqlarının təmini mümkün deyil, dolayısı yolla həm də cəmiyyətin və iqtisadiyyatın da normal inkişafı təhdid altına düşmüş olur.

Beynəlxalq əməkdaşlığı obyektiv zərurətə çevirmiş mühüm amillərdən biri də insan hüquqları və azadlıqları barədə beynəlxalq konvensiyalarda təsbit olunmuş hüquqi normaların dövlətin daxili həyatında reallaşdırılması, bu hüquq və azadlıqların məzmununun milli qanunvericilikdə əks etdirilməsidir. Təbii ki, həmin normalarda təsbit olunmuş tələblərin faktiki həyata keçirilməsi üçün müvafiq şərait yaradılmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasət yeridilmədən bu amili gerçəkləşdirmək mümkün deyil. Bu amil Azərbaycan Respublikasında xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır.

Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərindən biri olan əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinin insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin prinsiplərinə təsirini nəzərə alaraq, bu istiqamətdə müvafiq prinsiplərin (rəhbər başlanğıcların) təhlilini məqsədmüvafiq hesab etmək olar. İnsan hüquqları nəzəriyyəsinə aşağıdakı əsas prinsiplər fərqləndirilir: humanizm prinsipi; azadlıq prinsipi; bərabərlik və bərabər hüquqluluq prinsipi, şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi [10, s.19-21].

Hüquq normalarının məzmununun qeyri-müəyyənliyi, əksinə, hüquq tətbiqi prosesində məhdudiyətsiz mülahizələrin mümkünlüyünə imkan verir və istər-istəməz özbaşınalığa, həm də bərabərlik, eləcə də qanunun aliliyi prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə sivilizasiyanın həqiqi göstəricisi kimi təbii resurslar deyil, bütün həqiqi vasitələrlə qorunan ləyaqətli insan həyatı çıxış edir. Ləyaqətli insan həyatı mülki cəmiyyətin, hüquqi dövlətin başlıca məqsədi olaraq insan hüquqları konsepsiyasına əsaslanır [6, s.18].

“Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannamə”nin 1-ci maddəsində göstərilir ki, bütün insanlar ləyaqət və hüquqlarına görə azad və bərabər doğulurlar. Hər bir şəxsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ onun dünyaya gəlməsi ilə ona mənsub olan əsas təbii hüquqlarıdır. Bu hüquqların qanuni əsas və zərurət olmadan məhdudlaşdırılması yolverilməzdir.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi də insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsi və riayət olunmasına.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmunu aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; dövlətlər cins, irq, dil, dini və a. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürürlər; dövlətlər insan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər [3, s.22].

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin hüquqi mahiyyətinin dərk edilməsi üçün beynəlxalq və milli tədbirlər arasında hansı nisbətə müəyyən edildiyini aydınlaşdırmaq vacibdir. İnsan hüquqları daxilən bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birindən ayrı nəzərdən keçirilə bilməz. Bir hüququn təmin olunması bir çox digər hüquqlardan asılıdır və heç bir insan hüququ digərlərindən daha əhəmiyyətli deyil. İnsan hüquqları universaldır. O deməkdir ki, onlar dünyadakı bütün insanlara vaxt məhdudiyəti qoyulmadan bərabər şəkildə şamil olunur. Dövlət tərəfindən şəxsin ləyaqətinin sosial dəyər kimi qəbul edilməsi hər kəsin azadlıq hüququna özbaşına müdaxilənin yolverilməzliyini təmin edir və həm fərdin hərtərəfli inkişafı, həm də cəmiyyətin demokratik təşkili üçün şərait

yaradır. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə və beynəlxalq hüquqda təsdiq edilmiş insan hüquqlarına hörmət prinsipi hər bir dövlətin bu sahədə fəaliyyətinin genişləndirilməsini və insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə effektiv tədbirlərin gücləndirilməsini tələb edir .

İnsan hüquqları haqqında beynəlxalq aktları yaradarkən, dövlətlər əvvəlcə implementasiya normalarının xüsusi blokunu onların tərkibinə daxil etməyə üstünlük vermişdir. Həmin normaların məqsədi müxtəlif dövlətlərdə mövcud olan fərqli realizə tədbirlərinin unifikasiyası idi. Implementasiyanın belə hüquqi vəsi-tələrinin dövlətlər tərəfindən istifadəsi insan hüquqları haqqında aktların məzmun və mahiyyətinin vahid anlamının və dövlətdaxili səviyyədə həyata keçirilməsinə nail olmaqdan ibarət idi [12, s.128].

İnsan Hüquqları sahəsində insan hüquqları prinsiplərinin müdafiəsi üzrə milli mexanizmlər vacib rol oynayır. Milli mexanizmlər dedikdə ilk növbədə müvafiq dövlətdaxili orqanlar nəzərdə tutulur. Bununla belə vətəndaş cəmiyyəti qurumları və kütləvi informasiya vasitələri də öz fəaliyyətlərində insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər rolunda çıxış edə bilirlər. Belə olan halda insan hüquqlarını müdafiə edən milli təsisatlar hökumət və qeyri-hökumət təsisatları bölünür.

Dövlətin insan hüquqlarının müdafiəsinə yönələn fəaliyyəti Konstitusiya və qanunvericiliklə tənzimlənən təsisatlar, prosedurlar və metodlardır. Fəaliyyəti tam və ya qismən insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn təsisatların əsas vəzifəsi insanları qanunsuz hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) müdafiə etməkdir. Hər bir dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən təsisatlar ölkənin insan hüquqları müdafiə mexanizmlərinin tərkib hissəsidir. [11, s.86]

Bir qayda olaraq İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Mexanizmlər iki qrupa bölünür. Bunlar Məhkəmə Mexanizmləri və Məhkəmədən Kənar və ya İnzibati Mexanizmlərdir. Məhkəmə mexanizmi də özlüyündə Konstitusiya Məhkəməsi mexanizmi və ümumi məhkəmə mexanizmi qismində olur. Hər bir ölkədə insan hüquqlarını müdafiə edən milli mexanizmlər bir-birindən fərqlənə bilər və bunların çeşidi fərqli ola bilər. Bu fərqliliyə ölkənin qanunvericilik sistemi və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq normalar da təsir edə bilər.

Hazırda insan hüquqlarının müdafiəsi sferasında pratiki olaraq bütün beynəlxalq müqavilələr dövlətlərin müvafiq münasibətlər üzrə öhdəliklərini tənzimləyən normaları özündə təsbit edir. Əlbəttə, insan hüquqları haqqında beynəlxalq aktların həyata keçirilməsi üçün dövlətdaxili orqanlar və təşkilatlar, mexanizmlər və prosedurlar ilkin əhəmiyyətə malikdir. Amma burada beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası mexanizmlərinin əhəmiyyətli rolunu heç cür qiymətləndirməmək olmaz. Implementasiya normaları formalaşdırmaqla dövlətlər yalnız özü üçün insan hüquqları haqqında müqavilələrin praktik realizəsini yüngülləşdirmir, həm də bu fəaliyyətin qanunauyğunluğunun təminatının əlavə hüquq zəmanətlərini yaradır. [8, s.146]

İnsan hüquqlarının universallığını inkar edən post-modernist yanaşma, tərəfdar toplamadığı kimi, irəlidə inkişaf etmə ehtimalı da xeyli zəifdir. Bu fikir,

əsasən Qərbdə bəzi imperialist qüvvələrin xarici siyasətlərinin legitimlik fəlsəfəsini təşkil edir. Lakin İsrailin Qəzzanı 2008-2009-cu illər arasında işğalı sırasında, beynəlxalq arenanın daha qərarlı şəkildə öz etirazını bildirməsi onu göstərir ki, ən azından BMT səviyyəsində insan hüquqlarının universal bir dəyər olma prinsipi hələ qorunacaqdır. [5, s.21]

İnsan hüquq və azadlıqları sferasını nizama salan normalar AR Konstitusiyasında xüsusi yer tutur. AR Konstitusiyasını və digər normativ-hüquqi aktları insan hüquq və azadlıqları üzrə ən əhəmiyyətli universal beynəlxalq hüquqi sənədlərlə müqayisə etdikdə əksər müddələrin oxşarlığını aşkar etmək olar. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində öz beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərini dövlətdaxili hüquq yaradıcılığı mərhələsində lazımı qaydada implementasiya edir. Implementasiya prosesində beynəlxalq və milli hüququn asılılığı və milli qanunvericiliyə transformasiyası baş verir. Bu halda qanunverici orqanın əsas vəzifəsi hüquq sistemini daha təbii şəkildə yeniləmək, milli hüquqa nisbətə daha da zənginləşdirməkdir. Implementasiyanın beynəlxalq və milli hüquqi mexanizmləri mövcuddur. Beynəlxalq hüquq normalarının implementasiya mexanizmi beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi məqsədilə beynəlxalq və milli səviyyələrdə istifadə olunan hüquqi və təşkilati vasitələrin müəyyən məcmusunu təşkil edir. İnsan hüquqlarının dövlətdaxili təsbitinə əsas nümunə AR Konstitusiyasıdır. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönələn qanunvericilik bazası və bu qanunların tətbiqini təmin edən milli mexanizmlər Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən, Azərbaycan respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Müasir dövlətlərin istər bir-biri ilə, istərsə də iri beynəlxalq təşkilatlar arasında insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətdən doğur. Bu zərurət ondan irəli gəlir ki, üçüncü minilliyin astanasında insan şəxsiyyətinin dəyərinin, onun üstünlüklərinin nisbətən yüksək səviyyədə anlaşılması ilə fərdin mövcudluğu və sərbəst inkişafı üçün minimum zəmanətin təmin edilməsinin vacibliyi arasında qırılmaz əlaqə vardır. Bu fakt praktikada özünü onda ifadə etmişdir ki, müasir dövlətlərin, o cümlədən yeni suveren dövlətlərin böyük əksəriyyəti həmin hüquq və azadlıqların hər bir ölkədə və hər bir insan üçün real təmin edilə biləcək ümumbəşəri minimumunu müəyyən etməyə çalışır. Bu hüquq və azadlıqların bərqərar olmasının əsas vasitəsi - onların hüquqi, siyasi və mənəvi qüvvəsini könüllü olaraq etiraf etmiş dövlətlər tərəfindən, icra edilməsi məc-

buri olan müvafiq beynəlxalq hüquqi aktların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsidir. [14, s.242]

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyi dövründə çoxsaylı beynəlxalq müqavilələr bağlamış, onlara qoşulmuş və ya qəbul etmişdir. Dövlətimizin geniş beynəlxalq hüquq bazası yaranmışdır ki, bu beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sisteminə, o cümlədən, onun ən mühüm hüquqtəbqi edici elementlərindən biri kimi məhkəmələrin təcrübəsinə təsiri hiss olunmaqdadır. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyası beynəlxalq hüquq normalarını ölkə hüquq sisteminin tərkib hissəsi elan etmişdir ki, bu da öz növbəsində məhkəmələrin qarşısında beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi sahəsində geniş imkanlar açır.

Azərbaycan Respublikası getdikcə beynəlxalq əməkdaşlığın daha geniş sferasına inteqrasiya olunur, onun beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinin həcmi artır. Bu öhdəliklər içərisində insan hüquq və azadlıqlarına dair öhdəliklər mühüm yer tutur. Şübhəsiz, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin ən mühüm dövlətdaxili elementi kimi, məhkəmələr öz fəaliyyətlərində dövlətimizin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərini də nəzərə almalıdırlar. Azərbaycan Respublikasında (AR) insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin əsas xüsusiyyəti qismində qeyd oluna bilər ki, bu sahədə mühüm fəaliyyətin həyata keçirilməsi zəruriliyi aşağıdakı üç əsas istiqamətdə həyata keçirilir: bu sahədə beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaq; müvafiq sferada dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək; qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktları beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirmək.

İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələrinin ümumi anlayışından çıxış edərək, belə bir əsaslı fikir irəli sürmək olar ki, bu halda fərdə daha geniş və səmərəli müdafiəni təmin edən normaya üstünlük verilməlidir. Müvafiq qənaətə 1966-cı il Paktlarının 6-cı maddəsinin 2-ci bəndinin təhlili əsasında gəlmək olar. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, hər hansı ölkədə qanun, konvensiya, qayda və adətdən irəli gələn insan hüquqlarının müvafiq sənədlərdə həmin hüquqların tanınması və ya daha az tanınmasını bəhanə gətirərək, bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması və azaldılması qadağandır. Yuxarıdakı müddəaları əldə rəhbər tutaraq, formalaşmış norma öz ərazilərində yaşayan insanlar üçün səmərəli və hüquqi çərçivədə daha geniş azadlığı təmin etmək istəyən dövlətlər üçün regional, subregional və digər səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün daha geniş imkanlar açır. Beynəlxalq hüquqi sənədlərə nəzər yetirsək, bu prinsipə həmin sənədlərdə də rast gəlmək olar.

Tam əsasla söyləmək olar ki, beynəlxalq hüquq normalarına əməl edilməsindən təkcə müasir dünyanın necə olacağı deyil, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin taleyi asılıdır. «Beynəlxalq hüquq bütövlükdə dövləti öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin forma və vasitələri ilə bağlamasa da öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi haqqında, müqaviləyə əməl edilməməsinə haqq qazandırmaq üçün daxili qanunvericiliyə istinad etmək hüququndan imtina etmək haqqında (Bey-

nəlxalq müqavilə hüququ haqqında Vyana Konvensiyası, maddə 26 və 27) ümumi xarakterli müddəalara malikdir» [13, s.124].

Nəinki bu gün, həm də gələcəkdə beynəlxalq hüququn effektivliyi beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin dövlətdaxili mexanizmlərindən asılıdır. Beynəlxalq hüququn obyektı xüsusi ictimai münasibətlər - subyektlərinin suveren dövlətlər və onların özləri tərəfindən yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar olduğu dövlətlərarası münasibətlər olsa da bir çox hallarda beynəlxalq hüquq normalarının məqsədlərinə çatması dövlətdaxili sferada həyata keçirilən təşkilatı və hüquqi tədbirlərdən asılıdır. Buna görə də beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsində dövlətdaxili mexanizmlərin rolu həm təcrübə və həm də nəzəriyyə baxımından aktualdır [7, s.69]. Öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün beynəlxalq hüquq daim dövlətdaxili hüquqa müraciət etməlidir. Sonuncu olmadan bir çox hallarda o tamamilə gücsüzdür.

Müasir beynəlxalq hüquqda isə milli hüququn subyektləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli olan normaların çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Burada ilk növbədə iqtisadi fəaliyyəti, rəhbərliyi, nəqliyyatı, və s. tənzim edən normalar nəzərdə tutulur. Bu qəbildən olan beynəlxalq hüquq normalarının xüsusən böyük qismi insan hüquqları sahəsinə aiddir ki, məhkəmələr öz hüquq-təbiiqedicili fəaliyyətlərində bu normalarla tez-tez qarşılaşırlar [10, s.167].

Son illərdə bir sıra dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi və həvəsləndirilməsi üçün milli infrastruktur yaradılması faktı prinsiplə əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif dövlətlərdə bu cür təsisatların vəzifələri müxtəlif ola bilər. Lakin onların hamısı eyni bir məqsədə nail olmağa çalışır. Elə buna görə onların hamısına insan hüquqları üzrə milli təsisatlar deyilir. Milli təsisat barədə müasir konsepsiya xeyli özünəməxsusluğu ilə fərqlənir, belə ki, söhbət insan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsi baxımından funksiyaları və səlahiyyəti bilavasitə müəyyən olan xüsusi orqanın fəaliyyətindən gedir .

İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında mühüm beynəlxalq hüquqi aktlarda öz əksini tapmış universal normaya əsasən, müvafiq konvensiyanın və ya paktın iştirakçısı olan hər bir dövlət öz fəaliyyətində bu hüquq və azadlıqlara hörmət prinsipini rəhbər tutmağa, hər hansı bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən bunlara riayət etməyə və həmin dəyərləri öz milli qanunvericilik sistemlərində əks etdirməyə borcludur. İnsan hüquqları və azadlıqlarına hörmət prinsipi ümumi xarakter daşıyan vəzifə kimi üzv-dövlətin yurisdiksiyasında olan bütün şəxslər barəsində bu hüquq və azadlıqlara şərtsiz riayət edilməsini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq insan hüquqları standartlarının dövlətdaxili implementasiyası üçün adekvat hüquqi əsas müəyyən edən 12 noyabr 1995-ci il tarixli ümumxalq referendumu yolu ilə qəbul edilmiş AR Konstitusiyası və AR tərəfindən insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş digər normativ-hüquqi aktlar beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulmuşdur. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorun-

ması qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının üzərinə mühüm bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. Eyni zamanda, Konstitusiyaya ilə insan və vətəndaş hüquqlarının üstünlüyü və ölkə ərazisində birbaşa qüvvəsi elan edilir, onların təmin olunması AR-in ali məqsədi olduğu bəyan edilir.

Ölkələrin səmərəli qarşılıqlı əməkdaşlığını təmin edə biləcək üsul və vasitələr yalnız beynəlxalq hüququn daxili hüquq üzərində üstünlüyü şəraitində mümkündür. Bu faktın dərk olunması beynəlxalq hüququn prinsip və imperativlərinin təsiri altında daxili hüququn sistemli dəyişməsi ilə nəticələnir. Söhbət ondan gedir ki, qlobal məkanda post-sənaye iqtisadi və siyasi münasibətlərinin qarşılıqlı təsiri alətləri müasir dünyada hüquq xarakterli problemlərin səmərəli həllinə imkan verməyən sırf milli hüquq sistemlərinin hüdudlarından kənara çıxmağı tələb edir. Bu, ümumi-bəşəri dəyər və maraqların əks olunduğu ümumi qaydaları təyin edən beynəlxalq hüququn prinsiplərinin üstünlüyündən xəbər verir. Görünür, XXI əsrin hüquqi inkişafının əsas istiqamətlərindən biri məhz beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili hüququn konturlarını hələlən dəqiq bil-mədiyimiz qarşılıqlı inkişafı ilə bağlıdır.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2023, 60 s
2. Əliyev Ə. İnsan hüquqları. Bakı, 2019, s.,63.,352 səh.
3. Əliyev Ə. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. B.2009, 488 səh.
4. Hüseynov L. Beynəlxalq hüquq.B.,2002.,s.,177.,420 səh.
5. Mehdiyev F. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. B.,2013, s.,21.,406 səh.
6. Rəhimli S. İnsan hüquqları komitəsi. nəzəriyyə və praktiki problemlər. B., 2019,s.18., 424səh.
7. Головистикова А.Н.,Грудцына Л.Ю.Права человека.Учебник. М.: Эксмо, 2016, 448 с.
8. Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. М., 2009, 288с.
9. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М. Юриспруденция, 1995, 132 с.
10. Саидов А.Х.Общепризнанные права человека. Учебное пособие. М.: МЗ ПРЕСС, 2004, 273 с.
11. Шумилов В.М. Международное право. 2-у изд. перераб. М., 2012, 528с.
12. Moeeki D. Sangeeta Sh. Sandesh S. International Human Rights Law. Oxford University Press, 2014, 630p.
13. The Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Human Rights Quarterly, 2017, Vol. 9, No 2, pp. 120-132.
14. Manfred Novak.Introduction to the International Human Rights Regime. Leiden/Boston, 2012, 365 p.

DETERMINING THE MUTUAL RELEVANCE OF INTERNATIONAL AND STATE LAW NORMS IN THE PRINCIPLES OF HUMAN RIGHTS

Aygül Cahangirova*

Abstract

It is stated in the article that, in order to realize the legal nature of international mechanisms in the field of human rights, it is clear what proportion has been determined between international and national measures. It is important to facilitate. The internal mechanism of the parliament is the use of national legal instruments for the implementation of international law norms and the state bodies that have authority to realize the international sovereignty of the state. It is the world. State-internal mechanism exists in every state. However, this mechanism contains both general and specific signs for all states. The objectivity of the demonstrated process depends, in the first instance, on globalization. International law can have a positive impact on national law and government, provided that this impact is implemented through national law. In order to fulfill international legal obligations and to give time to respect human rights and freedoms, state legislation should establish them.

Keywords: *human rights, respect for human rights, the principle of prohibition of separate elections, the principle of personal dignity, implementation obligations.*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРАВОВЫХ НОРМ В ПРИНЦИПАХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Айгуль Джахангирова**

Резюме

В статье отмечается, что для понимания правовой природы международных механизмов в области прав человека важно уточнить соотношение между международными и национальными мерами. Внутригосударственный механизм реализации представляет собой совокупность национально-правовых средств, используемых для реализации международно-правовых норм и государственных органов, уполномоченных на реализацию международных обязательств государства. Внутригосударственный механизм существует в каждом государстве. Однако этот механизм имеет как общие, так и специфические черты для всех государств. Объективность указанного процесса связана, прежде всего, с глобализацией. Международное право может оказывать положительное влияние на национальное право и государственность при условии, что это влияние реализуется через национальное право. В целях выполнения международно-правовых обязательств, гарантирования соблюдения прав и свобод человека это должно быть закреплено в национальном законодательстве.

Ключевые слова: *права человека, соблюдение прав человека, принцип запрета раздельных выборов, принцип достоинства личности, выполнение обязательств.*

* Ph.D. Candidate, Baku State University, Human Rights and Information Law UNESCO Chairs

** докторант кафедры ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета

UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ NƏZƏRİ-TARİXİ TƏHLİLİ

Zamiq Allahverdiyev*

Xülasə

Uşaqların xüsusi müdafiəsinə zərurətin formalaşması və onların hüquqlarının tanınması dünyada baş verən tarixi proseslər nəticəsində gündəmə gəlmişdir. Məqalədə uşaq hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinə şərtləndirən amillər həm nəzəri-tarixi, həm də təcrübi aspektdən tədqiq olunmuşdur. Müqayisəli təhlillərin nəticəsi olaraq məqalədə uşaqların müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının təcrübəyə tətbiqi zamanı qarşıya çıxan problemlərə aydınlıq gətirilmiş, təklif və tövsiyələr təqdim olunmuşdur. Uşaqların xüsusi hüquqi statusuna əks mövqedən çıxış edən yanaşmalar tənqid olunmuş, onların spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələrək belə xüsusi müdafiənin vacibliyi qəbul olunmuşdur. Hüquqları qorunmağa çalışılan bütün insanların hamısının uşaqılıq dövrü keçirməsini və uşağın necə şəxsiyyətə çevrilməsinin daha çox həmin dövrdən asılı olmasını nəzərə alsaq, uşaq hüquqlarının beynəlxalq və milli-hüquqi müdafiəsinin nə qədər vacib olması təsdiq olunur.

Açar sözlər: *uşaq, uşaq hüquqları, beynəlxalq hüquq normaları, ən üstün mənafeələr, şərafət, ləyaqət.*

1.1. Giriş

Hal-hazırda 196 dövlətin ratifikasiya etdiyi Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya əksər dünya dövlətlərinin milli qanunvericiliyində rəhbər tutulsa da, xoşagəlməz faktlar yenə də dünya statistikalarında yer almaqdadır. Məsələn, 2021-ci il üçün hesablamalar göstərir ki, hər hansı bir gündə cəmi 3,3 milyon uşaq məcburi əmək vəziyyətindədir ki, bu da bütün məcburi əməyə cəlb olunanların təxminən 12 faizini təşkil edir. Məlumat məhdudiyətlərinə görə, artıq həyəcanverici olan bu rəqəmlər aysberqin yalnız görünən hissəsi ola bilər. Uşaqlar arasında məcburi əmək riskinin COVID-19 pandemiyası ilə daha da pisləşməsi ilə bağlı narahatlıqlar vardır. Təxminən 10,4 milyon uşaq, məsələn, pandemiya nəticəsində ən azı bir valideynini itirmiş, onlardan 7 milyonu yetim qalmışdır ki, bu da uşaq dəstəyi sistemlərinin qeyri-adekvat olduğu kontekstlərdə onları sui-istifadəyə məruz qoyur [7, s.46]. Bu da bir daha təsdiq edir ki, uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq prinsiplərin dövlətdaxili hüquqda tətbiqi üzrə çatışmazlıq və problemlər mövcuddur.

1.2. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq normaların yaradılmasını şərtləndirən amillər: uşaq hüquqlarının təməl ideyası

Hüquqlar zaman-zaman müxtəlif alim və tədqiqatçılar tərəfindən fərqli təfsir və şərh edilmişdir. Hər dövrdə “hüquq” anlayışı olsa da, məzmun baxımından fərqliliklər vardır. Henri Şueyə görə, hüquq ədalətli iradənin rəşional əsasını təşkil edir. Əgər insanın müəyyən hüququ varsa, onun bu hüquqdan faydalan-

* Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı

masına zəmanət verilə bilən səbəblər də mövcuddur. Ona görə də mütləq şəkildə hüquqlara təminatlar verilməlidir [3, s.40]. Nik Kleker isə insan hüquqlarının təminatdan çox tələb olduğunu və bu tələblərdən xəbərdar olan, yəni insan haqlarından xəbəri olan insanların sayını artırmaqla fundamental hüquqların təmin oluna biləcəyini bildirmişdir. Kleker deyir ki, insan hüquqlarının bərabərliyi utopikdir və məsələn, sağlamlıq və xoşbəxtlik hər bir insan üçün real ola bilməz [3, s.72].

Əslində demək olar ki, bütün tədqiqatçılar insan hüquqları ilə bağlı şərh verərkən, ilk növbədə “insan ləyaqəti”ni diqqət mərkəzinə çəkmişlər. İnsan ləyaqətini anlamaq üçün isə “insan dəyərini” dərk etmək lazımdır. İoanna Kuçuradinin bununla bağlı çox maraqlı yanaşması vardır: “İnsan ləyaqəti insan hüquqlarının əsas dayacağıdır. Bu, insan dəyərinin dərk edilməsidir. Onlar tək bir insanın həyata keçirə biləcəyi imkanların obyektiv şərtləridir. İnsanın dəyəri onun bütün canlılar arasında xüsusi yerini göstərən bütün imkan və xüsusiyyətləri ifadə edir. [3, s.1] Bu xüsusiyyət uşaq hüquqları üçün də keçərlidir.

İnsan hüquqları üç əsas xüsusiyyətlə - universallıq, tamlıq və ayrılmazlıqla xarakterizə olunur. Bu o deməkdir ki, həmin hüquqlar kainatda yaşayan bütün insanlar üçün, hüquqların heç birindən imtina edilmədən təmin edilməlidir və həmin hüquqların başqa şəxslərə ötürülməsi mümkün olmayacaqdır. Qeyd olunan xüsusiyyətlər uşaq hüquqlarına da aiddir. Dünyada yaşayan bütün uşaqların bütün hüquqları qorunmalıdır və heç bir uşaq öz hüquqlarından imtina etməməlidir.

İnsan ləyaqəti insanın fərqləndirici özünəməxsus xüsusiyyəti olub, hər kəsin insan olmasından irəli gələrək formalaşır. Təsadüfi deyil ki, professor Ə.İ.Əliyev ləyaqət hüququnu insanın bütün digər hüquqlarının əsas məqsədi kimi qəbul edərək, insan ləyaqətini onun hüquq və azadlıqlarının mənbəyi kimi qiymətləndirir. [1, s.119] Eyni qaydada uşaqlar da öz şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi hüququna malikdirlər. Hüquqi baxımdan, bu hüquq digər şəxslərin uşağın şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşılmasını tələb edirsə, fəlsəfi baxışlarda şərhlər bir qədər fərqlidir. Burada xüsusilə A.Mercierin mövqeyi maraqlıdır. A.Mercierin fikrincə, insan ləyaqəti insanların öz haqqı olan hüquqlarına malik olması nəticəsində yaranır. İnsanlar bu hüquqlara layiq davranmalı və bu hüquqlara sahib olduqlarından məmnun olduqlarını ifadə etməlidirlər. Qısa sözlə desək, müəllif hesab edir ki, insan bu hüquqlara malik olmaqla öyünməməli, əksinə minnətdar olmalıdır. [3, s.25] Deməli, Mercierin təbirincə, şəxsin şərəf və ləyaqətinə toxunulan hərəkətlərin törədilməsi dolayısı ilə şəxsin öz təqsiri səbəbindən meydana çıxır. Yanaşmada olan çatışmazlıqlar göz önündədir. Bütün beynəlxalq normaların əsasında insan doğulduğu andan hüquq və azadlıqlara malik olduğunun bəyan edilməsi onun şərəf və ləyaqətinə hörmətin vacibliyini bir daha təsdiq edir. İnsan şərəf və ləyaqətinin Mercierin irəli sürdüyü “təvazökarlıq” ifadəsi ilə heç bir halda əlaqəsi ola bilməz. Təvazökar olmaq insan ləyaqəti ilə üst-üstə düşmür. Çünki insan ləyaqəti insan dəyərini dərk etməkdə ifadə olunur. İnsanın təvazökarlıq göstərməsi onun öz dəyərini heçə sayması anlamına gəlməməlidir. İnsan ləyaqəti “insan, insan olduğu üçün hörmətə layiq olan dəyərli varlıq” kimi müəyyənləşdirir. [4, s.29]

1.3. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının sistemi

Dünya tarixində bəşəriyyəti xüsusi olaraq uşaqlar haqqında düşünməyə məcbur edən Birinci Dünya Müharibəsi olmuşdur. Müharibədən ən çox əziyyət çəkənlər ailəsini itirmiş, yoxsullaşmış, vətəninə tərək etmək məcburiyyətində qalmış uşaqlar idi. Bu fakt bəşəriyyəti uşaqların xüsusi müdafiəsi üçün addımlar atılmasına vadar etdi. Belə ki, 1924-cü ildə Millətlər Liqası tərəfindən uşaq hüquqlarına dair ilk beynəlxalq sənəd olan Uşaq Hüquqlarının Cenevrə Bəyannaməsi hazırlandı. Cəmi beş maddədən ibarət Bəyannamənin məzmunundan müharibənin uşaqlara mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması və uşaqların firavan həyatının təmin olunması məqsədini daşdığı açıq-aydın görünür [6]: Uşağa həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən normal inkişafı üçün lazım olan vasitələr verilməsi tələb olunur. Ac uşaqların qidalanmalı olması, xəstə uşağa kömək etməyin vacibliyi, yetim və kimsəsiz uşaqların çətin anlarda sığınacaqqla təmin olunması və dəstək almasının zərurəti bəyan olunur. Həmçinin çətinlik anında ilk yardım almaq hüququnun uşaqlara verilməsi vacib sayılmaqla yanaşı, uşaqların sevgi mühitində, başqaları üçün faydalı böyüdülməsi məsələsi ön plana çəkilir. Uşaqların hər cür istismardan qorunmalı olması da mühüm tələblərdən biri kimi qeyd olunur. Lakin təəssüf ki, növbəti tarixi proseslər bəyannamənin tam şəkildə həyata keçirilməsinə mane oldu. Hətta II Dünya Müharibəsi daha çox sayda uşağın zərər çəkməsi ilə nəticələndi.

Göründüyü kimi, Bəyannamədə qeyri-müəyyənliklər, natamamlıqlar çoxdur. Hətta Y.Korçak bu barədə yazırdı ki, bəyannamə kifayət qədər aydın deyil, təkid etməkdənsə sanki “yalvarır”. Halbuki uşaq hüquqlarının müdafiəsi xeyriyyəçilik məqsədi daşımamalıdır. Korçak öz fikrini belə əsaslandırır ki, uşaqların kim olmaq istədikləri kimi böyümələrinə icazə verilməlidir, çünki onların hər birinin içindəki naməlum şəxs bizim gələcəyə ümidimizdir. [8, s.7]

Müharibənin uşaqlara mənfi təsirlərini, eləcə də Cenevrə Bəyannaməsinin onları o qədər də yetərli səviyyədə qorumadığını nəzərə alaraq, 20 noyabr 1959-cu ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi qəbul edildi. 10 maddədən ibarət olan bəyannamədə uşaqların həm doğulmazdan əvvəl, həm də doğulduqdan sonra qayğıya ehtiyacı olduğu və onların xüsusi olaraq qorunmalarının vacibliyi vurğulanır. Eyni zamanda bəyan olunur ki, uşağın xoşbəxt uşaqlıq dövrü keçirməsi və bəyannamədə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan özü və cəmiyyətin rifahı naminə istifadə edə bilməsi üçün dövlətlər sadalanan hüquqları tanımalı və konkret müəyyən olmuş prinsiplərə uyğun olaraq mərhələli şəkildə qanunvericilik və digər tədbirlər görməlidirlər. [10]

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq 1948-ci ildə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi qəbul edilmiş olduğu üçün 1959-cu il Bəyannaməsində hüquq və azadlıqlar sadalanarkən adıçəkilən beynəlxalq sənədin müsbət təsirini hiss etmək olar. Çünki 1924-cü il Bəyannaməsi ilə müqayisədə bu bəyannamədə hüquqların dairəsi daha konkret müəyyənləşdirilmişdi:

Bərabərlik hüququ	Hər bir uşaq heç bir istisna olmadan, irqinə, rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və ya digər əqidəsinə, milli və ya sosial mənşəyinə, əmlak vəziyyətinə, anadangəlmə mənsubiyyəti və ya digər vəziyyətinə görə heç bir fərq və ya ayrı-seçkilik olmadan, özündən və ya ailəsindən asılı olmadan Bəyannamədə göstərilən bütün hüquqlara malikdir.
Vətəndaşlıq hüququ	Hər bir uşaq doğulduğu andan ad və vətəndaşlıq hüququna malikdir.
Sosial təminat hüququ	Uşaq sosial təminat imtiyazlarından istifadə etməlidir. O, sağlamlıq baxımından böyümək və inkişaf etmək hüququna malikdir; bu məqsədlə həm ona, həm də anasına xüsusi qayğı və müdafiə, o cümlədən doğuşdan əvvəl və doğuşdan sonrakı adekvat qayğı göstərilməlidir. Uşağın adekvat qidalanma, mənzil, istirahət və tibbi xidmət hüququ vardır.
Təhsil hüququ	Uşağın ən azı ibtidai siniflərdə pulsuz və icbari təhsil almaq hüququ vardır. Ona ümumi mədəniyyətini yüksəldən və bərabər imkanlar əsasında öz qabiliyyətlərini, fərdi mühakimələrini, mənəvi və sosial məsuliyyət hissini inkişaf etdirməyə, cəmiyyətin faydalı üzvü olmağa imkan verən təhsil verilməlidir.

Həmçinin sırf uşaqların özünəməxsus keyfiyyətlərinə əsasən hüquqların məzmununda fərqliliklər də müşahidə olunurdu Belə ki, bərabərlik hüququ üzrə “özü və valideynlərindən asılı olmadan” ifadəsini nəzərdə tutmaqla, Bəyannamə uşağın bərabər statusunu tam şəkildə tanıyır. Bundan əlavə, uşağın ən üstün maraqları Bəyannamənin təməl ideyasını təşkil edir:

Birincisi, dövlətdaxili hüquqda qəbul edilən bütün qanunlar uşağın ən yüksək mənafelərini əsas götürməlidir. Bu o deməkdir ki, mövcud normalar uşağın xüsusi müdafiədən istifadə etməsinə, onun fiziki, əqli, əxlaqi, mənəvi və sosial cəhətdən sağlam və normal şəkildə, azadlıq və ləyaqət şəraitində inkişafına şərait yaratmalıdır (prinsip 2).

İkincisi, dövlətin sosial siyasətinin bütün istiqamətləri uşağın şəxsiyyətinin tam və ahəngdar inkişafına xidmət etməlidir. Bu məqsədlə uşağın imkan daxilində valideynlərinin himayəsində və məsuliyyəti altında böyüməsinə şərait yaradılmalıdır. Yalnız müstəsna hallarda onun anasından ayrılmasına yol verilə bilər. Eyni zamanda dövlət yalnız uşağın valideynləri ilə yaşamasına imkan verməklə kifayətlənməməlidir. Belə ki, uşağın sevgi və mənəvi cəhətdən təmin olunmuş mühitdə böyüməsi onun şəxsiyyətinin tam formalaşması üçün yetərli deyil. Dövlət, həmçinin maddi təminat mühitinin mövcud olması üçün tədbirlər görməlidir. Bəyannamə tələb edir ki, cəmiyyət və dövlət orqanları ailəsi olmayan və adekvat maddi təminatı olmayan uşaqlara xüsusi qayğı göstərməyə borcudur. Çoxuşaqlı ailələrə uşaqlarının saxlanması üçün dövlət və digər yardımların ödənilməsi arzuolunandır (prinsip 6).

Üçüncüsü, Bəyannaməyə müvafiq olaraq, bütün hallarda uşaqlar müdafiə və yardım alan ilk şəxslərdən biri olmalıdır (prinsip 8).

Bəyannamə, eyni zamanda uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə onların məcburi əməyə cəlb olunmasının qadağan olunması, onların istismardan qorunması (prinsip 9), ayrı-seçkiliyə məruz qoyulmaması (prinsip 10) kimi mühüm prinsipləri də bəyan edir.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə ən mühüm beynəlxalq sənəd 20 noyabr 1989-cu ildə BMT tərəfindən qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyadır. Belə ki, 1979-cu il Beynəlxalq Uşaq İlinə hazırlıqla başlayan prosesin sonu olaraq Polşa hökumətinin təqdim etdiyi konvensiya layihəsinin müzakirəsi başlandı. Bir çox dövlətlər uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq çərçivəsində məcburi olacaq hərtərəfli bəyanata ehtiyac olduğunu iddia edirdilər. Belə fikir uşaqların məruz qaldığı ağır ədalətsizliklər haqqında hesabatlardan təsirlənmişdi. Uşaq ölümünün yüksək statistikasını, tibbi xidmətlərin çatışmazlığı, ibtidai təhsil üçün imkanların məhdud olması, uşaqların fahişəlikdə və ya zərərli işlərdə zorakılığa və istismara məruz qalması, uşaqların silahlı münaqişələrin qurbanı olması və s. bu kimi faktlar bütün dünya ictimaiyyətini narahat edirdi. Ona görə də Konvensiyanın layihəsinin hazırlanması məqsədilə BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyası tərəfindən işçi qrupu yaradıldı. Polşa Hökuməti tərəfindən təqdim edilən ilkin layihə uzun müzakirələr nəticəsində geniş şəkildə dəyişdirilmiş və genişləndirilmişdir. Konvensiyanın Baş Assambleya tərəfindən yekdilliklə qəbul edilməsi növbəti mərhələyə - dövlətlərin ratifikasiyasına və monitoring komitəsinin, yəni Uşaq Hüquqları Komitəsinin yaradılmasına yol açdı. 1990-cı ilin sentyabrına qədər 20 dövlət Konvensiyanı qanuni olaraq təsdiqlədi və bununla da uşaq hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq sənəd hüquqi qüvvəyə mindi. [5] Qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiya 1992-ci ildə respublikamız tərəfindən də ratifikasiya edilmişdir.

1.4. Uşağın ən üstün mənafe-ləri uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq hüquq normalarında başlıca prinsip kimi

“Uşağın ən üstün mənafe-ləri” prinsipi adətən BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının əsas ideyasını ümumiləşdirməyə xidmət edir. Bu, uşaqlarımıza tətbiq edilən bütün şəxsi, peşəkar və ya siyasi müzakirələr və tədbirlər üçün rəhbər qayda kimi çıxış edə bilən fundamental etik prinsipdir. UHK hazırlanarkən ən üstün mənafe prinsipi özlüyündə yeni deyildi, daha öncədən bir sıra digər beynəlxalq insan hüquqları sənədlərinə, xüsusilə də 1959-cu il tarixli Uşaq Hüquqları haqqında Bəyannaməyə və 1979-cu il Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsinə dair Konvensiyaya daxil edilmişdi.

İlkin olaraq, “ən üstün mənafe” ifadəsinə qıscaca şərh vermək yerinə düşərdi. Çünki “Uşaq hüquqları haqqında” Qanunun 5-ci maddəsi uşaq mənafe-lərinin üstünlüyünü təsbit edir. Lakin Konvensiyanın Azərbaycan dilinə tərcüməsində “ən yaxşı mənafe” ifadəsindən istifadə edilir. Orijinal variantda olan “the best interests” birləşməsi mahiyyət etibarilə uşağın mənafe-lərinin daha üstün olmasını və hər zaman müdafiə olunması tələbini ehtiva edir. Ona görə də milli normaların daha uyğun formulə edildiyini hesab edirik.

Ən üstün mənafe-lər prinsipinin məqsədi başqalarının hüquqlarını məhdudlaşdırmaq deyil, həssas qrup olan uşaqların maraqlarının nəzərə alınması ilə onların hüquq və azadlıqlarına təminat verməkdən ibarətdir. Bu prinsip hələ Konvensiya qəbul edilməmişdən əvvəl Yanuş Korçakin “Uşağın hörmət hüququ”

ifadəsi formasında gündəmə gətirilmişdi. Korçakın təfəkküründə “hörmət” sözü bütün insanların insani dəyərinin tanınmasını və hər bir kəsdə yaşayan həyata ehtiramını nəzərdə tutur. [9, s.214] Həyata və şəxsiyyətə hörmət Korçak üçün iki başlıca prinsip idi. Digər tərəfdən, onun uşağa hörmət tələbləri arasında etik və siyasi tələb də var idi. Çünki Korçak hesab edirdi ki, biz uşaqları sabah bəşəriyyətin məsuliyyətlərini çiyinə götürməyə məcbur edirik, amma bu gün onlara heç bir insan hüququnu vermirik. Ona görə də bəşəriyyət böyüklərə və uşaqlara və həyata bölünməlidir. Uşaqılıq və yetkinlik dövründə uşağın dünyanın və həyatın çox böyük bir hissəsini tutduğunu kəşf etmək vacibdir. [9, s.215]

Ümumiyyətlə, UHK “ən üstün mənafeyin” nə olduğunu konkret olaraq müəyyən etmir. Sadəcə olaraq, 3-cü maddədə uşaqla bağlı bütün tədbirlərdə başlıca məqsəd kimi bəyan olunur və bu məqsəd-prinsipin bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətini (sosial təminat məsələləri ilə məşğul olan dövlət idarələri və ya özəl idarələr, eləcə də məhkəmələr, inzibati və ya qanunvericilik orqanları tərəfindən görülən tədbirləri) əhatə etməsi imperativ qaydada təsbit olunur.

UHK-nın 3-cü maddəsinə əlavə olaraq, ən üstün mənafehlərin təmin edilməsi uşaq hüquqlarını nəzərdə tutan digər maddələrdə də öz əksini tapmışdır:

- zəruri tələb və ya əsas mülahizə kimi 9.1-ci maddədə: Uşağın öz ailəsindən kənarlaşdırılması yalnız ən üstün mənafeyi tələb etdiyi müstəsna hallarda yolveriləndir. Belə müstəsna hallara misal olaraq, valideyn tərəfindən uşağa qarşı qəddarcasına rəftar olunduqda və yaxud da valideynlərin onun qayğısına qalmadıqda, o cümlədən valideynlərin ayrı yaşamasının nəticəsi olaraq uşağın yaşayış yeri haqqında qərar qəbul edilməsi zəruri sayıldıqda uşağın valideynlərin ayrılması qeyd olunur. Həmçinin 20.1-ci maddədə nəzərdə tutulmuşdur ki, öz ailəsindən müvəqqəti və ya daimi məhrum olan və yaxud ən üstün mənafeyi üçün belə mühtidə qala bilməyən uşaqların dövlət tərəfindən xüsusi müdafiə olunmaq və kömək almaq hüququ vardır.

- qəyyumluqla bağlı 9.3-cü maddədə: Uşağın ən üstün mənafehinə zidd olan hallar istisna olmaqla, uşağın hər iki valideynlə əlaqə saxlamasına icazə verilməlidir.

- valideynlərin məsuliyyətini müəyyən edən 18.1-ci maddədə: Uşağın tərbiyəsində və inkişafında əsas məsuliyyətin valideynlərin üzərinə düşdüyü Konvensiyada konkret təsbit olunmuşdur ki, onların əsas qayğı obyektini uşağın ən üstün mənafeyi təşkil edir.

- övladlığa götürmə ilə əlaqədar 21-ci maddədə: Övladlığa götürmə sistemlərində nəzərə alınmalı ən vacib məqam uşağın ən üstün mənafehləridir. Maddədə müəyyən olunan qaydaların məzmunundan da bu prinsipin rəhbər tutulması açıq-aydın görünür.

- azadlıqdan məhrum etmə zamanı uşaqlarla rəftar qaydalarını nəzərdə tutan 37-ci maddənin c bəndində: Azadlıqdan məhrum olunmuş uşaq yetkinlik yaşına çatmış şəxslərdən ayrı saxlanılmalıdır. Lakin əgər onun mənafehinə uyğun deyilsə, belə qaydadan istisna ola bilər.

- cinayət mühakimə icraatı üzrə uşaqların xüsusi mövqeyini qoruyan 40-cı maddənin 2.b.iii-ci bəndi: uşaq cinayət prosesi üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs qismində tanındığı və ya cinayət qanununu pozmuş sayıldığı halda ona verilən təminatlardan biri də bəzəsində olan məsələyə dair qərarın təxirəsalınmadan çıxarılmasıdır. Bu zaman uşağın ən üstün mənafeyinə zidd olmaması başlıca şərt kimi çıxış edir.

Ən üstün mənafe prinsipinin tətbiqi ilə bağlı əsas problem məhz hansı mənafein və hansı vəziyyət üçün üstün sayılmasında özünü büruzə verir. E.Logan burada rifah yanaşması ilə hüquqa əsaslanan yanaşmanı qarşı-qarşıya qoyur və hesab edir ki, rifah yanaşması uşaqları özünəməxsus dəyərə malik olan və hüquqlarının həyata keçirilməsində fəal iştirakçı kimi qəbul edən hüquqa əsaslanan yanaşmaya keçid etməklə uşaqlara qarşı olan bütün maneələr aradan qalxa bilər. Çünki rifah yanaşmasına görə, uşaqların ehtiyacları böyük təərəfdən onların adından nəzərə alınır və müəyyən edilir və hətta bəzən onların bu ehtiyaclarına layiq olduqları əhəmiyyət verilmir, çünki onların digər fərdlərin və ya qrupların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması üçün heç bir konseptual maneə yoxdur. Lakin bu heç də o demək deyil ki, uşaqlara fərdi hüquq sahibləri kimi diqqətin dəyişdirilməsi ən yaxşı mənafe prinsipinin həmişə digər mülahizələri üstələməsinə səbəb olmalıdır. Söhbət ən üstün mənafe prinsipinə qeyri-mütənəsb çəki verməkdənsə, balanssızlığın aradan qaldırılmasından gedir. [8, s.51-52].

1.5. Nəticə

Aparılmış təhlillərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində qeyd etmək olar ki, uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələsi beynəlxalq aləmdə I və II Dünya Mühəribələrindən sonra uşaqların köməksiz, acınacaqlı vəziyyətdə olmasından irəli gələrək gündəmə gətirilmişdir. Uşaq hüquqlarının qorunmasını qarşıya məqsəd qoymuş beynəlxalq-hüquq normaları “uşaq hüquqlarını” insan hüquqlarından fərqli mənada qəbul etmir. Sadəcə olaraq, uşaqların özünəməxsus, spesifik keyfiyyətləri onların xüsusi hüquqi statusunu formalaşdırır ki, bu da beynəlxalq-hüquq normalarının qəbulunu və onların milli qanunvericiliklərdə rəhbər tutulmasını şərtləndirmişdir. Qeyd olunan özünəməxsusluq, həmçinin xarakterik prinsiplərin də bəyan olunmasına gətirib çıxarmışdır. Uşağın ən üstün mənafeləri belə prinsiplərdəndir. Aparılan təhlil nəticəsində “ən yaxşı maraq” deyil, “ən üstün mənafe” ifadəsinin hüquqi yanaşmada istifadəsi məqsəduyğun sayılmışdır.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
2. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: AZSEA nəşriyyatı, 2012, 232 s.
3. Kuçuradi İ. İnsan Haklarının Temelleri. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2016, 248 s.
4. Parmaksızoğlu F.B. İnsan Hakları, Ahlak ve Kültür Açısından "Onur" Kavramına Yaklaşımın Kavramın Tanımlanmasına Etkileri // Dini Araştırmalar, 2018, No. 21(54), s. 225-246

5. Background to the Convention, Committee on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/crc/background-convention#:~:text=History,International%20Year%20of%20the%20Child>.

6. Geneva Declaration of the Rights of the Child. Adopted 26 September, 1924, League of Nations. <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>

7. Global Estimates of Modern Slavery Forced Labour and Forced Marriage. September 2022, p. 46. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ippec/documents/publication/wcms_854733.pdf

8. Janusz Korczak. The Child's Right to Respect. translated by E.P Kulawiec. Office of the Commissioner for Human Rights, Council of Europe, 2009, 91 p.

9. Rafal Wlodarczyk. Korczak's postulate and justification for the child's right to respect. Resumé on pedagogical deontology and pedagogy of asylum // Forum Pedagogiczne, 2020, No. 10, pp. 213-225

10. UN Declaration on the Rights of the Child. Proclaimed by General Assembly resolution 1386(XIV) of 20 November 1959. <https://archive.crin.org/en/library/legal-database/un-declaration-rights-child-1959.html#:~:text=Every%20child%2C%20without%20any%20exception,himself%20or%20of%20his%20family>

THEORETICAL AND HISTORICAL ANALYSIS OF INTERNATIONAL LEGAL NORMS IN THE FIELD OF PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS

Zamiq Allahverdiyev*

Abstract

The formation of the need for the special protection of children and the recognition of their rights came to the fore as a result of the historical processes taking place in the world. In the article, the factors determining the international legal protection of children's rights have been studied from both the theoretical and historical and empirical aspects. As a result of the comparative analysis, the article clarified the problems encountered during the application of international legal norms in the field of child protection, and presented suggestions and recommendations. Opposing approaches to the special legal status of children were criticized, and the importance of such special protection was accepted due to their specific characteristics. Considering the fact that all people whose rights are protected have a childhood period and how the child becomes a personality depends more on that period, the importance of international and national legal protection of children's rights is confirmed.

Keywords: *child, children's rights, norms of international law, best interests, honor, dignity.*

* Ph.D. Candidate, Baku State University, Human Rights and Information Law UNESCO Chairs

ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ НОРМ В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ ПРАВ ДЕТЕЙ

Замик Аллахвердиев*

Резюме

Формирование потребности в особой защите детей и признании их прав выдвинулось на первый план в результате исторических процессов, происходящих в мире. В статье факторы, определяющие международно-правовую защиту прав детей, исследованы как с теоретической, так и с историко-эмпирической стороны. В результате сравнительного анализа в статье уточнены проблемы, возникающие при применении международно-правовых норм в сфере защиты детей, представлены предложения и рекомендации. Критике подвергались противоположные подходы к особому правовому статусу детей, признавалась важность такой особой защиты в силу их специфических особенностей. Учитывая тот факт, что у всех людей, чьи права защищаются, есть период детства и от этого периода в большей степени зависит то, как ребенок становится личностью, подтверждается важность международной и национально-правовой защиты прав детей.

Ключевые слова: *ребенок, права ребенка, нормы международного права, наилучшие интересы, честь, достоинство.*

* Докторант кафедры ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNƏ IMPLEMENTASIYASININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏRİ

Mehriban Eyyubova*

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə implementasiyasının nəzəri və praktiki aspektləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, hər bir dövlətin hüquq sistemində beynəlxalq hüquq normaları prioritet rol oynayır və istənilən sferada milli qanunvericiliyin formalaşdırılması beynəlxalq hüquq normalarının iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. İnkişaf etmiş dövlətlər təcrübəsini əsas tutaraq Azərbaycan Respublikası hüquq sistemində də beynəlxalq hüquq normaları effektiv təsir gücünə malik olmaqla, müxtəlif hüquq sahələrinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nəhayət, sonda belə qənaətə gəlinir ki, beynəlxalq hüquq normalarını nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də müvafiq əlavə də dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Qeyd edilənlər isə ümumi və xüsusi problemləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Ümumi və Xüsusi hissələrində paralel şəkildə edilməlidir. Belə ki, hər bir istiqamətdə edilən dəyişikliklər bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlamalıdır.

Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, cinayət qanunvericiliyi, beynəlxalq praktika, daxili qanunvericilik, hüquq sistemləri, beynəlxalq öhdəliklər.*

Müasir dövrdə istənilən sferada milli qanunvericiliyin formalaşdırılması beynəlxalq hüquq normalarının iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. Bunun obyektiv olaraq bir sıra səbəbləri vardır. İlk növbədə, hazırda heç bir dövlət nəinki digər dövlətlərdən izolə oluna bilmir, əksinə olaraq inteqrasiya proseslərinin sürətlə getdiyi bir dövrdə həmin dövlətlərlə daha sıx yaxınlaşma tələb olunur. Daha sonra, müasir dünyanın inkişafı dövlətlərin də milli qanunvericiliklərinin inkişafını tələb edir ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarının iştirakı olmadan mümkün deyildir. Nəhayət, hər bir sferada beynəlxalq müqavilələrin artması və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istər-istəməz beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə də təsir imkanlarını artırır. Bundan başqa, müasir beynəlxalq münasibətlərin xarakterindən də asılı olaraq bu qarşılıqlı asılılıq daha da dərinləşir.

Beləliklə, hər bir dövlətin hüquq sistemində beynəlxalq hüquq normaları prioritet rol oynayır. İnkişaf etmiş dövlətlər təcrübəsini əsas tutaraq Azərbaycan Respublikası hüquq sistemində də beynəlxalq hüquq normaları effektiv təsir gücünə malik olmaqla, müxtəlif hüquq sahələrinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının dosenti

Lakin müsbət məqamlarla yanaşı, neqativ halların baş verməsi də qaçılmazdır, əsasən də hüquq tətbiqi praktikasında belə problemlərin meydana çıxması qəbul ediləndir ki, bu da hər bir cəmiyyətin inkişaf dərəcəsi, beynəlxalq hüquqa olan münasibət və s. amillərdən birbaşa asılıdır. Onu da qeyd edək ki, müvafiq sferada problemlər yalnız Azərbaycan Respublikası üçün xas deyildir, digər dövlətlərdə də beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi hallarında müxtəlif kolliziya və problemlər meydana çıxır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası hüquq sistemində beynəlxalq cinayət hüququ normalarının yeri məsələlərinə aydınlıq gətirilməsini məqsəduyğun hesab edilməlidir. Bu müqayisəli araşdırma milli cinayət qanunvericiliyinin inkişafı, onun ziddiyyətli məqamlarının üzə çıxarılması və məhkəmələrin gələcək fəaliyyətində hüquq tətbiqetmə üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Bütövlükdə götürsək, beynəlxalq hüquq milli hüquq sistemlərinin normal fəaliyyət göstərməsi, onların inkişafı üçün münbit şərait yaradır. Bununla əlaqədar münasibətləri təhlil edən Ə.İ.Əliyev qeyd edir ki, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının mühüm vasitəsi kimi dövlətdaxili tədbirlər qismində müəyyən qanunvericilik və digər normativ aktların qəbul edilməsi, həmçinin təşkilati xarakterli tədbirlərin görülməsi çıxış edir. İnsan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının tanınması və konstitusion təsbiti ilə yanaşı, onların faktiki tətbiqi də çox zəruridir. Hüquq normalarının səmərəliliyi məhz onların realizəsində təzahür olunur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, implementasiyanın mühüm formaları nəinki dövlətin hüquq sistemindən, həmçinin qəbul edilmiş beynəlxalq normanın hüquqi xarakterindən asılıdır. [1] Buna yaxın mövqe L.H.Hüseynov tərəfindən bildirilir. Belə ki, L.H.Hüseynovun fikrincə, hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək üçün daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir, bu zaman da zəruri qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur ki, bu göstərişlər də özünü ümumi və konkret göstərişlər kimi iki formada bürüzə verir. [2] Adətən bütün beynəlxalq hüquqi sənədlər və ümumtənzim normalar dövlətlərdən tələb edir ki, həmin beynəlxalq hüquqi normalardan irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri həyata keçirsin. Beynəlxalq cinayət hüququ normaları əsasən buna üstünlük verirlər ki, beynəlxalq müqavilələri implementasiya edən normativ-hüquqi aktlar tək cəmiyyətin əməllərinin kriminallaşdırılmasına dair normaları (yəni cəmiyyətin əməllərinin cinayət sayıldığına dair normaları) deyil, həm də məhkəmələrə həmin əməllər üzərində yurisdiksiya verən müddəaları nəzərdə tutsunlar. [3] Beynəlxalq hüquqa daha üstün mövqedən yanaşan hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn fəaliyyəti haqqında məsələ dövlətdaxili qanunvericiliyin deyil, beynəlxalq hüququn məsələsidir, lakin qeyd edilənlər milli-hüquqi prosedurlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir. [4] Başqa bir əhəmiyyətli tədqiqatda isə,

qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq milli hüququn şaxələnməsinə, yeni sferalarının meydana çıxmasına və əlavə normalarla zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. [5] Hazırda ədəbiyyatlarda beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqəsinə insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən yanaşma tendensiyası da artmışdır. Eyni zamanda, problem beynəlxalq-hüquqi nəzarət kimi daim beynəlxalq hüququn primatlığı ilə əsaslandırılır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn əlaqəsi istiqamətində bir sıra mühüm və əhəmiyyətli normalar təsbit edilmişdir. İlk növbədə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148.II maddəsi qeyd edilməlidir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu maddənin şərhə belə bir fikri qeyd etməyə əsas verir ki, beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili implementasiyası barəsində Azərbaycan Respublikası inkorporasiya mexanizmindən istifadə edir, yəni iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələri bilavasitə özünün qanunvericilik sistemində daxil etmişdir ki, bu da əksər dövlətlərin praktikası ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Məsələyə bir qədər daha ümumi yanaşan Z.A.Əsgərov qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində təsdiq olunmuş və dövlətimizə münasibətdə qüvvəyə minmiş dövlətlərarası müqavilələr öz hüquqi qüvvəsinə görə həm onlardan əvvəl, həm də sonra qəbul edilmiş ölkə qanunlarından üstün qüvvəyə malikdir. [6] Qeyd edilən məsələ ümumi yanaşmadır və burada müasir tendensiyalar demək olar ki, əks olunmamışdır. Tədqiqatlarda haqlı olaraq qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası dövlətlərin, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq qəbul edilmiş öhdəliklərin vaxtında, hərtərəfli və tam reallaşdırması məqsədi ilə kollektiv, fərdi və ya beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində məqsədyönlü təşkilati-hüquqi fəaliyyətini özündə əks etdirir. [7] Daha sonra, göstərilir ki, dövlət beynəlxalq müqavilələri imzalayıb təsdiqləyərkən cinayət-hüquq sisteminin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması və müəyyən cinayətkar əməllərin kriminallaşdırılması üzrə öz üzərinə öhdəliklər götürür. [8] Bu cəhətdən daha bir yanaşma maraqlıdır, belə ki, qeyd edilir ki, inteqrasiyanın təsiri altında insan hüquqları sahəsində ümumtəminmiş standartların birbaşa tətbiqini və dövlətdaxili orqanların fəaliyyətinin tamamilə yeni səviyyəyə qaldırılmasını tələb edir. [9]

Bundan başqa, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərində ayrıca araşdırma tələb edən məsələlərdən biri də beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi ilə əlaqədardır. Belə ki, həm beynəlxalq, həm də milli hüquq normalarının həqiqi potensialı məhz onların həyata keçirilməsi zamanı üzə çıxır. Prosesual baxımdan beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sistemində realizəsi bir qayda olaraq tətbiq formasında baş verir. Bu zaman da bir sıra prinsiplər, məsələn, ədalətli məhkəmə araşdırması, prosesual ədalətlik prinsipləri və s. müəyyən edilir ki, burada da beynəlxalq hüquq normaları əhəmiyyətli yer tuturlar [10] və demokratik cəmiyyətin fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət

kəsb edirlər [11]. Bir vacib məsələni də qeyd edək ki, prosesdə müəyyən edilən beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyi tətbiqin keyfiyyəti və səviyyəsindən birbaşa asılıdır. İstənilən hüquq norması, əgər o icra edilmirsə, deməli burada səmərəlilikdən söhbət gedə bilməz. İlk növbədə, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin əks olunması məsələsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Hesab edirik ki, beynəlxalq hüquqa və onun əsası olan beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə birmənalı münasibət birbaşa yüksək qiymətləndirilməlidir.

Daha sonra hüququn ümumi prinsiplərinə də münasibətin bildirilməsi zəruridir. Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 4-cü maddəsində qüyd edilir ki, bu Məcəllə qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət və humanizm prinsiplərinə əsaslanır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsində qanunçuluq, 6-cı maddəsində qanun qarşısında bərabərlik, 7-ci maddəsində təqsirə görə məsuliyyət, 8-ci maddəsində ədalət, 9-cu maddəsində isə humanizm prinsiplərinin mahiyyəti açıqlanmış və burada cinayət qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Bu zaman bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində əks olunan prinsiplər də xüsusi qeyd edilə bilər. Məsələn, Türkiyə Cümhuriyyətinin Cinayət Məcəlləsinin (Türk Ceza Kanunu) 2-ci maddəsində əks olunan cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi, 3-cü maddədə isə ədalət və qanun qarşısında bərabərlik prinsipi hüququn ümumi prinsipləri kimi xüsusi rol oynayır. [12] Qeyd edilən prinsiplər cinayət qanunvericiliyinə yaxın cəza-icra qanunvericiliyinin [13], hətta cinayət-prosessual qanunvericiliyinin də əsasını təşkil edir [14].

Milli qanunvericilikdə beynəlxalq-hüquqi normaların tətbiqi (hətta birbaşa və dolayı tətbiq imkanları nəzərə alınmaqla) milli qanunvericiliyin inkişafı və təkmilləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, realizə prosesinin bütün mərhələlərində beynəlxalq və milli hüquq normaları qarşılıqlı əlaqədə götürülür. [15] Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüquqi mexanizmlərin köməyi olmadan öz funksiyalarını heç bir halda yerinə yetirə bilməz. Bu mexanizmlər arasında məhkəmələr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə ki, məhkəmələr sübut etmə prosesində və ədalətli məhkəmə araşdırmasında əsas sistemi əks etdirirlər ki, bu bərdə hüquq ədəbiyyatında əhəmiyyətli tədqiqatlar getməkdədir. Ancaq bu birbaşa tətbiqetməni inkar etmək də demək deyildir. Fikrimizcə, bu dövlətin bütövlükdə hüquq sisteminin inkişafından birbaşa asılıdır ki, məhkəmə praktikası, beynəlxalq müqavilələrə birbaşa istinad və hüquq düşüncəsi burada mühüm rol oynaya bilər. Hüquq ədəbiyyatında aparılan təhlillərlə milli məhkəmələr tərəfindən beynəlxalq hüquqa daha çox istinad edilməsi hallarının genişləndiyi tendensiyası da qeyd edilmişdir. [16]

Respublikamızda beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi vəziyyəti hələlik istənilən inkişaf etmiş dövlətlər praktikası səviyyəsində deyildir, düzdür Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında 1950-ci il İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına tez-tez istinad edilsə də, digər məhkəmə orqanlarının qərarlarında beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi demək olar ki, normal səviyyədə deyildir. Bunu nəzərə alaraq, hüquq ədəbiyyatında qeyd edilən məsələ ətraflı təhlil edilərək və bir qədər də məsələyə daha geniş yanaşılaraq beynəlxalq müqavilə normalarının birbaşa tətbiqinin ümumi qaydaya çevrilməsinin zəruriliyi xüsusi olaraq əsaslandırılır. [17]

Beynəlxalq hüquq normalarının bilavasitə Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ sferasına təsiri məsələlərinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə bu və ya digər əmələ görə cinayət məsuliyyətinin şərtlərində nəzərdə tutulan dəyişikliklər bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin mətninə daxil edilməlidir. Beləcə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi cinayət məsuliyyəti məsələlərini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələrin qüvvəyə minməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin özünün normalarının dəyişdirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir.

Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin müddəaları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 1.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır. Həmin maddənin 3-cü hissəsində (1.3) isə qeyd edilir ki, cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında bununla əlaqədar məsələlər təhlil edilərkən qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə cinayət qanunu arasında zidiyyət yarandıqda beynəlxalq müqavilələrin tətbiqinə üstünlük verilir ki, bu zaman da Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə istinad edilir. [18] Beləliklə, burada birbaşa beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyündən söhbət gedir. Halbuki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 11.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törətmiş şəxs bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Bundan başqa, qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində başlamış, yaxud davam etmiş və ya başa çatmış cinayət, Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş cinayət sayılır. Bununla əlaqədar 11.2, 11.3 və 11.4-cü maddələr burada yalnız Cinayət Məcəlləsi əsasında məsuliyyət məsələlərinin həll edilə bilmə imkanlarını bildirir.

Cinayət məsuliyyəti ilə bağlı məsələlərin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsi qaydasından istisnaya da yol verilir. Belə ki,

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 11-ci maddəsinin 5-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində cinayət törətmiş xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin və toxunulmazlıq hüququna malik olan digər şəxslərin cinayət məsuliyyəti haqqında məsələ beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həll edilir. Hər bir halda beynəlxalq cinayət hüququ normaları Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnun mənbəyinə çevrilir, mahiyyət etibarilə onların birgə tətbiqi baş verir. Rəsmi olaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində yalnız Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi qüvvədədir, lakin onun müddələrinin köməyiylə beynəlxalq cinayət hüququ normaları da tətbiq olunur.

Bundan başqa, Cinayət Məcəlləsinin 12-ci maddəsi ilə cinayət qanununun Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarında törədilən cinayətlərə görə qüvvəsi məsələsi də tənzimlənir. Lakin burada fərqli tənzimləmələr müəyyən edilmişdir. Belə ki, 12.1, 12.1-1, 12.2, 12.3-cü maddələrində müvafiq şəxslər xarici ölkələrdə məhkum olunmamışlarsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi qeyd edilmişdir. 12.3-də isə qeyd edilir ki, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, insan alveri, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə, hava gəmisini qaçırma, girov götürmə, işgəncələr, dəniz quldurluğu, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, saxta pul və ya qiymətli kağızları hazırlama və ya satma, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə, radioaktiv materiallarla əlaqədar cinayətlər, habelə cəzalandırılması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər törətmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır. Hesab etmək olar ki, ilk görünüşdən universal yurisdiksiya prinsipini müəyyən edən bu norma əslində daha çox milli qanunvericiliyə primatlığı müəyyən etmişdir. Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında universal yurisdiksiya prinsipi qeyd edilsə də [19], bu prinsip tam şəkildə əks olunmamışdır. Belə ki, bu Məcəllə əsasında da məsuliyyətə cəlb edilməsi qeyd edilməlidir, yəni həmin şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə də cəlb edilə bilmələri qeyd edilməlidir.

Nisbətən fərqli qayda isə 12.4-cü maddədə müəyyən edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, sülhməramlı hərbi birləşmələrin tərkibinə daxil olan Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə mənsub hərbi hissələrin hərbi qulluqçuları Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında törətdikləri cinayətə görə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə başqa hal nəzərdə tutulmamışsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

Beynəlxalq hüquqa birbaşa üstünlük nümayiş etdirən norma isə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 13.4-cü maddəsidir. Belə ki, qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə

cinayət törətmiş şəxslərin verilməsinə dair digər müddəalar müəyyən olunduqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Qeyd edilən məsələlərə isə bir qədər fərqli yanaşan F.Y.Səməndərov birbaşa qeyd edir ki, beynəlxalq aktlarda təsbit edilmiş cinayət hüququ ilə bağlı normalar nə qədər ki, milli cinayət qanununa daxil edilməyib, cinayət hüquq münasibətləri yaratmır və onların tətbiqi mümkün deyildir. Qeyd edilən normaların zəruri hüquqi qüvvəyə malik olması üçün onlar hökmən milli cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməlidir. [20] Hesab edirik ki, irəli sürülən bu müddəa Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12, 148 və 151-ci maddələri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, sanksiyanın beynəlxalq müqavilələrdə göstərilməməsi hələ həmin beynəlxalq müqavilənin müddələrinin Cinayət Məcəlləsinə daxil edildikdən sonra tətbiq edilə bilməsi demək deyildir. Onda beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş anlayışların özünün də müəyyən edilməsi üçün ayrıca bir qanunvericilik aktı da lazımdır? Əlbəttə ki, yox. Deməli, sanksiyanın göstərilməməsi hələlik onun yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə realizəsini müəyyən etmir. Burada sanksiyanın müəyyən edilməsi əslində dövlətlərin səlahiyyətinə buraxılmaqla onların cinayət qanunvericiliyinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması imkanını yaradır. Lakin bu beynəlxalq sənədlərin birbaşa tətbiqi üçün ciddi sədlər yarada bilməz. Burada yalnız müvafiq beynəlxalq sənədə qoşulmağı bildirən daxili qanunvericilik aktının qəbul edilməsi (Azərbaycan Respublikası praktikasında müvafiq qanunun qəbul edilməsi) kifayət edir.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 75-ci maddəsində müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə məsələləri tənzim edilərkən 75.5-ci maddədə qeyd edilir ki, bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş sülh və insanlıq əleyhinə, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərə bu maddənin müddəaları tətbiq olunmur.

Tanınmış professor F.Y.Səməndərov daha sonra qeyd edir ki, məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi deyil və bu mübahisə doğurmamalıdır. [21] Hesab edirik ki, burada da məsələni birtərəfli qaydada qoymaq düzgün deyildir. Belə ki, burada beynəlxalq məhkəmə presedentlərinin nəzərə alınması istisna təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 6-cı bəndində birbaşa qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar.

Hesab edirik ki, bununla əlaqədar da Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Belə ki, bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində qeyd edilən

müddəalar xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, 455-ci maddə ilə məhkəmə aktlarına hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə baxılması üçün əsaslardan biri İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialları və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraat zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın müddələrinin pozulduğu müəyyən edilməsidir. Bundan başqa, 459-cu maddə ilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət təqibi üzrə icraat zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın pozulduğunun müəyyən edilməsi ilə əlaqədar hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə işə yenidən baxmaq haqqında qərar da xüsusi qeyd edilməlidir. Bununla əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 431-1, 431-2, 431-3-cü maddələri xüsusilə qeyd edilməlidir.

Qeyd edilən məsələlər kontekstində beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi olan beynəlxalq cinayət hüququnun və milli hüququn sahəsi olan milli cinayət hüququnun qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüquqa görə daxili qanunvericilikdə müharibə cinayəti hesab edilən cinayət əməllərinin anlayışı və müəyyənliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də, beynəlxalq cinayət hüququnda təsbit edilən müharibə cinayətləri haqqında normaların milli cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası haqqında məsələnin tədqiqi zəruri hesab edilir.

Qarşılıqlı münasibətləri təhlil edən R.K.Məmmədov qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyi yalnız Cinayət Məcəlləsindən ibarət olduğundan cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malik beynəlxalq-hüquqi aktın qüvvəyə minməsi zamanı Məcəllədə dəyişiklik edilməsi əvvəllər nəzərdən keçirilən üsulların ikisi ilə həyata keçirilə bilər: resepsiya, yəni beynəlxalq-hüquqi aktın müddələrinin Cinayət Məcəlləsinə birbaşa daxil edilməsi; transformasiya, yəni beynəlxalq-hüquqi aktın qaydalarına uyğun olaraq Cinayət Məcəlləsinin müddələrinin dəyişdirilməsi. [22]

Birmənalı olaraq qəbul edilir ki, beynəlxalq hüquq normalarının prioritetliyi onda ifadə olunur ki, hər bir dövlətin hüququnun mənbəyində iki hüquq sisteminin normaları nəzərə alınmalıdır: dövlətdaxili hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq sistemi. Onların arasında kolliziya hallarında isə üstünlük beynəlxalq hüquqa verilməlidir ki, bu da ziddiyyətlərin həll edilməsinin yeganə üsullarındandır. Beləliklə, bunla da dövlətdaxili hüququn normaları nəinki beynəlxalq hüququn normalarına zidd olmur, hətta beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinin realizəsini dəqiqləşdirməli və təmin etməlidir. Bu məsələ inkişaf etmiş dövlətlərin artıq tam qanunvericilik və tətbiqetmə praktikasında möhkəmlənmişdir. Bu birmənalı olaraq hətta Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipi ilə də ifadə olunur. [23]

Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ doktrinasında müharibə cinayətləri ilə bağlı, xüsusilə də bu sferada beynəlxalq hüquq normalarının milli cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. F.Y.Səməndərov qeyd edir ki, müharibə cinayətlərinin əsas obyekt müharibə aparmının beynəlxalq hüquq normaları ilə təsbit olunmuş metod və vasitələridir, əlavə obyekt qismində insanların həyatı və sağlamlığı çıxış edir. Müəllifin fikrincə, müharibə cinayətlərinin bir növü olan silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq hüquq normalarını pozma obyektiv cəhətdən silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasında ifadə olunan əməllərlə (hərəkət və ya hərəkətsizliklə) xarakterizə olunur. Beynəlxalq humanitar hüququn silahlı münaqişələrə dair ən mühüm normaları isə bivasitə olaraq Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları və həmin konvensiyalara əlavə protokollarda öz əksini tapmışdır. Bu sahədə münasibətləri təhlil edən Ş.T.Səmədova isə qeyd edir ki, müharibə cinayətlərinin bilavasitə obyektləri müharibə aparılmasının konkret qanun və adətlərinin, mülki əhali və hərbi əsirlərlə rəftar qaydalarının təmin edilməsinə yönəldilmiş ictimai münasibətlər çıxış edir. [24] V.İ.İbayev hesab edir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “Müharibə cinayətləri” adlı XVII fəslində müharibə cinayətlərinin həlledici meyarı kimi silahlı münaqişələrin mövcudluğu əsas götürülür. Beləliklə, dövlətlərarası müharibə, yoxsa vətəndaş müharibəsi zamanı törədilib-törədilmədiyindən asılı olmayaraq, müəyyən əməllər müharibə cinayətləri kimi tövsif ediləcək və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində müəyyənləşdirilmiş müvafiq cəzalara səbəb olacaqdır. [25]

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi özünün həm Ümumi hissəsində, həm də Xüsusi hissəsində beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərində müəyyən fərqləndirmə aparsa da, bu kifayət qədər yarımçıq karakter daşıyır və hüquq tətbiqetmə üçün tam və səmərəli ola bilməz.

Milli cinayət qanunvericiliyində beynəlxalq hüquq normalarının nəzərə alınması beynəlxalq cinayət hüququ normaları ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin sıx bağlılığını və qarşılıqlı əlaqələrini yaradır. İstənilən halda, cinayət qanunvericiliyinin effektivliyinin təmin edilməsi üçün zamanın tələblərinə cavab verən beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə digər bir tədqiqatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, müasir cinayət qanunvericiliyi özünün elmiliyinə və müasirliyinə o zaman iddia edə bilər ki, o, cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri vaxtında nəzərə ala bilsin. [26] Bununla əlaqədar münasibətləri təhlil edərək daha sonra, hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində bir sıra dəyişikliklərin edilməsi zəruridir ki, bu da beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlər arasında fərqi müəyyən edilməsi zəruriliyi ilə əlaqədardır və bir sıra mühüm əlavələrin edilməsi zəruridir. Məsələn, terrorçuluqla əlaqədar bir sıra cinayətlərin məəcəlləyə daxil edilməsi və s. Daha sonra, Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsində bununla əlaqədar bir sıra dəyişikliklərin edilməsi və s. [27] Məsələyə daha geniş

yanaşan Ş.M.Bassiouni beynəlxalq cinayət hüququ normalarının tətbiqində milli orqanların rolu ilə bərabər, birbaşa olaraq beynəlxalq orqanlar tərəfindən də tətbiqi ilə prosesin tənzimlənməsini qeyd edir. [28]

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də müvafiq əlavə də dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Qeyd edilənlər isə ümumi və xüsusi problemləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Ümumi və Xüsusi hissələrində paralel şəkildə edilməlidir. Belə ki, hər bir istiqamətdə edilən dəyişikliklər bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlanmalıdır.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Bakı, 2019, s. 64.
2. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2008, s. 49-50.
3. Məmmədov, R.K. Beynəlxalq Cinayət Hüququ və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co MMC, 2012, s.186
4. Буроменский М.В. К вопросу о действии норм международного права во внутреннем правопорядке Украины //Международное право как основа современного миропорядка. Liber Amicorum к 75-летию проф. В.Н.Денисова. Киев- Одесса, Феникс, 2012, с. 251-272.
5. Evans, M. International Law. Oxford, Oxford University Press, 2014, p.415-420.
6. Əsgərov Z.A. Hüquqi dövlət və kionstituisiya. Bakı, 2019, s. 164.
7. Brown E. The UN Convention on the Law of the Sea: Impact and Implementation: Proceedings, Law of the Sea Institute. Nineteenth Annual Conference. Law of the Sea Institute, 1987, p. 587.
8. Князькина А. К. Конвенционные преступления как вид конвенциональных преступлений. Автореф. дис. к. ю. н. Москва, 2009, с.26.
9. Seyidov Ə.C. Cinayət prosesində insan hüquqlarının təminatı məsələləri: beynəlxalq standartlar və dövlətdaxili qanunvericilik. Hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013, s. 3-4.
10. Вилова М.Г. Теория справедливости как основа права на справедливое судебное разбирательство //Вестник Новосибирского государственного университета, Серия Право, 2014, Т.10, Вып.2, с.75-76.
11. Xəlilov F.Y. Cinayət mühakinə icraatında vəkil araşdırması. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2018, s. 35.
12. Türkiyə Cümhuriyyətinin Cinayət Məcəlləsi (Türk Ceza Kanunu). Bakı, “Elm və təhsil”. 2023, s. 34.
13. Quliyev C.M., Hübətov M.H., Mustafayev N.İ. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2022, s. 15-16.
14. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 20215, s. 44-45.
15. Каримов Г.Г. Институт доказательств в международном гражданском и арбитражном процессе. Учебное пособие. Баку, Нурлар, 2021, с. 20-25.
16. Schabas A.W. An Introduction to the International Criminal Court. Cambridge University Press, 2001, p.18-20.
17. Seyidov Ə.C. Cinayət prosesual insan hüquqlarının təminatı məsələləri: beynəlxalq standartlar və dövlətdaxili qanunvericilik. Bakı, Uniprint, 2013, s. 67.
18. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, Digesta, 2011, s. 21.

19. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, Digesta, 2011, s. 37.

20. Səməndərov F.Y.Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik.Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2015, s.40.

21. Səməndərov F.Y.Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik.Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2015, s.41.

22. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co MMC, 2012, s. 84-85.

23. Əliyev Ə.İ., Əliyev E.Ə., Məhərrəmov A.A., Məmmədov Ə.Q., Hüseynova F.E. Avropa hüququ. Bakı, Günəş – B, 2016, s. 32.

24. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. Баку, Адилоğlu. 2020, Том I, с. 163.

25. İbayev, V.İ. Beynəlxalq humanitar hüquq. Bakı, 2001, s. 452-453.

26. Наумов, А.В. Сближение правовых систем как итог развития уголовного права XX в. и ее перспектива в XXI в. М.: Государство и право, 1998. № 6, с. 58.

27. Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, Mütərcim, 2023, s. 232-233.

28. Bassiouni, C. International Criminal Law: Sources, Subjects and Contents. 3rd ed. edition, – Leiden: Martinus Nijhoff Publishers / Brill Academic Publi, – 2008. – p. 131-132

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL NORMS IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Mehriban Eyyubova*

Abstract

The article, based on the diversity of opinions and international practice in the legal literature, widely analyzes the theoretical and practical aspects of the implementation of international legal norms in the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan. It is noted that international legal norms play a priority role in the legal system of each state, and the formation of national legislation in any area cannot be carried out without the participation of international legal norms. Based on the experience of developed countries, international legal norms have an effective influence in the legal system of the Republic of Azerbaijan and have played an important role in the formation and development of various legal spheres. Finally, in the end, a conclusion is made about the need to make appropriate changes to the Criminal Code of the Azerbaijan Republic, taking into account the norms of international law. The above should be done in parallel in the General and Special parts of the Criminal Code of the Azerbaijan Republic, taking into account general and special problems. So, changes carried out in each direction must complement each other.

Keywords: *international law, criminal law, international practice, domestic legislation, legal systems, international obligations.*

* Ph.D. in Law, Baku State University, Associate Professor of International Law Department

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ НОРМ В УГОЛОВНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Мехрибан Эюбова*

Резюме

В статье на основе разнообразия мнений и международной практики в юридической литературе широко анализируются теоретические и практические аспекты имплементации международно-правовых норм в уголовное законодательство Азербайджанской Республики. Отмечается, что международно-правовые нормы играют приоритетную роль в правовой системе каждого государства, и формирование национального законодательства в любой сфере не может осуществляться без участия международно-правовых норм. Исходя из опыта развитых стран, международно-правовые нормы оказывают эффективное влияние в правовой системе Азербайджанской Республики и сыграли важную роль в формировании и развитии различных правовых сфер. Наконец, в итоге делается вывод о необходимости внесения соответствующих изменений в Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики с учетом норм международного права. Указанные должны быть сделаны параллельно в Общей и Особенной частях Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики, учитывая общие и специальные проблемы. Итак, изменения, осуществляемые в каждом направлении, должны взаимно дополнять друг друга.

Ключевые слова: международное право, уголовное право, международная практика, внутреннее законодательство, правовые системы, международные обязательства.

* доктор философии по праву, доцент кафедры международного публичного права Бакинского государственного университета

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLMİLLƏŞMİŞ QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATI KİMİ HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTIQAMƏTLƏRİ

Elnarə Mirzəyeva*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının beynəlmilləşmiş qeyri-hökumət təşkilatı kimi Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ətraflı təhlil edilir. Belə nəticəyə gəlinir ki, Heydər Əliyev Fondunu sadəcə ictimai təşkilat kimi deyil, çox nüfuzlu beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı qismində nəzərdən keçirmək daha məqsədmüvafiq olardı. Belə ki, Heydər Əliyev Fondu öz fəaliyyətində beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində mühüm fəaliyyətlər həyata keçirir və hazırda da keçirməkdədir. Bütövlükdə isə, Heydər Əliyev Fondu özünün fəaliyyət və əhatə istiqamətlərini daha da genişləndirməklə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları üçün bütün mümkün imkanlardan da tam səmərəli formada istifadə etməklə nəinki dövlətdaxili nüfuzunu, eyni zamanda beynəlxalq nüfuzunu da xeyli dərəcədə yüksəltmişdir ki, burada da Fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın əvəzsiz xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Açar sözlər: *qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq əməkdaşlıq, ikitərəfli müqavilələr, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətdaxili qanunvericilik, beynəlxalq layihələr.*

Digər sahələr kimi, qeyri-hökumət təşkilatları praktikasını da Azərbaycan Respublikasında müvafiq tarixi köklərə malikdir. Belə ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində tarixi-mədəni və mənəvi təməl üzərində Azərbaycanda belə təşkilatlar formalaşmağa başlamışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycanda “İrəvan qadınlar cəmiyyəti”, “Məclisi-üns”, “Məclisi-şüəra”, “Nəşri Maarif” kimi maarifçi humanitar cəmiyyətlər, ədəbi məclislər mövcud olmuş, habelə “Nicat”, “Səadət”, “Səfa” kimi xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyət göstərmişdir. Müasir dövrdə isə ölkəmizdə elə qeyri-hökumət təşkilatları mövcuddur ki, onların fəaliyyəti nəinki nizamnamə məqsədlərinə uyğun olaraq müxtəlif sahələrdə əhaliyə yardım göstərilməsi ilə şərtlənir, həmçinin, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində çoxsaylı layihə və tədbirlərin icra edilməsi, eləcə də xarici dövlətlərdə xeyriyyə aksiyalarının keçirilməsi ilə geniş spektrə malik funksiyaları özündə birləşdirir. Qeyd olunanlara nümunə qismində Heydər Əliyev Fondunu göstərmək olar. [1] İctimai əsaslarla Heydər Əliyev Fondunun yaradılması təşəbbüsü dövlət səviyyəsində ilk dəfə olaraq "Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 mart 2004-cü il tarixli Fərmanı [2] ilə dəstəklənmişdir.

Qeyri-hökumət təşkilatı olaraq, 10 may 2004-cü ildə fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev Fondunun məqsədləri müəyyən edilməklə bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Fond bir sıra sahələrdə - elm və təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial, idman, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, ekologiya, o cümlədən ölkəmizin təbliği və dünyada yetərincə tanınması istiqamətində çox-

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüquq kafedrasının dosenti

saylı tədbirlərin həyata keçirilməsi və layihələrin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Respublikanın və xarici ölkələrin fondları, qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai təşkilatları ilə əməkdaşlığı genişləndirmək, onlarla birgə layihələr həyata keçirmək Fondun əsas məqsədləri sırasında qeyd olunur. [3]

Bunları nəzərə alaraq qeyd edilən istiqamətlərdə hər bir fəaliyyətin təhlil edilməsi tədqiqat üzrə əhəmiyyətli olardı.

Heydər Əliyev Fondu təhsil sahəsində bir sıra tədbirlərin icrasında və bir sıra layihələrdə iştirak etməklə, bu sahədə dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin daha da möhkəmləndirilməsində və uğurla yerinə yetirilməsində yaxından çıxış edir. Məhz bu baxımdan Heydər Əliyev Fondunun təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ən böyük proqram kimi 2005-ci ildə təqdimatı keçirilmiş “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” Proqramının adını çəkmək yerinə düşərdi. Proqramın əsas məqsədi təhsil sahəsində mövcud olan problemlərin həllinə kömək etmək, ölkə miqyasında müasir standartlara cavab verən təhsil kompleksləri yaratmaq, tədrisin səviyyəsinə bilavasitə təsir edən problemləri aradan qaldırmaq, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, yerli və xarici şirkətlərin, beynəlxalq təşkilatların bu sahədə birgə əməkdaşlıq imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Proqram çərçivəsində 2005-2012-ci illər ərzində ölkənin müxtəlif bölgələrində 100 mindən artıq şagirdin təhsil aldığı 400-dək məktəb binası inşa olunmuş və yenidən qurulmuşdur. [4] Bu məktəblərin hər birində laboratoriya, kitabxana, yeməxana, kompüter otaqları, emalatxana, idman zalları, geniş meydançalar və ayrıca istilik sistemi mövcuddur. [5]

Eyni zamanda, 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə UNESCO arasında imzalanmış Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumunda nəzərdə tutulmuş müddəaların icrası və həyata keçirilməsi üzrə qarşıya məqsəd qoyulmuş tədbirlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə UNESCO-nun nümayəndə heyəti 2005-ci il dekabrın 13-17-də dövlətimizdə səfərdə olmuş, texniki peşə təhsili, müəllim hazırlığı və ixtisasartırma təhsilinin təkmilləşdirilməsi üzrə 2006-2007-ci illər üçün fəaliyyət planı tərtib edilmişdir. Məhz həmin illərdə məktəb tikintisi sahəsində dövlət proqramlarına, Heydər Əliyev Fondunun və Səudiyyə İnkişaf Fondunun layihələrinə əsasən 91 min 572 yerlik 230 yeni məktəb və əlavə korpus inşa olunmuş, eləcə də 69 məktəb əsaslı təmir edilmişdir. [6]

Bundan başqa Heydər Əliyev Fondunun Rumıniya nümayəndəliyi ilə Rumın-Amerikan Universiteti arasında Əməkdaşlıq sazişi imzalanmışdır ki, bunun da məqsədi həmin təhsil müəssisəsində yaradılacaq mərkəzdə Azərbaycan dilinin tədris olunması, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, tarixinin təbliğ edilməsi, ölkədə gedən inkişaf prosesləri barədə rumın tələbələrə ətraflı məlumatın verilməsi olmuşdur. [7]

Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş normalar çərçivəsində həyata keçirilən əməkdaşlıq kontekstində təhsil sahəsində müxtəlif istiqamətlər üzrə qeyri-hökumət təşkilatları və ictimai birliklərin qarşılıqlı fəaliyyətinin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz

qeyd olunan fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə, beynəlxalq tərəfdaşlarla qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi kontekstində Heydər Əliyev Fondunun vətəndaşların təhsil hüququnun təmin edilməsi və bu sahədə ayrı-ayrı tədbirlərin görülməsi sahəsində müxtəlif layihələrdə iştirak məsələsi ən vacib istiqamətlərdən biridir. Şübhəsiz ki, bu məsələdə Fondun ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətləri diqqəti cəlb edən əsas məqamlardandır. Çünki fəaliyyətə başladığı müddətdən etibarən dünyanın bir sıra universal və regional beynəlxalq təşkilatları, habelə ayrı-ayrı dövlətlərin çoxsaylı qurumları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmış, müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsinə təkan verilmişdir. Məsələn, 2005-ci ilin dekabr ayının 9-da Heydər Əliyev Fondu ilə BMT İnkişaf Proqramı arasında Əməkdaşlıq Sazişi və bununla bağlı layihə sənədləri imzalanmışdır. Qeyd olunan sənədlər görmə qabiliyyətini itirmiş və görmə qabiliyyəti zəif olan insanlar üçün informasiya-texnologiyalarına çıxışın təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu sənədlər BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsinə əsasən, yeni texnologiyaların, xüsusilə informasiya-texnologiyasının hamı üçün təmin olunmasına dair dövlət və hökumət başçıları tərəfindən götürülmüş öhdəliyə və "Azərbaycan Respublikasının İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyası üzrə Milli Strategiyası"na uyğun olaraq hazırlanmışdır. Sözügedən layihə, öz növbəsində, üç mərhələdə həyata keçirilmişdir:

- İlk mərhələ kor və görmə qabiliyyəti zəif olan insanların informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına dair ehtiyaclarının müəyyən olunması, onlar üçün rəqəmsal fərqi aradan qaldırılması üzrə ayrıca proqram layihələrinin hazırlanmasından ibarətdir (hətta bu məqsədlə sorğular və müzakirələrin keçirilməsi, təcrübə mübadiləsinin aparılması, alınacaq avadanlıq növlərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmuşdur);

- Kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar üçün internat məktəblərin və model İKT sinfinin yaradılması sahəsində lazımi tədbirlərin görülməsi, kompüter avadanlıqlarının alınıb quraşdırılması, proqram təminatının lokallaşdırılması, İnternetə çıxışın təmin olunması və xüsusi tədris-təlim proqramlarının hazırlanması istiqamətində həyata keçirilməsi zəruri olan məsələlərin isə növbəti mərhələdə yerinə yetirilməsi qərara alınmışdır;

- Nəhayət üçüncü mərhələdə audiokitabxanaların hazırlanması, təlim mərkəzlərinin yaradılması, kitabxana fondunun audio formata çevrilməsi üçün səs-yazma studiyasının qurulması və bu studiyanın yardımı ilə mövcud kitabxanalarda Brayl şriftli audiokitabların bərpası, İnternetə çıxış, informasiya texnologiyaları ilə bağlı əsaslı təlim kurslarının təşkili, İnternetdə informasiyanın tapılması, əldə edilməsi kimi xidmətləri təmin edən kompüter mərkəzlərinin yaradılması, eləcə də təlim kurslarında dərs deyəcək müəllim və təlimçilərin hazırlanması məsələləri qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur. [8]

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən dünya şöhrətli mütəfəkkir, ensiklopedik biliyə malik görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" kitabının latın qrafikası ilə yenidən nəşr etdirilməsi Azərbaycan

mədəniyyətinə öz ciddi töhfəsini vermiş oldu. Belə ki, böyük elmi miras qoyub getmiş bir alimin irsinin dərindən öyrənilməsi, əsərlərinin nəşri ulu öndər Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. [9]

2005-ci ilin avqustunda Heydər Əliyev Fondunun UNESCO ilə birgə “UNESCO-Azərbaycan: gələcəyə körpü” mövzusunda keçirdiyi beynəlxalq konfransda isə Azərbaycanın təhsil sistemində aparılan islahatlar, Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya və digər məsələlər müzakirə olunmuş, UNESCO ilə Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair Memorandum imzalanmışdır. [10]

Həmçinin Heydər Əliyev Fondu ilə Kolumbiyanın Uşaqlara qarşı zorakılıqların qarşısının alınması üzrə Şəbəkə Fondu ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Boqota şəhərində təhsil alan uşaq və yeniyetmələrə zorakılığı pisləyən və zorakılıqdan zərər çəkmiş uşaqlara psixoloji yardım edən tamaşalar təqdim edilmiş, Kolumbiyanın təhsil müəssisələrinə 20 minədək maarifləndirici vəsaitlər paylanmış, valideynlər üçün zorakılıq əlamətlərinin aşkar edilməsinə və təhlükənin qarşısının alınmasına xidmət edən 40-dan çox mühazirə və kurslar təşkil edilmişdir. [11]

Bundan əlavə, 2007-ci ilin iyun ayının 18-də Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Hökuməti və UNESCO arasında ölkəmizdə peşə təhsilinin inkişafını nəzərdə tutan “Fund-in-trust” layihəsinin icra planına dair əməliyyat planı üzrə Saziş imzalanmışdır. Sazişin 1-ci maddəsinə əsasən, layihənin əsas məqsədi qismində Kadrların İxtisasartırma və Təlim Resurs Mərkəzinin yaradılması çıxış edir. Sazişin 2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının bu sahədə öhdəliyi öz əksini tapmışdır ki, bu da texniki və inzibati işlərin görülməsi, işçi qruplarının toplantı və ofis yeri ilə təmin olunması, milli və beynəlxalq ekspertlər üçün inzibati dəstəyin təmini, habelə təlimatçıların işə götürülməsi, texniki və peşə təhsili sahəsində Kadrların İxtisasartırma və Resurs Mərkəzi üçün şəraitin yaradılması kimi məsələləri özündə birləşdirən təşkilati işləri əhatə edir. Qeyd olunan beynəlxalq sənədin 3-cü maddəsinə əsasən, büdcəsi 203400 ABŞ dolları həcmində olan layihə müddətində UNESCO-nun aşağıdakı öhdəlikləri ehtiva olunmuşdur: məsləhət və ekspert xidmətləri ilə təmin etmə; müvafiq avadanlıq və materiallarla təchiz etmə; layihənin monitorinqi və icrası üçün lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi; layihənin uğurla həyata keçirilməsi üçün digər texniki və inzibati dəstəyin göstərilməsi. [12]

Qeyd olunanlarla yanaşı, Heydər Əliyev Fondu təhsil sahəsində müxtəlif regional beynəlxalq təşkilatlar və dünyanın müxtəlif dövlətlərinin ayrı-ayrı qurumları ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirərək, bu istiqamətdə qarşıya çıxan problemlərin həlli ilə bağlı mühüm tədbirlər görmüşdür. Nümunə qismində İslam Ölkələri Elm, Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatını (İSESCO) göstərmək olar. Belə ki, İSESCO ilə Heydər Əliyev Fondu arasında 2005-ci ildən başlanan əməkdaşlıq sonrakı illərdə də daha səmərəli şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Eyni zamanda, 2007-ci ilin aprel ayında Heydər Əliyev Fondu ilə İSESCO arasında bağlanan əməkdaşlıq haqqında Protokola uyğun olaraq, əməkdaşlığın əsas prinsipləri

tənzimlənməklə, elm, mədəniyyət, təhsil sahələrində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, habelə birgə layihələrin həyata keçirilməsi və bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur. [13]

Sözgedən əməkdaşlıq tendensiyası dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətin inkişafında da özünü büruzə vermişdir. Belə ki, 25 yanvar 2008-ci ildə Heydər Əliyev Fondu ilə ABŞ-ın “Uşaqların Xilas” (Save the Children) təşkilatı arasında “Azərbaycanda uşaqlar üçün inkişafa doğru yönəlmiş səylərin birləşdirilməsi haqqında” Anlaşma Memorandumuna uyğun olaraq, fiziki və psixososial yardım vasitəsilə uşaqların müdafiəsi, onlara zəruri qayğının göstərilməsi və onların təhsil almalarının təmin edilməsi, habelə sağlamlığı və keyfiyyətli qidalanması sahəsində birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. 2008-ci ilin mart ayında “Uşaqların Xilas” (Save the Children) təşkilatının Şüvəlanda inşa etdiyi Uşaqlara və Ailələrə Dəstək Mərkəzinə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən nəqliyyat vasitəsi hədiyyə edilmişdir. Mərkəz 100-dək xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları alternativ qayğı ilə təmin edir, təlimlər keçirir və nəticədə uşaqların uşaq evlərinə və internatlara düşmələrinin qarşısı alınır. [14] 2008-ci ilin avqustunda Heydər Əliyev Fondu və Polşa Respublikasının Azərbaycan Respublikasında mövcud səfirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmışdır. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu və Polşanın Kiçik Qrantlar Fondunun maliyyə dəstəyi ilə Samux rayonunda 220 yerlik yeni məktəb binası inşa olunmuş, müasir avadanlıqla təmin edilmiş və 2009-cu ilin avqustunda istifadəyə verilmişdir. [15] 12 iyul 2010-ci il tarixdə Heydər Əliyev Fondu ilə Litvanın Respublikasının Azərbaycan Respublikasında mövcud səfirliyi arasında imzalanmış humanitar sahədə əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumunda isə həmin il xüsusi istedadla malik 20 azərbaycanlı gəncin Litvanın aparıcı universitetlərində ödənişsiz əsaslarla təhsil almaq hüququ qazandığı, habelə qeyd olunan sənəd çərçivəsində ölkəmizin gənclərinin təhsil almaları üçün yeni imkanlarının yarandığı nəzərdə tutulur. [16]

Bütövlükdə isə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında büdcənin ən böyük hissəsi təhsil xərclərinə yönəldilmişdir. Son illər həm dövlət vəsaiti hesabına, həm də Heydər Əliyev fondunun vəsaiti hesabına yüzlərlə məktəb tikilmişdir ki, bunlar da çox böyük fəaliyyəti əhatə edir. [17] Bütövlükdə, Heydər Əliyev Fondunun bu sahədə fəaliyyət istiqamətləri çox genişdir. [18] Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsində, eyni zamanda, onun xarici ölkələrdə yerləşən nümayəndəliklərinin fəaliyyəti də xüsusi bir istiqamət kimi nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, Fondun Rusiya Federasiyasındakı Nümayəndəliyi fəaliyyətinin ilkin dövründə Moskva şəhərindəki 157 saylı etno-mədəni komponentli məktəblə sıx əlaqə yaratmış, eləcə də təhsil ocağına hərtərəfli dəstək və qayğı göstərmişdir. 2008-ci ilin fevralında Heydər Əliyev Fondu ilə Rusiya Milli Kitabxanası arasında əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır. Heydər Əliyev Fondunun Rumıniyadakı Nümayəndəliyi 2007-ci ildən etibarən Kluj Dövlət Universiteti, Konstantsa Dövlət Universiteti,

Buxarest Dövlət Universiteti kimi elm müəssisələri ilə sıx əməkdaşlıq edir. [19] Heydər Əliyev Fondu ilə əsas məqsəd kimi ali təhsillərini yenidən tamamlamış gənclərə peşə həyatına aparan yolda təlim və təcrübələr vasitəsilə dəstək olan “Urban Alliance” təşkilatı arasında əməkdaşlığın qurulması Fondun bu sahədə həyata keçirdiyi daha bir uğur kimi qiymətləndirilə bilər. [20]

Bundan əlavə, Heydər Əliyev Fondu təhsil problemlərinə, habelə ayrı-ayrı sahələr üzrə elmi araşdırmaların aparılmasına yönəlmiş bir sıra beynəlxalq tədbirlərin təşkilatçısı qismində çıxış etməklə, Azərbaycan təhsilinin və elminin inkişafına öz dəyərli töhfəsini vermişdir. Nümunə qismində tibb elminin tarixinin öyrənilməsi, bu barədə fikir mübadiləsinin həyata keçirilməsi və sözügedən sahədə mövcud olan tarixi faktların aşkar olunması ilə bağlı 2006-cı ilin iyununda Heydər Əliyev Fondu və Vaşinqton Elmlər Akademiyasının birgə təşəbbüsü ilə keçirilən “Orta əsr əlyazmalarında tibb və əczaçılıq” mövzusunda I Beynəlxalq Konfransı göstərmək olar. Dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərinin (ABŞ, AFR, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığı, Belçika, Bəhreyn, Estoniya, Gürcüstan, İran, İsrail, Misir, Rusiya, Suriya, Türkiyə, Ukrayna, Yunanıstan və s.) və bir sıra beynəlxalq təşkilatların (UNESCO, Ümumdünya Tibb Tarixçiləri Cəmiyyəti, Türkiyə Tibb Tarixi Cəmiyyəti, Azərbaycan Tibb Tarixçiləri Birliyi, Vaşinqton Elmlər Akademiyası) nümayəndələri, tanınmış elm xadimləri, xarici dövlətlərin ölkəmizdə akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndələrinin iştirak etdiyi tədbirdə “Bakı əlyazmaları kolleksiyası UNESCO-nun Yaddaş Proqramında”, “Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə tibb mətnlərinin tərcüməsi”, “Orta əsr Azərbaycan həkimləri və onların əlyazmaları haqqında” mövzusunda elmi məruzələr dinlənilmiş, tibb və əczaçılığın tarixinə dair geniş fikir mübadiləsi aparılmışdır. Eyni zamanda, tədbirdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 11 minə qədər əlyazmanın 364-ünün tibbə aid olduğu, habelə həmin əlyazmalardan xüsusi əhəmiyyət daşıyan üçün UNESCO-nun Dünya Yaddaşı Proqramının Beynəlxalq reyestrinə daxil edilməsi barədə iştirakçılara məlumat verilmişdir. Bu nadir nümunələrə XI əsrdə yaşamış Əbülqasim Zəhrəvinin “Əl-Məqalət əs-Səlasun” (“Cərrahiyyə və alətlər haqqında”) çoxcildlik əsərinin 13-cü hissəsi, Əbu Əli ibn Sinanın XII əsrdə Bağdadda üzü köçürülən “Əl-Qanun fit Tibb” (“Tibb qanunları”) kitabının 2-ci cildi, eləcə də Rüstəm Cürcaninin XII əsrdə yazdığı və XVII əsrdə üzü köçürülmüş “Zahireyi-Nizamşah” (“Nizamşahın ehtiyatları”) əlyazması aiddir. Ümumbəşəri sərvət olan və dövrün məşhur xəttatları tərəfindən üzü köçürülmüş bu mədəni irs nümunələri hazırda Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılır. [21]

2006-cı ildə Heydər Əliyev Fondu Gürcüstanın Tbilisi şəhərində yerləşən panteonda dəfn edilmiş Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin - şair Mirzə Şəfi Vazehin (1794-1852), yazıçı, dramaturq, filosof Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878), ictimai-siyasi xadim Həsən bəy Ağayevin (1875-1920), dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri Fətəli xan Xoyskinin

(1875-1920) qəbirüstü abidələrinin yenidən qurulması və xiyabanın yaradılması işlərini də uğurla və layiqli şəkildə həyata keçirmişdir. [22]

2008-ci il 14-16 may tarixlərdə isə UNESCO, Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə Bakı şəhərində Dünyada Savadlılığın Dəstəklənməsi üzrə UNESCO-nun Regional Konfransları silsiləsindən “Avropada subregional çərçivədə savadlılıq problemlərinə baxış: tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması və innovativ yanaşmaların tətbiqinə dəstək” mövzusunda konfrans keçirilmişdir. Konfrans çərçivəsində təşkil olunan dəyirmi masalarda savadsızlıq problemi və onun aradan qaldırılması yolları, təhsilin inkişafının müxtəlif üsulları, habelə Azərbaycan təhsilinin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyasına dair bir sıra məsələlər müzakirə olunmuşdur. Belə ki, “Müasir dünyada savad konsepsiyası, onun inkişafı və yaşlıların təlimi” mövzusunda dəyirmi masada əsas diqqət Avropada savad anlayışı, onun inkişafı, ömürboyu öyrənmə perspektivində böyüklərin təhsili kimi məsələlərə yönəldilmiş, “Savad səviyyələrinin və təməl bacarıqların müəyyən edilməsi və dəyərləndirilməsi” mövzusunda dəyirmi masada savadın qiymətləndirilməsi üzrə müasir meyarların yalnız məktəb və savad proqramlarında iştirak edənlərin qeydiyyatının aparılması ilə deyil, eyni zamanda, vərdislərin müxtəlif səviyyə və növlərinin, bacarıqların gündəlik həyatda tətbiqinin qiymətləndirilməsinin də nəzərə alınmasının vacibliyi vurğulanmışdır. Həmçinin, “Pedaqoji yanaşmalar: keyfiyyətli təməl təliminin inkişaf etdirilməsi” mövzusunda dəyirmi masada keyfiyyətli ibtidai təhsilin təmin olunması üçün ilkin şərt qismində savad, böyüklərin ibtidai təhsili və peşəkar təlim proqramları vasitəsilə yaxşı hazırlıq keçmiş mütəxəssislərin çıxış etməsi qeyd olunmuş, “Yeni tələblərə cavab və inteqrasiya olunmuş təlim imkanları sistemlərinin yaradılması” mövzusunda dəyirmi masada isə demokratiyanın təşviqi üçün savadlılığın çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi və savadsızlıq probleminə daha geniş yanaşmağın vacibliyi bildirilmiş, habelə savadlanmanın həyata keçirilməsində əsas təminatçıları dövlət və QHT-lər sayıldığı iştirakçıların diqqətinə çatdırılmışdır. Bununla yanaşı, tədbir çərçivəsində müvafiq mövzu ilə bağlı sərəgədə VIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər məktəb və mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə edilən müqəddəs “Qurani-Kərim”in müxtəlif dövrlərə aid nüsxələri, habelə Azərbaycanda mövcud qədim kitablar və yeni dərs vəsaitləri, müxtəlif illərə aid ensiklopediyalar, əlifba kitabları və lüğətlər, ümumilikdə 18 adda qədim kitab və 183 dərs vəsaiti nümayiş etdirilir. [23]

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, həm də birgə təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və onun müxtəlif aspektləri, eləcə də bu sahədə qarşıya çıxan problemlərin həllinə dair dünyanın aparıcı şirkətləri ilə müxtəlif beynəlxalq tədbirlər keçirməkdədir. Belə ki, 2010-cu ilin noyabr ayının 22-də Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, UNESCO, “Mikrosoft” korporasiyası və “İntel” şirkətinin təşkilatçılığı ilə keçirilən “Təhsil və texnologiya vasitəsilə iqtisadi inkişaf” mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfrans

qeyd olunanların bariz nümunəsi sayıla bilər. Sözügedən tədbirdə “Respublikada ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı (2005-2007-ci illər)” çərçivəsində aparılan işlər, o cümlədən 3693 müddətdə məktəblərə 30 mindən çox kompüter verildiyi, 1722 təhsil ocağında kompüter sinfinin yaradıldığı, Bakı, Sumqayıt və Gəncədə 7 min 500-dən çox məktəb müəlliminin treninqlərə cəlb olunduğu bildirilmişdir. Həmçinin, “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq, təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişafı, təhsildə elektron idarəetmə məsələsinin həlli, müəllimlərin İKT bacarıqlarının artırılması, normativ hüquqi bazanın daha da təkmilləşdirilməsi, çoxsaylı tədris müəssisələrində “elektron məktəb” pilot layihələrinin həyata keçirilməsi və 55 min 680 müəllimin İKT vərdişlərinə yiyələnməsi (24) və s. barədə iştirakçılara məlumat verilmişdir. Eyni zamanda, İKT-nin təhsildə tətbiqini informasiya texnologiyalarının inkişafının ən mühüm istiqamətlərindən biri olduğu və bunun nəticəsində ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində ixtisasların təxminən 8 faizinin bilavasitə informasiya texnologiyaları ilə bağlılığı vurğulanmışdır. [25]

Təhsil və elm sahəsində müxtəlif istiqamətə malik fəaliyyətdən başqa, Heydər Əliyev Fondu həm də bilik mənbəyi sayılan kitaba xüsusi hörmət nümayiş etdirilməsi, eləcə də insanların, xüsusi ilə məktəb yaşlı uşaqların kitaba marağının artırılması istiqamətində də müəyyən işlər görməkdədir. Nümunə qismində Rusiya Federasiyasının “Puşkin kitabxanası” Fondu tərəfindən Heydər Əliyev Fonduna 800-ə yaxın kitabın hədiyyə olunması və bununla bağlı 2006-cı ilin fevralında xüsusi mərasimin keçirilməsini göstərmək olar. [26]

Bütövlükdə isə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində aparılan islahatların dəstəklənməsi Heydər Əliyev Fondunun əsas fəaliyyət istiqamətlərinə daxil olan işlərin ümumi həcmnin 24 faizini təhsil təşkil edir ki, bu göstərici də digər sahələrin (mədəniyyət, səhiyyə, idman, ekologiya, sosial təminat və s.) ayrı-ayrılıqda hər birinin göstəricisindən yüksəkdir. [27] Beləliklə, təhsil hüququnun realizəsi ilə bağlı Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətini təhlil edərək, aşağıdakı mühüm nəticələrə gəlmək olar:

- Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan Respublikasında hər bir yaş üzrə uşaqların təhsil alma şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki təminatının həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətini ayrı-ayrı layihə və proqramlar üzrə qurur. “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı proqramı” layihəsi, “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramı, “Təhsilə dəstək” proqramı və s. bunun bariz nümunələrindəndir. Qeyd olunan tədbirlər nəinki ölkəmizdə, eyni zamanda, bir sıra xarici dövlətlərdə (Gürcüstan, Pakistan) də davam etdirilməkdədir.

- Təhsil sahəsində Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətini şərtləndirən amillərdən biri də onun əksər tədbirləri müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar (BMT İnkişaf

Proqramı, UNESCO, ISESCO və s.) və dünyanın aparıcı şirkətləri (“Mikrosoft”, “İntel” və s.) ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirməsidir.

- Heydər Əliyev Fondu əlil və fiziki baxımdan məhdud imkanlara malik uşaqların təhsilinə də xüsusi qayğı göstərməklə, onların müasir elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməsi üçün lazımi şərait yaratmaqdadır. 2005-ci ilin dekabr ayının 9-da imzalanmış Heydər Əliyev Fondu ilə BMT İnkişaf Proqramı arasında Əməkdaşlıq Sazişi və Sazişin icrası məqsədilə hazırlanan layihə sənədləri, eləcə də kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqların oxuduqları təhsil müəssisələrinin əsaslı təmiri, yenidən qurulması və müasir avadanlıqlarla təchizatı qeyd olunanların ən bariz nümunəsi sayılmalıdır.

Mədəni hüquqların təmin edilməsi, o cümlədən mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq da Heydər Əliyev Fondunun əsas fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Eyni zamanda, Fondun “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi”, “Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin rolu”, “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşama”, “Azərbaycan - tolerantlıq məkanı” layihələri xüsusilə mühüm yer tutur. [28] Bununla yanaşı, Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycanın təbliği sahəsində mühüm xidmətlərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Bunun bariz nümunəsi qismində 2005-ci ildə Parisdə UNESCO-nun iqamətgahında görkəmli Azərbaycan alimi, akademik Yusif Məmmədəliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimin keçirilməsi, 2006-cı ildə UNESCO-da “Azərbaycan: mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovuşuğunda” adlı Azərbaycan gününün təşkili, 2008-ci ildə Berlində “Xocalı soyqırımı və 1915-ci il hadisələrindəki gerçəklər” mövzusunda elmi konfransın keçirilməsi, 2018-ci ildə BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) Romada yerləşən mənzil-qərargahında “Azərbaycan otağı”nın açılışı, Moldovada Mədəniyyət Təhsil Mərkəzinin binasının təməlinin qoyulması, 2019-cu ildə Moskvada “Nəsimi poeziyası - insana himn: Şərqi və Qərbi mədəni-mədəni dəyərlərinin sintezi” mövzusunda beynəlxalq konfransın keçirilməsi və həmin şəhərdə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin abidəsinin açılışı, 2021-ci ildə Çinin “Qədim məskənlər” mədəniyyət parkında Azərbaycan pavilyonunun və UNESCO-nun mənzil-qərargahında Azərbaycan xalçalarından ibarət sərginin açılması, 2022-ci ildə Yeni Tretyakov Qalereyasında Xalq rəssamı Tahir Salahovun əsərlərindən ibarət və Moskvada Azərbaycan günləri çərçivəsində “Azərbaycan xalçaları: yeni baxış” sərgilərinin açılışı, “Dubay Ekspo 2020”-də Azərbaycan pavilyonunda “Dostluq” xalçasının təqdim olunması, Sankt-Peterburqda Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş “Yeddi gözəl” sərgisinin açılması və Üzeyir Hacıbəylinin abidəsinin təməl daşının qoyulması və s. yüzlərlə belə fəaliyyəti göstərmək olar. [29]

Sağlamlığın qorunması hüququnun təmin edilməsi kontekstində əhalinin sağlamlığının mühafizəsi sahəsində də Heydər Əliyev Fondunun roluna xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, yarandığı dövrdən etibarən, sözügedən ictimai təşkilat əhalinin bütün sosial təbəqələrinin sağlamlığının qorunması istiqamətində

də lazımi tədbirlər görmüş və bu sahədə zəruri addımlar atmağa başlamışdır. Nümunə qismində 2004-cü ilin dekabr ayının 4-də Heydər Əliyev Fondunda keçirilən “Diabetli uşaqlara ən yüksək qayğı” adlı layihənin təqdimatının keçirilməsindən sonra Azərbaycan Diabet Cəmiyyəti və Danimarkanın yüksək keyfiyyətli insulin istehsalı sahəsində dünyada lider olan Novo Nordisk şirkəti ilə birgə layihənin icrasına başlanılmışdır. Layihənin əsas məqsədi ictimaiyyətin, yerli və xarici şirkətlərin diqqətini ölkəmizdəki diabetli uşaqların problemlərinə yönəltmək, bu problemlərin həllinə kömək etmək və Beynəlxalq Diabet Federasiyasının bu sahədə iştirakını fəallaşdırmağa xidmət edir.

Fond tərəfindən layihə çərçivəsində müəyyən vasitələr - insulin və xüsusi ağrısızlaşdırıcı şpris-qələmlər, qeydiyyatda olan azyaşlı diabet xəstələrinə Danimarkanın “Novo Nordisk” şirkətinin istehsalı olan insulin preparatları, o cümlədən onların orqanizmə daha ağrısız və dəqiq yeridilməsinə imkan verən inyeksiya iynələri, qeydiyyatda olan 100 nəfər II qrup şəkərli diabet xəstəsinə, habelə şəhid, qaçqın, məcburi köçkün və aztəminatlı ailələrdən olan 100 diabet xəstəsinə bir illik müalicə üçün Fransanın “Servye” şirkətinin istehsalı olan “Diabeton MR” preparatları paylanmışdır. Həmçinin, yeniyetmələrə, hamilə qadınlara, qlükemik indeksi 9 faizdən yuxarı olanlara üstünlük verməklə 1200 nəfər imkansız, xəstəliyin ciddi fəsadları olan vətəndaş inyektor və ucluqla təmin edilmiş, eləcə də Heydər Əliyev Fondunun və “Sanofi-aventis” şirkətinin birgə layihəsi çərçivəsində aztəminatlı ailələrdən seçilən I tip şəkərli diabeti olan 18 yaşnadək 200 pasiyentə 2000 şpris-qələmdən ibarət 400 qutu “Apidra” insulin preparatı təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2009-cu ilin “Uşaq ili” elan edilməsi ilə əlaqədar, Bakı şəhərində yaşayan 276 uşaq insulin analoqu və qələmiyə ilə təmin edilmişdir. [30]

Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə paytaxt və regionlarda tibb müəssisələrinin yenidən qurulması və inşası da həyata keçirilir. Xəzər rayonunun Türkan qəsəbəsində poliklinika və təcili tibbi yardım stansiyası, Şüvəlan qəsəbəsində 31 nömrəli Birləşmiş Şəhər Xəstəxanası, Zirə qəsəbəsində Müalicə Diaqnostika Mərkəzi, Pirsağı qəsəbəsində 34 nömrəli Şəhər Səhiyyə Kompleksi, Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanasında Cərrahiyyə və Orqan Transplantologiya Mərkəzi yenidən qurulmuş və müasir avadanlıqla təchiz edilmişdir. Qala qəsəbəsində 29 nömrəli Birləşmiş Şəhər Xəstəxanasının filialı, Bakıda Psixonevroloji Uşaq Mərkəzi, Talassemiya Mərkəzi, Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün reabilitasiya mərkəzi inşa olunmuş və müasir avadanlıqla da təchiz olunmuşdur. [31]

Qeyd olunanlarla yanaşı, BMT-nin təşəbbüsü ilə 2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondu Dünya Diabet günü kampaniyasına qoşulmuşdur. BMT-nin qətnaməsinə uyğun olaraq, təşkilata üzv-ölkələr bütün dünyada noyabrın 14-ünü Dünya Diabet Günü kimi qeyd edirlər. Təşkilatın rəmzi olan mavi rəng bütün millətlərin başı üstündəki mavi səmanı əks etdirir və aksiyanın keçirildiyi 155 ölkədə şəhərlərin möhtəşəm binaları bu rəngə boyanır. Məqsəd ictimaiyyətin diqqətini

dünya miqyasında sağlamlığa ciddi təhlükə mənbəyi hesab edilən diabetə yönəltmək, eləcə də onun qarşısının alınması istiqamətində səylərin birləşdirilməsidir. Qeyd olunan xəstəliyin əhatə dairəsinin artması haqqında əhalini xəbərdar etmək məqsədilə Fondun binası 13-15 noyabr 2007-ci il tarixlərdə mavi rənglə işıqlandırılmışdır. [32] Heydər Əliyev Fondunun Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanasında Cərrahiyyə və Orqan Transplantologiya Mərkəzinə hədiyyə etdiyi “CUSA Excel” avadanlığı əməliyyatların daha uğurla aparılmasına geniş imkanlar açır. [33]

Bundan əlavə, 2010-cu ilin avqust ayının 13-də Heydər Əliyev Fondu və UNİCEF-in birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən anemiya və talassemiya üzrə dəyirmi masada ölkəmizdə anemiya üzrə rəqəmlərin ciddi olduğu və 23 ayadək olan uşaqların yarısından çoxunun anemiyadan əziyyət çəkdiyi, eləcə də 6-59 ayadək olan uşaqlar arasında bu xəstəliyin yayılma səviyyəsinin 39 faizə çatdığı bildirilmişdir. Eyni zamanda bildirilmişdir ki, qeyd olunan xəstəlik uşaqların, yeniyetmələrin və hamilə qadınların sağlamlığı üçün ciddi təhlükələrdən biri olmaqla, həm də ana ölümü hallarının ilkin səbəbi qismində qiymətləndirilmişdir. [34]

2015-ci ildə Heydər Əliyev Fondu Koxlear İmplantasiya proqramını həyata keçirməyə başlamışdır. Proqrama uyğun olaraq eşitmə problemi olan insanlar üçün pulsuz müayinələr və koxlear implantasiya əməliyyatları aparan yerli və xarici mütəxəssislərdən ibarət işçi qrup yaradılmışdır. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə başlanılan proqramın icrası üzrə yerli və xaricdən dəvət olunan mütəxəssislərdən ibarət İşçi qrup yaradılmışdır. İşçi qrup 2015-ci ilin avqust ayından etibarən eşitmə qüsuru olan 250-dən artıq uşağı pulsuz müayinə etmişdir ki, müayinələr nəticəsində də 80 nəfər üzərində koxlear implantasiya əməliyyatının keçirilməsinə qərar verilmiş, 70 nəfərin isə eşitmə aparatına ehtiyacı olduğu müəyyən edilmişdir və bunlar təmin edilmişdir. [35]

Beynəlxalq tərəfdaşlarla qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi kontekstində Heydər Əliyev Fondunun əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində müxtəlif layihələrdə iştirak məsələsi ən vacib istiqamətlərdən biridir. Şübhəsiz ki, bu məsələdə Fondun ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətləri diqqəti cəlb edən əsas məqamlardandır. Heydər Əliyev Fondu Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə yaxından iştirak etməklə, bu beynəlxalq təşkilatla əlaqələrin daha da dərinləşmə və genişlənməsi işinə xidmət edir. Hətta Fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın 2007-ci ilin mayında Cenevrə şəhərində keçirilmiş Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasının 60-cı sessiyasında iştirakı zamanı etdiyi çıxışındakı “Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq çox səmərəlidir. Bu təşkilat Azərbaycanda tibbi təhsil, təhlükəsizlik immunlaşdırma, ana və uşaqların sağlamlığının qorunması kimi sahələrdə bir sıra layihələr həyata keçirir. İnanıram ki, əməkdaşlığımız daha da səmərəli olacaqdır” [36] fikirləri də qeyd olunanları sübut edəcək təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, 16-22 aprel 2007-ci il tarixlərdə keçirilən Ümumdünya Səhiyyə

Təşkilatının “Avropa İmmunlaşdırma Həftəsi” adlı layihəsinə dəstək məqsədilə, təşkilatın üzv-dövlətlərində də bu istiqamətdə müxtəlif kampaniyaların icrasına start verilmişdir. Sözügedən layihə çərçivəsində ölkəmizdə keçirilən “Profilaktika! Müdafiə! İmmunlaşma!” adlı kampaniyanın lazımlıca həyata keçirilməsində Heydər Əliyev Fondu yaxından iştirak etmişdir. Hətta bununla bağlı, kampaniyada iştirak etmək məqsədilə 17 aprel 2007-ci il tarixdə Bakı şəhəri Nəsimi rayonu 1 saylı uşaq poliklinikasında keçirilən tədbirdə iştirak edən Fondun prezidenti Mehriban Əliyeva tərəfindən immunlaşdırma tədbirlərinin keçirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmış, eləcə də yoluxucu xəstəliklərlə xəstələnmə səviyyəsinin enməsinə, immunizasiyaya, peyvəndlə əhatə olunanlarının dairəsinin genişləndirilməsinə, ilk növbədə, belə xəstəliklərə qarşı xüsusilə həssas olan uşaqların vaksinasiyasına, əhalinin bu istiqamətdə maarifləndirilməsinə və məlumatlandırılmasına diqqətin artırılmasının vacibliyi vurğulanmışdır. [37]

Bütövlükdə isə Heydər Əliyev Fondu ilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı arasında əməkdaşlıq, əsas etibarilə iki aspektdən qiymətləndirilməlidir:

- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının dünya əhalisinin sağlamlığı ilə bağlı keçirdiyi müxtəlif məzmunlu layihə və kampaniyalarda yaxından iştirak etməklə, bu kimi beynəlxalq tədbirlərin dövlətdaxili səviyyədə təşviqini təmin edir (belə ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının “Avropa İmmunlaşdırma Həftəsi” layihəsinə dəstək məqsədilə 16-22 aprel 2007-ci ildə ölkəmizdə “Profilaktika! Müdafiə! İmmunlaşma!” devizi altında keçirilən kampaniya çərçivəsində immunlaşdırma prosesinin mütəmadiləşdirilməsi, yoluxucu xəstəliklərin minimuma endirilməsi, uşaqların vaksinasiyasının gücləndirilməsi, eləcə də bu istiqamətdə maarifləndirmə və məlumatlandırmanın artırılmasının əhəmiyyəti ümdə vəzifələr sırasına daxil edilmişdir). [38]

- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi çərçivəsində digər dövlətlərdə yaradılan, lakin fəaliyyətində beynəlxalq xarakterli elementlərin olduğu qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına xüsusi önəm verir (bunun bariz nümunəsi olaraq, 31 may 2007-ci il tarixdə imzalanan Heydər Əliyev Fondu ilə “Or-Avner” Beynəlxalq Fondu arasında Əməkdaşlıq Sazişinə əsasən, psixososial yardım vasitəsilə uşaqların müdafiəsi, onlara lazımlı qayğının göstərilməsi, səhiyyə təyinatlı obyektlərin tikintisi, yenidən qurulması və maddi təchizatı sahəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur). [39]

31 may 2007-ci il tarixdə Heydər Əliyev Fondu və “Or-Avner” Beynəlxalq Fondu arasında imzalanmış Əməkdaşlıq Sazişinə uyğun olaraq 3 il müddətində təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial təyinatlı obyektlərin tikintisi, yenidən qurulması, maddi təchizatı sahəsində əməkdaşlıq nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Or-Avner” Beynəlxalq Fondu 1992-ci ildə Rusiya Federasiyasında yaradılaraq, fəaliyyət göstərir. Fəaliyyəti müddətində MDB-nin üzv-ölkələrində xeyli sayda təhsil kompleksi inşa etdirmiş, eləcə də səhiyyə və sosial yönümlü layihələri reallaşdırmışdır. [40]

2007-ci ilin noyabr ayının 5-də isə Heydər Əliyev Fondu ilə Rusiya Federasiyasının “Uralsib” Maliyyə Korporasiyası arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Memorandum əsasında həyata keçirilən layihə çərçivəsində “Uralsib” Maliyyə Korporasiyasının maliyyə dəstəyi ilə Bülbülə qəsəbəsində yerləşən və ətraf ərazilərdə yaşayan 70-dən artıq xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağı əhatə edən “Oriqami” reabilitasiya mərkəzi üçün yeni binanın inşası, onun təchiz edilməsi və saxlanması nəzərdə tutulmuşdur (41). Hətta bunun bariz nümunəsi kimi qeyd olunan təşkilatların əməkdaşlıq layihəsi çərçivəsində 2011-ci ilin aprel ayının 5-də Bakı şəhərinin Yeni Günəşli yaşayış massivində “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün reabilitasiya mərkəzi” inşa olunaraq istifadəyə verilmişdir. Mərkəzdə uşaqların müalicəsi üçün dünya psixoterapiya praktikasında kifayət qədər məşhur olan qum terapiyası üsulundan istifadə olunur, müalicə növü kimi artterapiya nəticəsində uşaqlarla sosial mühit oriyentasiyasının tədrisi aparılır, eləcə də onlara müstəqil yaşamaq vərdisləri öyrədilir.

Həmçinin, 25 yanvar 2008-ci ildə Heydər Əliyev Fondu ilə ABŞ-ın “Uşaqların Xilasını” (Save the Children) təşkilatı arasında imzalanmış və Azərbaycanda uşaqlar üçün inkişafa doğru yönəlmiş səylərin birləşdirilməsini nəzərdə tutan Anlaşma Memorandumuna uyğun olaraq, fiziki və psixososial yardım vasitəsilə uşaqların müdafiəsi, onlara zəruri qayğının göstərilməsi və onların təhsil almalarının təmin edilməsi, habelə sağlamlığı və keyfiyyətli qidalanması sahəsində birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. [42]

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə “WORLDMED” klinikasında humanitar aksiyalar da həyata keçirilmişdir. Belə ki, bu klinikada aztəminatlı ailələrdən olan “dovşandodaq” və “qurd ağızı” diaqnozlu uşaqlar üzərində bərpa əməliyyatları keçirilir. Bu məqsədlə indiyədək 400 uşaq müayinədən keçirilmiş, 200 uşaq üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparılmışdır. [43]

Heydər Əliyev Fondunun dünya dövlətləri, onların aidiyyəti qurumları və məşhur qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsində sözügedən qurumun nümayəndəliklərinin də rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, 2007-ci ilin may ayında Rusiya Federasiyasının Moskva şəhərində və həmin ilin sentyabr ayında Rumıniyanın Buxarest şəhərində [44], 2008-ci ilin avqust ayında ABŞ-da, sonrakı illərdə isə Türkiyədə Fondun nümayəndəlikləri fəaliyyətə başlamışdır. Fondun nümayəndəlikləri digər sahələrlə yanaşı, təmsil etdikləri ölkələrdə əhalinin sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə ki, 2009-cu ilin noyabr ayının 30-da Heydər Əliyev Fondunun Rusiya Federasiyasındakı nümayəndəliyinin dəstəyi ilə Rusiyanın Azərbaycanlı Gənclər Təşkilatı - RAGT İ.M.Seçenov adına Moskva Tibb Akademiyasının Azərbaycan klubu ilə birgə Moskva şəhərində “Sağlamlığına əmin ol, xəstəliyə yox de!” devizi altında xeyriyyə aksiyası təşkil edilmişdir. Xeyriyyə aksiyasının keçirilməsində məqsəd RAGT-in Azərbaycan klubları nümayəndələrinin klinikanın həkimləri tərəfindən hərtərəfli müayinə olunması məqsədi daşımış, nəticədə yüksək ixtisaslı həkimlərin (uroloq, terapevt, dermatoloq, stomatoloq, kardio-

loq, endokrinoloq, bütün orqanların ultrasəs müayinəsi, periferiya damarlarının dupleks skanlaşdırılması, Exo-KQ və EKQ) müayinəsindən 70-dən yuxarı ak-siya iştirakçısı keçmişdir. 2010-cu ilin dekabr ayında isə Heydər Əliyev Fondu-nun Rusiya Federasiyasındakı Nümayəndəliyi tərəfindən Yekaterinburqdakı 1 saylı vilayət kliniki xəstəxanasının uşaq onkohematoloji mərkəzinə müasir xü-susi tibbi avadanlıqla təchiz edilmiş “Sobol” markalı təcili yardım maşını Fond adından hədiyyə edilmişdir. [45]

Bundan əlavə, 22-28 yanvar 2012-ci il tarixlərdə Heydər Əliyev Fondu-nun vitse-prezidenti və Fondun Rusiya Federasiyasındakı Nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Döv-lət Tibb Universiteti ilə birgə, Rusiya Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Cəmiyyə-tinin, habelə Beynəlxalq UNAİDS təşkilatının dəstəyi ilə Cənubi Sudanın pay-taxtı Cuba şəhərində humanitar xeyriyyə aksiyası keçirmişdir. Aksiyanın keçiril-məsində bilavasitə məqsəd ölkə əhalisinə tibbi yardımın göstərilməsi olmuşdur. Tədbir çərçivəsində qarın nahiyəsində ağrılar, yüksək hərarət, malyariya, dizen-teriya və pnevmoniya xəstəliklərindən şikayət edən 75 nəfər xəstənin, eləcə də hamiləlik dövrünə xas olan xəstəliklərin fəsadlarından əziyyət çəkən qadınların Cuba şəhərində yerli poliklinikada ambulator rejimdə qəbulu həyata keçirilmiş, onlara zəruri tibbi yardım göstərilmiş, lazımi dərmanlar və müvafiq tövsiyələr verilmişdir. Həmçinin, 2013-cü ilin iyun ayının 14-də Nümayəndəliyin təşəb-büsü və İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin dəstəyi ilə “Qanın milləti yoxdur” adlı növbəti xeyriyyə aksiyası keçirilmişdir. Aksiya-nın məqsədi bir neçə il ərzində həyata keçirilən ənənəvi və analoji tədbirlərin davamı kimi hemofiliya və talassemiya xəstəsi olan uşaqlar üçün qan verilmə-sindən ibarətdir. [46] Müvafiq tədbirlər sonrakı dövrlərdə də uğurla və layiqincə davam etdirilmişdir. [47]

Fondun Rumıniyadakı Nümayəndəliyi isə bu ölkənin Kluj şəhərində 110 nəfərdən artıq insanın yaşadığı Ahıllar evinə himayədarlıq etməklə, mütəmadi humanitar yardım göstərir. Hətta 2008-ci ilin fevralında Ahıllar evinə dərman ləvazimatları, o cümlədən 110 nəfərlik yataq və çarpayı dəstləri, zəruri qida məhsulları hədiyyə edilmişdir. Bununla yanaşı, 2008-ci ilin aprelində İon Pop de Popa Fondu ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Nümayəndəlik ürək xəstəliklərindən əziyyət çəkən insanlara yardım göstərmiş, həmin ilin iyul ayında isə daşqından ağır zərər çəkmiş Suçeaşa bölgəsinin əhalisinə ərzaq və geyimlə yanaşı, dərman preparatları da paylamışdır. [48]

2010-cu ilin noyabrında isə Yunanıstanın Azərbaycandakı Səfirliyi tərə-findən Heydər Əliyev Fonduna hədiyyə edilmiş və sayca ölkəmizə verilən ikinci (ilk belə aparat Şəki mərkəzi rayon xəstəxanasının laboratoriyasında quraşdırıl-mışdır) avadanlıq sayılan portativ ultrasəs müayinə aparatı yod çatışmazlığı xə-s-təliklərinin aşkar edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyət coğrafiyası artıq ölkəmizin sərhədlə-rini aşmışdır və bu proses sürətlə davam edir. Dünyanın bir çox ölkələrində

müxtəlif layihələrin reallaşması Fondun beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunun göstəricisidir. [49] Qeyd olunanların bariz nümunəsi kimi Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 2005-ci ildə Pakistanın Müzəffərabad şəhərində baş vermiş zəlzələ nəticəsində zərər çəkmiş insanlara humanitar və tibbi yardımların göstərilməsi, habelə 2012-ci ilin mayında Pakistanda keçirilmiş silsilə humanitar yardımlar çərçivəsində İslamabad şəhərində kimsəsizlər evindəki uşaqlar üçün tibbi müayinə təşkili, onlara hepatit B virusuna qarşı peyvəndlərin edilməsi, Peşavar şəhərində “Akbar Kare” Serebral Paralic İnstitutunda imkansızlar üçün pulsuz müayinənin aparılması, Khayber Paxtunxva əyalətinin Qazni Laki Marvat şəhərindəki qadınlar və uşaqlar üçün açıq ürək əməliyyatlarının aparılmasını göstərmək olar. Həmçinin, 2012-ci ilin iyununda Fondun adından Pakistanın Paxtunva əyalətinin talassemiya, hemofiliya və qan xərçəngindən əziyyət çəkən xəstələrinin müalicəsi ilə məşğul olan bir neçə xəstəxanasını özündə birləşdirən Həmzə Xeyriyyə Fonduna xüsusi qanköçürmə və kiçik laboratoriya ilə təchiz olunmuş bir ədəd təcili tibbi yardım avtomobilinin, eləcə də iki min qan köçürmə paketinin təqdim edilməsi, sözügedən əyalətin göz xəstəxanasının yeni korpusunun tikilməsi və göz xəstəliklərindən əziyyət çəkən imkansız xəstələrin əməliyyat olunması üçün maliyyə yardımının göstərilməsi, eləcə də 2005-ci ildə Gürcüstanın Hemotologiya və Tranfiziologiya İnstitutuna “Desferal” preparatlarının hədiyyə olunması və Rostropoviç-Vişnevskaya Fondu tərəfindən “Hamilə qadınların Hepatit B və HIV-ə diaqnostikası və yeni doğulmuş uşaqların Hepatit B virusuna qarşı profilaktikası” proqramının həyata keçirilməsi üçün 2011-ci ildə Rostropoviç-Vişnevskaya Fonduna maliyyə dəstəyinin göstərilməsi ölkələr arasında beynəlxalq əməkdaşlığın daha da genişlənməsi və dərinləşməsinə xidmət edir.

Bundan əlavə, Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və dəstəyi ilə Bosniya və Herseqovinanın Sarayevo şəhərində kor və zəif görən uşaqlar və gənclər üçün mərkəzin yenidən qurulması və 2013-cü ilin iyun ayının 8-də açılışının həyata keçirilməsi adıçəkilən ictimai qurumun əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində beynəlmilləl fəaliyyətinin tərkib hissəsi sayılmalıdır. [50]

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində mühüm amil sayılan ətraf mühitin mühafizəsi problemi də Heydər Əliyev Fondunun qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərinin də bir hissəsi sayılır. Nümunə qismində 2012-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş “Rio+20” beynəlxalq konfransına hazırlıq məqsədilə, 21 oktyabr 2011-ci ildə Heydər Əliyev Fondu və BMT İnkişaf Proqramı arasında “2012-ci ildə keçiriləcək Rio+20 konfransına hazırlıq məqsədilə Azərbaycan gənclərinin səfərbər edilməsinə dair” Anlaşma Memorandumunu göstərmək olar. Qeyd olunan sənədin məqsədi 2012-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf üzrə BMT Konfransı üçün hazırlıq prosesində gənclərin iştirakının yüksək formada təşviq olunması, o cümlədən bu istiqamətdə meydana çıxan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına dair gənclərin fikirlərinin nəzərə alınmasına şərait yaradılmasından ibarətdir. [51]

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Fondunun müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyəti uğurlu olmaqla yanaşı, beynəlxalq cəmiyyəti bilavasitə düşündürən problemlərin həllinə yönəlmişdir. Beləliklə, Heydər Əliyev Fondunun elm, təhsil, mədəni və sosial sferalarda fəaliyyəti, əhalinin sağlamlığının qorunması, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və s. sahələrdə rolunu aşağıdakı müddələrdə daha ümumiləşdirilmiş formada ifadə etmək olar:

- Heydər Əliyev Fondu azərbaycançılıq ideologiyasının öyrənilməsi, təbliği, gələcək nəsillərə çatdırılması yolunda üzərinə götürdüyü şərəfli missiyanı uğurla həyata keçirməkdədir [52];

- Heydər Əliyev Fondu insanların sağlamlığı, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, milli mədəniyyətimizin tərəqqisi, ekoloji mühitin təmizliyi, sosial problemlərin həlli, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərə diqqətin artırılması, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması istiqamətləri üzrə və digər sahələrdə də ardıcıl uğurlu layihələr həyata keçirməkdədir [53];

- Heydər Əliyev Fondunun səhiyyə sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın və dünya əhalisinin sağlamlığının etibarlılığını təmin edir [54];

- Heydər Əliyev Fondu həyata keçirdiyi qlobal layihələrlə insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı təminatını həyata keçirilir [55];

- Heydər Əliyev Fondu əhalinin fiziki sağlamlığının qorunması və psixoloji durumunun yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə dəstək nümayiş etdirməklə, onların geniş vüsət almasına xidmət edir, sahəvi qanunvericilik aktları və Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş müddəalar çərçivəsində ictimaiyyətin diqqətini insanların sağlamlığında meydana çıxan ciddi problemlərin həllinə yönəldir;

- Heydər Əliyev Fondunun insanların sağlamlığının qorunması sahəsində fəaliyyətində əsas yeri əhalinin aztəminatlı hissəsinin, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların, uşaq və yeniyetmələrin müalicəsi və müayinəsinə köməklik göstərilməsi tutur (talassemiyadan əziyyət çəkən insanlara və diabetli uşaqlara xüsusi qayğının göstərilməsi, bu məqsədlə ölkədə hər cür şəraitin yaradılmasına yönəlmiş fəaliyyət, xəstələrin dərman preparatları və digər zəruri ləvazimatlarla təchiz olunması deyilənlərin bariz nümunəsidir);

- Heydər Fondun fəaliyyətində təkcə ölkə vətəndaşlarının sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin görülməsi əsas məqsəd deyildir, həm də ölkə hüdudlarından kənarında insan sağlamlığı amilinin təmin edilməsi təşkilatın prioritet vəzifəsini təşkil edir (belə ki, Fondun Pakistan, Gürcüstan, Cənubi Sudan, Bosniya və Herseqovina, Rumıniya, Rusiya Federasiyasında və digər ölkələrdə keçirdiyi xeyriyyə aksiyaları, habelə əhalinin ciddi xəstəliklərdən əziyyət çəkən hissəsinin müayinəsi və müalicəsinin təşkili onun beynəlmilləl fəaliyyətinin əsas göstəricisidir;

- Heydər Əliyev Fondunun bütün fəaliyyəti bilavasitə insan hüquqlarının təmin edilməsi və bəşəriyyəti düşündürən qlobal problemlərin həlli istiqamətlərinə yönəlməklə beynəlxalq ictimaiyyətin daim diqqətini cəlb etmişdir.

Qeyd edilənlər baxımdan Heydər Əliyev Fondunu sadəcə ictimai təşkilat kimi deyil, çox nüfuzlu beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı qismində nəzərdən keçirmək daha məqsədmüvafiq olardı. Belə ki, Heydər Əliyev Fondu öz fəaliyyətində beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində mühüm fəaliyyətlər həyata keçirir və hazırda da keçirməkdədir. Bütövlükdə isə, Heydər Əliyev Fondu özünün fəaliyyət və əhatə istiqamətlərini daha da genişləndirməklə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları üçün bütün mümkün imkanlardan da tam səmərəli formada istifadə etməklə nəinki dövlətdaxili nüfuzunu, eyni zamanda beynəlxalq nüfuzunu da xeyli dərəcədə yüksəltmişdir ki, burada da Fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın əvəzsiz xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir.

İstinadlar:

1. Ələkbərov A.S. Heydər Əliyev Fondunun təmsalında Azərbaycanda xeyriyyə fond siyasəti. Siyasi elmlər namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2009, s. 13.
2. <https://e-qanun.az/framework/5845>
3. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/48/>
4. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/130/Yenil%C9%99%C5%9F%C9%99n-Az%C9%99baycana-yeni-m%C9%99kt%C9%99b>
5. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s.72-93
6. Humanizm və xeyirxahlıq missiyası. Tərtibçi S.Hüseynov, ideyanın və ön sözün müəllifi Əli Eyvazov. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, s. 96-97.
7. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/104/2874>
8. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. Tərtibçi və elmi redaktor Sevda Məmmədəliyeva. Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, s. 78-81.
9. <http://anl.az/down/meqale/ses/2010/aprel/115825.htm>
10. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 188.
11. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/74/3828/content/rss>
12. «Xalq» qəzeti, 19 iyun 2007-ci il, s. 4
13. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 150.
14. Azərbaycan qəzeti, 26 yanvar 2008-ci il, s. 7.
15. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 184.; «Azad Azərbaycan» qəzeti, 15 oktyabr 2008-ci il, s.3; «Azərbaycan» qəzeti, 30 yanvar 2009-cu il, s. 5
16. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Fransada Azərbaycan dilində nəşrlər hazırlanacaq - <https://www.medeniyyet.az/page/news/1769/Heyder-Eliyev-Fondunun-tesebbusu-ile-Fransada-Azərbaycan-dilinde-nesrler-hazirlanacaq.html?lang=ru>
17. Sadıqov, E. (202). Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan Gəncliyinin İnkişaf Strategiyası. Akademik Tarih və Düşünce Dergisi, Azərbaycan Halkının Milli Lideri Heydar Alirza Oğlu Aliyev'in Doğumunun 100. Yılı Özel Sayısı, 10 (1), 191-199.

18. İntellektual yüksəlişə xidmət edən missiya. Heydər Əliyev Fondu ölkədə elm və təhsilin inkişafına xidmət edən layihələri uğurla gerçəkləşdirir - <https://mehribanalievya.preslib.az/media-4524093bdc.html>
19. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 168-173.
20. “Vaşinqtonda Heydər Əliyev Fondunun ABŞ-ın “Urban Alliance” təşkilatı ilə birgə layihəsinin təqdimatı olub” -<https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/104/3199>
21. Xoşməramlı səfir. Tərtibçi Ə.Əliyev.IV kitab. Bakı, Şəms, 2007, s.42-57; Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 191-193; «Xalq» qəzeti, 13 iyun 2006-cı il, s.3.
22. Tbilisidə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin qəbirüstü abidələrinin bərpası - <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/136/2209>
23. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 194-195.
24. Texnologiyaların köməyi ilə biznes dünyası sürətlə dəyişir - <http://www.ictnews.az/read-9995-news-1.html>
25. Heydər Əliyev Fondu – milli yaddaşın keşiyində. V cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2013, s. 69.
26. «Respublika» qəzeti, 2 fevral 2006-cı il, s. 3; «Xalq» qəzeti.2 fevral 2006-cı il, s. 4.
27. Əliyeva A.R. Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Respublikasında təhsil və səhiyyənin inkişafı. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011, s. 16.
28. Abdullayev K. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi // “Azərbaycan” qəzeti, 1 may2015, № 92, s. 3.
29. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/119/Azərbaycanın-təbliği>
30. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2006, s. 99-100; Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 106.
31. “Tibb müəssisələrinin yenidən qurulması və inşası” - <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/135>
32. Azərbaycan qəzeti, 14 noyabr 2007-ci il, s. 4.
33. “Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanasında Cərrahiyyə və Orqan Transplantologiya Mərkəzi” <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/91/551>
34. Önemli təşəbbüslərin ünvanı – https://www.yeniazərbaycan.com/Gundem_e66173_az.html
35. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə eşitmə qüsurlu şəxslər üzərində koxlear implantasiya əməliyyatları aparılır - <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/57/4072>
36. Xoşməramlı səfir. Tərtibçi Ş.Əhmədov. V kitab. Bakı, Şəms, 2007, s. 126.
37. Xalq qəzeti, 18 aprel 2007-ci il, s. 3
38. Uşaqların sağlamlığına qayğı dövlətimizin siyasətinin öncül istiqamətlərindən biridir: Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva “Profilaktika! Müdafiə! İmmunlaşma” həftəsində iştirak etmişdir // “Azərbaycan” qəzeti, 18 aprel 2007, s. 2
39. Respublika qəzeti, 1 iyun 2007-ci il, s. 9; Xalq qəzeti, 1 iyun 2007-ci il, s. 5; Azərbaycan qəzeti, 1 iyun 2007-ci il, s.10.
40. Respublika qəzeti, 1 iyun 2007-ci il, s. 9; Xalq qəzeti, 1 iyun 2007-ci il, s. 5; Azərbaycan qəzeti, 1 iyun 2007-ci il, s.10.
41. Xalq qəzeti, 10 noyabr 2007-ci il, s. 7.
42. Azərbaycan qəzeti, 26 yanvar 2008-ci il, s. 7.
43. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/59/1153/>
44. Respublika qəzeti, 25 sentyabr 2007-ci il, s. 1

45. Heydər Əliyev Fondu Yekaterinburqla sıx əməkdaşlıq edəcəkdir // « Azərbaycan » qəzeti, 2010-cu il 5 dekabr, s. 3.

46. [https://heydar-aliyev-](https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/60/3005/content/%2Faz%2Fcontent%2Ffrss)

[foundation.org/az/content/view/60/3005/content/%2Faz%2Fcontent%2Ffrss](https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/60/3005/content/%2Faz%2Fcontent%2Ffrss)

47. Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə Moskvada “Qanın milləti yoxdur” adlı aksiya keçirilib - <https://kaspi.az/az/leyla-eliyevanın-tesebbusu-ile-moskvada-qanın-milleti-yoxdur-adli-aksiya-kecirilib>

48. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2009, s. 171-172.

49. Ələkbərov A.S. Heydər Əliyev Fondunun təmsalında Azərbaycanda xeyriyyə fond siyasəti. Siyasi əmlər namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2009, s. 15.

50. Heydər Əliyev Fondu. Ön sözün müəllifi Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva. Bakı, 2006, s. 103; Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Sarayevoda görmə qabiliyyəti məhdud olan uşaqlar və gənclər üçün mərkəz açılıb - https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e11847_az.html

51. Bakıda Heydər Əliyev Fondu ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır - <https://mehribanaliyeva.preslib.az/media-79aab20508.html>

52. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. Tərtibçi və elmi redaktor Sevdə Məmmədəliyeva. Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, s. 46-65.

53. Ələkbərov A.S. Heydər Əliyev Fondunun təmsalında Azərbaycanda xeyriyyə fond siyasəti. Siyasi əmlər namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2009, s. 15.

54. Əliyeva A.R. Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Respublikasında təhsil və səhiyyənin inkişafı. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011, s. 20.

55. Humanizm və xeyirxahlıq missiyası. Tərtibçi S.Hüseynov, ideyanın və ön sözün müəllifi Əli Eyvazov. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, s. 28-30.

THE MAIN ACTIVITIES OF THE HEYDAR ALIYEV FOUNDATION AS AN INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Elnara Mirzaeva*

Abstract

The article analyzes in detail the main directions of activity of the Heydar Aliyev Foundation as an international non-governmental organization of the Republic of Azerbaijan. It is concluded that it would be more correct to consider the Heydar Aliyev Foundation not just as a public organization, but as a very influential international non-governmental organization. Thus, the Heydar Aliyev Foundation has been and continues to carry out important activities in the direction of international cooperation. In general, the Heydar Aliyev Foundation, having expanded the scope of its activities and making the most effective use of all available opportunities of international non-governmental organizations, has significantly increased not only its domestic, but also its international reputation, and here the invaluable merits of the President of the Foundation, Mehriban Aliyeva, should be especially noted.

* Ph.D. in Law, Baku State University, Associate Professor of International Private Law and European Law Chairs

Keywords: *non-governmental organizations, international cooperation, bilateral agreements, international organizations, domestic legislation, international projects.*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФОНДА ГЕЙДАРА АЛИЕВА КАК ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЙ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Эльнара Мирзаева*

Резюме

В статье подробно анализируются основные направления деятельности Фонда Гейдара Алиева как интернациональной неправительственной организации Азербайджанской Республики. Делается вывод, что Фонд Гейдара Алиева правильнее было бы рассматривать не просто как общественную организацию, а как весьма влиятельную международную неправительственную организацию. Таким образом, Фонд Гейдара Алиева осуществляет и продолжает осуществлять важную деятельность в направлении международного сотрудничества. В целом Фонд Гейдара Алиева, расширив сферу своей деятельности и максимально эффективно используя все доступные возможности международных неправительственных организаций, значительно повысил не только свою внутреннюю, но и международную репутацию, и здесь же особо следует отметить неоценимые заслуги президента Фонда Мехрибан Алиевой.

Ключевые слова: *неправительственные организации, международное сотрудничество, двусторонние соглашения, международные организации, внутреннее законодательство, международные проекты.*

* доктор философии по праву, доцент кафедры международного частного права и европейского права Бакинского государственного университета

DÖVLƏTİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ MƏHKƏMƏNİN ROLU

Məhəmməd Quluzadə*

Xülasə

Məqalə beynəlxalq cinayətlərə və onların səbəb olduğu beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin müzakirəsinə həsr edilmişdir. Dövlətin məsuliyyətinin müəyyən edilməsində “jus contra bello”, “jus ad bellum”, “jus in bello”, “jus post bellum” məhfumlarının önəmi vurğulanmış və onların kontekstində dövlətlərin çəkinməli olduğu davranışların hüquqazidd olması səbəbləri araşdırılmış və bu sahədə BMT-nin yanaşması təhlil edilmişdir. Dövlətin təcavüzlə bağlı məsuliyyətinin hədlərini müəyyən etmək üçün müəllif beynəlxalq konvensiyalarla yanaşı, Rusiya-Ukrayna müharibəsi kimi müasir dönmənin münaqişələri fonunda BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarında göstərilən yanaşmalara da istinad etmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti ilə dövlətin siyasi və maddi məsuliyyəti arasında fərqlər və qarşılıqlı əlaqələr haqqında da söhbət açılır. Əlavə olaraq, müharibə cinayətlərinə münasibətdə müddətin tətbiq edilməməsi və universal yurisdiksiya prinsiplərinin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin, habelə Yerusəlim Dairə Məhkəməsi və Almaniya Federal Məhkəməsi kimi dövlətdaxili məhkəmələrin qərarlarında tətbiqi də nəzərdən keçirilmişdir. Ən sonda yuxarıda qeyd olunan məsələlərin təhlilinin nəticəsi olaraq müəllif Azərbaycan ərazilərində beynəlxalq və müharibə cinayət törətdiklərinə görə təqsirləndirilən şəxslərin məhkəmə araşdırması aparıldığı zaman nəzərə alınması zəruri hesab edilən aspektləri müəyyən etmiş və milli məhkəmələrin qərarlarının beynəlxalq hüquq cəhətdən əsaslandırılmasına dair tövsiyələr təqdim etmişdir.

Açar sözlər: *dövlətin məsuliyyəti, silahlı münaqişə, müharibə cinayətləri, beynəlxalq cinayətlər, jus contra bello, jus ad bellum, jus in bello, jus in bello, jus post bellum.*

44 günlük Vətən Müharibəsindən və 2023-cü ilin sentyabr ayında keçirilən lokal antiterror tədbirlərindən sonra ölkəmizin BMT tərəfindən tanınan ərazi bütövlüyü bərpa edilmiş və Ermənistanla sülh müqaviləsinin imzalanması ilə bağlı danışıqlara başlanılmışdır. Ermənistan ölkəmizə və soydaşlarımıza qarşı bir sıra beynəlxalq cinayətlər törətmişdir və bu hallar beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Bu beynəlxalq cinayətlərə aşağıdakıları aid etmək olar: təcavüz; soyqırımı; insan hüquqlarının sistemətik və kütləvi pozulması; ağır müharibə cinayətlərinin törədilməsi və s.

Dövlətin məsuliyyəti “jus contra bello”, “jus ad bellum”, “jus in bello”, “jus post bellum” kontekstində

Silahlı münaqişə ilə bağlı dövlətin məsuliyyəti ilkin olaraq “jus contra bello”, “jus ad bellum”, “jus in bello” və “jus post bellum” anlayışlarının mahiyyətinin açılmasını tələb edir. İlkin olaraq “jus contra bello” çərçivəsində Ermənistan dövlətinin məsuliyyətini nəzərdən keçirərək qeyd etmək lazımdır ki, müasir beynəlxalq hüquq baxımından beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiq olunması və zor tətbiq edilməklə hədələmə qadağandır və bu müddəə beynəl-

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu publik hüquqi şəxsin İdarə Heyətinin sədri

xalq hüququn *jus cogens* prinsipi kimi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində öz ifadəsini tapmışdır.

Hazırda bir dövlətin digər dövlətə qarşı qanunsuz olaraq güc tətbiq etməsi, hətta bu zaman beynəlxalq humanitar hüquq normalarına tam əməl olursa belə, hüquqazidd qalmaqda davam edir. Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun Preambulasında “hər bir dövlətin BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq, öz beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güc işlədilməsi ilə hədələməkdən və ya güc işlətməkdən çəkinməli olduğu”, “Protokolda və 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyasında heç bir müddəanın hər hansı təcavüz aktını və ya BMT-nin Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan hər hansı digər güc tətbiqini qanuniləşdirən və ya buna icazə verən müddəa kimi təfsir edilə bilmədiyinə əminliyi” fikrinin öz əksini tapması bunu bir daha təsdiq edir. [2]

Hər hansı bir dövlətin təcavüzkar müharibəyə başlaması faktı onun həmin hərəkətləri dayandırmaq və baş verən bütün nəticələri aradan qaldırmaq, o cümlədən, hətta beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasında ifadəsini tapmayan, lakin münaqişənin başlanması ilə əlaqədar fəaliyyət nəticəsində dəymiş ziyanı aradan qaldırmağı tələb edən beynəlxalq hüquq normaları ilə bağlı olmasını şərtləndirir.

“Jus contra bello” müharibə əleyhinə hüquq, müharibənin qarşısının alınmasına yönəlmiş normalardır. Məsələn, beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiq olunması və ya zor tətbiq olunmasının (zor tətbiq olunması ilə hədələmənin) qadağan olunması, yaxud təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması və aparılması məsələləri “jus contra bello” çərçivəsində tənzimlənir. Məlumdur ki, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi məhz Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi məqsədilə Ermənistan tərəfindən başlanılmışdır. Münaqişə nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizi işğal olunmuş və 30 il müddətində işğal altında saxlanılmışdı. Ona görə də Ermənistan “jus contra bello” müddəalarını pozan dövlət kimi məsuliyyət daşmalıdır. Bu xüsusat beynəlxalq mexanizmlərin və məhkəmələrin qərarlarında da öz əksini tapmışdır.

Bu prinsipi rəhbər tutaraq, Eritreya və Efiopiyanın şikayətinə baxan xüsusi Komissiya Eritreyanın BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndini pozmasına istinad edərək qeyd etdi ki, “Badmeyə hücum və o zaman Efiopiyanın mülki administrasiyasında olan şəhəri, həmçinin digər əraziləri işğal etmək üçün 12 may 1998-ci il tarixdə başlanan hücumun gedişində silahlı qüvvələrə müraciət edən Eritreya beynəlxalq hüququ pozmaqla Efiopiyaya vurduğu ziyanı ödəməyə borcludur” [10].

Oxşar olaraq, Ukrayna Respublikası Ali Məhkəməsinin Böyük Palatası 12 may 2022-ci il tarixli Qərarında Rusiya Federasiyasının (RF) təcavüzkar dövlət kimi məsuliyyətinin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakılara istinad edirdi:

20 fevral 2014-cü ildən BMT Baş Assambleyasının “Təcavüzün tərifi” haqqında 14 dekabr 1974-cü il Qətnaməsinin 3-cü maddəsinin “a”, “b”, “c”,

“d”, “g” bəndlərinə müvafiq olaraq RF-in silahlı təcavüz aktı hesab olunan zərərli fəaliyyəti davam edir. BMT Nizamnaməsini və BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli “Təcavüzün tərifini” haqqında 3314 sayılı Qətnaməsini nəzərə alaraq Ukrayna Ali Radası Rusiya Federasiyasını təcavüzkar dövlət kimi tanımışdır [5] (Qərarın 54-cü bəndi).

Ardınca, 2 mart 2022-ci il tarixində BMT-nin Baş Assambleyası ES-11/1 sayılı qətnamə ilə RF-in Ukraynaya qarşı silahlı təcavüzünü “Ukraynaya qarşı təcavüz” kimi tanıdı (Qərarın 59-cu bəndi).

16 mart 2022-ci ildə isə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi “Ukrayna Rusiyaya qarşı” dövlətlərarası iş üzrə müvəqqəti tədbirlərin görülməsi barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərara müvafiq olaraq Rusiya Federasiyası 24 fevral 2022-ci ildə Ukrayna ərazisində başladığı müharibəni dərhal dayandırmalıdır (Qərarın 60-cı bəndi).

14 aprel 2022-ci ildə Ukrayna Ali Radası RF-in silahlı qüvvələri, onun siyasi və hərbi rəhbərliyi tərəfindən 24 fevral 2022-ci il tarixindən etibarən Ukraynaya qarşı törədilmiş hərəkətləri Ukrayna xalqının soyqırımı kimi tanıdı [6] (Ukrayna Ali Radasının 2188-IX sayılı Qərarı, 61-ci bənd).

Beləliklə, təcavüzkar dövlət “jus contra bello” çərçivəsində törədilən əməllərə və baş verən nəticələrə görə, silahlı münaqişənin gedişində beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət etsə belə, cavabdehlik daşıyır və dəymiş ziyanı ödəməlidir.

“Jus ad bellum” ədalətli müharibə anlamını verir. Beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq olunmasının qadağan edilməsinə baxmayaraq BMT Nizamnaməsi iki istisna halda gücün tətbiqinə imkan verir və bu imkanlar əslində hazırda “jus ad bellum”u təşkil edir (özünü müdafiə hüququ və sülhün pozulması, sülhə təhlükə və ya təcavüz faktını müəyyən etdikdən sonra bunun qarşısını almaq məqsədilə silahlı qüvvələrdən istifadə olunması).

Silahlı münaqişənin gedişində “jus in bello”, yəni beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini yaratmaqla yanaşı, beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətini də meydana çıxarır.

Cenevrə Konvensiyalarına və onların I Əlavə Protokolunun 91-ci maddəsinə əsasən “Konvensiyaların və bu Protokolun müddəalarını pozan münaqişə tərəfi, əgər buna əsas varsa, kompensasiya ödəməyə borcludur. O, öz silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil olan şəxslərin törətdikləri bütün əməllərə görə məsuliyyət daşıyır”.

Beynəlxalq humanitar hüququn 149 və 150-ci adət normaları beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə əlaqədar dövlətin məsuliyyətini müəyyən edir. 149-cu normada qeyd olunur ki:

Dövlət ona şamil edilən beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasına, o cümlədən aşağıdakılara görə məsuliyyət daşıyır:

a) onun orqanları, o cümlədən silahlı qüvvələri tərəfindən törədilən pozuntulara;

b) dövlət hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər və ya qurumların törətdikləri pozuntulara;

c) faktiki olaraq onun göstərişi və ya rəhbərliyi, yaxud nəzarəti altında fəaliyyət göstərən şəxslər və ya qruplar tərəfindən törədilmiş pozuntulara;

d) fiziki şəxs və ya şəxslər qrupunun törətdiyi, lakin dövlətin haqqında məlumatlı olduğu və özünün şəxsi fəaliyyəti kimi tanıdığı pozuntulara.

150-ci norma isə müəyyən edir ki, beynəlxalq humanitar hüququn pozulmasına görə məsuliyyət daşıyan dövlətlər vurulmuş ziyanı tam ödəməlidir [9].

Silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını (I CK, maddə 50; II CK, maddə 51; III CK, maddə 130; IV CK, maddə 147) törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi dövlətin həmin əməllərə görə məsuliyyətini istisna etmir (I CK, maddə 51; II CK, maddə 52; III CK, maddə 131; IV CK, maddə 148).

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 25-ci maddəsinin 4-cü bəndində qeyd olunur ki, müəyyən davranışların beynəlxalq humanitar hüquqa görə cinayət hesab olunmaqla onları törətmiş şəxslərin məsuliyyətinə səbəb olması faktı öz-özlüyündə həmin əməllərin dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətini doğura biləcəyini istisna etmir.

Nəhayət, “jus post bellum” müharibədən sonrakı nizamasalma hüququ adlanır. Azərbaycan dövləti münaqişədə qələbə qazandıqdan sonra hazırda Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münasibətlər “jus post bellum” əsasında nizama salınmalıdır.

Beynəlxalq məsuliyyətin əsası

Dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin yaranması üçün beynəlxalq hüquqa-zidd əməlin törədilməsi əsas kimi qəbul edilir. Ümumi qəbul olunmuş konsepsiyaya əsasən, beynəlxalq cinayətlərə görə onları törətmiş fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti, dövlətin isə siyasi və maddi məsuliyyəti yaranır. [20] Bu yanaşmanı Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı da təsdiq etmişdir. [14]

Cenevrə Konvensiyaları və onlara I Əlavə Protokol beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti ilə yanaşı, dövlətin də məsuliyyət daşımalarını müəyyən edir. Beynəlxalq cinayətlərlə bağlı məsuliyyətə münasibətdə mövcud yanaşma ondan ibarətdir ki, beynəlxalq cinayəti törətmiş şəxs fərdi cinayət məsuliyyəti daşıyır və bu, törədilmiş cinayət əməlinə görə dövlətin beynəlxalq hüquq üzrə məsuliyyətinə təsir göstərmir. Dövlətin beynəlxalq hüquq üzrə məsuliyyəti paralel mexanizmlərdə tanına bilər.

Ukrayna-Rusiya müharibəsi prizmasından baxsaq, Ukrayna Ali Məhkəməsi 12 may 2022-ci il tarixli qərarının 50-ci bəndində göstərdi ki, Rusiya Federasiyası işğalçı-dövlət kimi 18 oktyabr 1907-ci il tarixli Quruda müharibə qanunları və adətləri haqqında Haaqa Konvensiyasına və ona əlavə Quruda müharibə qanunları və adətləri haqqında Əsasnaməyə, 12 avqust 1949-cu il tarixli Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyasına, 8 iyun 1977-ci il tarixli Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair

Cenevrə Konvensiyalarına Əlavə Protokola (I Protokol) əsasən mülki əhalinin hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət daşıyır. Rusiya Federasiyasının silahlı təcavüzü nəticəsində təcavüzkar dövlətin vurduğu bütün zərərin müəyyən edilməsi üçün Ukrayna xüsusi mexanizm yaratmağı qərara almışdır. Bu öhdəlik Ukrayna Nazirlər Kabinetinin “Rusiya Federasiyasının silahlı təcavüzü nəticəsində Ukraynaya vurulmuş zərər və ziyanın müəyyən edilməsi qaydasının təsdiq edilməsi haqqında” 20 mart 2022-ci il tarixli 326 Nəli Qərarı ilə təsdiq olunmuşdur (Qərarın 71-ci bəndi). Zərər və ziyanın müəyyən edilməsi qaydaları insan itkiləri (mülki şəxslərin ölümü və ya xəsarət alması) və bununla bağlı sosial xərclər (sosial yardım və sosial xidmətlərin göstərilməsi) istiqamətləri üzrə məsələləri də tənzimləyir. [21]

Qeyd edilən əsaslarla Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərə görə bu ölkənin də beynəlxalq məsuliyyəti yaranır və bu da öz növbəsində Ermənistanın beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulmuş restitusiya, kompensasiya və satisfaksiya kimi məsuliyyət növlərinə səbəb olur. [8] BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin bu məsələdə səlahiyyətli olmasına baxmayaraq, onun icraatına işin təqdim edilməsi üçün hər iki tərəfin razılığı tələb edildiyindən, bu mexanizmlə icraat perspektivli görünür.

Eyni zamanda, BMT çərçivəsində Ermənistanın məsuliyyəti ad hoc (müvəqqəti) təchizatlar (tribunallar, komissiyalar və s.) vasitəsilə də müəyyən edilə bilər. Bunun üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası və ya BMT Baş Katibliyinin təşəbbüsü lazımdır (Yugoslaviya, Ruanda, Livan və s. kimi).

Müddətin tətbiq edilməməsi və universal yurisdiksiya prinsipləri

BMT Baş Məclisinin 26 noyabr 1968-ci il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Müddətin müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlərə tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, müharibə cinayətləri törədildiyi vaxtdan asılı olmayaraq, onlara cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti tətbiq edilmir”.

Bu yanaşma Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 75.5-ci maddəsində, İHAM “Kononov Latviyaya qarşı” işdə (17 may 2010-cu il), “Kolk və Kisly Estoniyaya qarşı” işdə [15], Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsində və s. beynəlxalq sənədlərdə və məhkəmə qərarlarında təsbit edilmişdir.

Hal-hazırda Qarabağda etnik Azərbaycan əhalisinə qarşı soyqırımı və müharibə cinayətləri ittihamı üzrə bir sıra şəxslərin (o cümlədən, qondarma “Artsax”ın baş naziri, müdafiə naziri və s.) istintaqı aparılmaqdadır, Xaçaturyanla bağlı isə məhkəmə istintaqı gedir.

Bu tip cinayətlərə görə eyni zamanda universal yurisdiksiya prinsipi də mövcuddur (xarici dövlətin ərazisində digər dövlətin vətəndaşının törətdiyi beynəlxalq cinayətlərə görə mühakiməni istənilən ölkə tərəfindən aparmaq hüququ-

nun olmasını özündə ehtiva edir (“*erga omnes*”¹)) [19]. Məhz bu prinsipə əsaslanaraq İHAM “Jorgiç Almaniyaya qarşı” işdə (12 iyul 2007-ci il) Nikola Jorgiçin Almaniya məhkəmələrində onu soyqırımında ittiham etmək səlahiyyəti olduğunu bildirmişdir. [4]

Ümumiyyətlə, beynəlxalq məhkəmələr bu qəbildən olan işlərə baxanda ölkədaxili araşdırma və məhkəmə yanaşmasından geniş istifadə edirlər. Məsələn, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin “Xorvatiya Serbiyaya qarşı” iş üzrə 3 fevral 2015-ci il tarixli qərarında təcrübəsi ona dəlalət edir ki, fiziki şəxslərin soyqırımına görə cinayət məsuliyyətinə alınması üçün *actus reus* soyqırımı cinayətinin obyektiv cəhətinin sübuta yetirilməsi ilə yanaşı, onun subyektiv cəhətlərinə, xüsusən “milli qrupun tam və ya qismən məhv edilməsi niyyətinə”, yəni *dolus specialis*-in sübuta yetirilməsinə önəm verilməlidir. Bu isə istintaq və məhkəmə orqanlarından xüsusi bilik, hazırlıq və səriştəlilik, o cümlədən soyqırımı cinayəti ilə bağlı beynəlxalq və milli məhkəmələrin təcrübələrinin mənimsənilməsini və onların milli məhkəmə qərarlarında tətbiqini tələb edir. [17]

Belə ki, 1949-cu ildə Haaqa Dairə Məhkəməsi “Jey Ti işi”ndə təsdiq etdi ki, dövlət orqanlarının törətdiyi beynəlxalq humanitar hüquq pozuntusuna görə dövlət məsuliyyət daşıyır. [16]

1961-ci ildə “Eyhmanın işi” üzrə qərarında Yerusəlim Dairə Məhkəməsi ittiham olunan şəxsin hüquqazidd əməlini “dövlətin adından fəaliyyət” kimi Almaniyaya şamil etmişdi. [13]

Digər bir misal, 2003-cü ildə “Distomo işi”ndə Almaniya Federal Məhkəməsi qərara aldı ki, dövlətin məsuliyyəti “silahlı qüvvələrin tərkibindən bütün şəxslərin, həm özlərinin səlahiyyətlərinə aid olan fəaliyyəti yerinə yetirdikləri hallarda, həm də heç bir əmr almadan və aldıqları əmri pozmaqla hərəkət etdikləri hallarda törədilən əməlləri əhatə edir”. [11]

Oxşar olaraq, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi hesab etdi ki, 1998-2003-cü illərdə İturiyə (Konqo Demokratik Respublikası) Uqanda işğalçı dövlət idi və ona görə də “eyni zamanda özünün silahlı qüvvələrinin beynəlxalq öhdəliklərinə zidd olan hər bir fəaliyyətinə, lazımi sayıqlıq göstərməməsinə və işğal olunmuş ərazidə mövcud olan digər aktorlar, həmçinin özlərinin şəxsi mənafeələrinə görə fəaliyyət göstərən qiyamçı qruplar tərəfindən insan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularının qarşısını almamağa görə məsuliyyət daşıyır. [7]

Avropa Məhkəməsinin təcrübəsi

Avropa Məhkəməsi ayrı-ayrı ölkə məhkəmələri tərəfindən beynəlxalq cinayətlərə görə fərdlərin məsuliyyəti məsələsində bir neçə testdən istifadə etmişdir [12]:

¹ Soyqırımı Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, Razılığa gələn Tərəflər qadağan edilməsi *jus cogens*-in bir hissəsini təşkil edən soyqırımın qarşısını almaq və cəzalandırmaq üçün *erga omnes* öhdəliyi daşıyırlar.

- qanunilik: milli məhkəmədə yalnız ölkə qanununda sözügedən əməlin cinayət olması müəyyən edildikdə belə şəxslərə cəza təyin edilə bilməsi (nullum crimen, nulla poena sine lege);

- niyyət: qrupu “məhv etmək niyyəti” həmin qrupu fiziki və ya bioloji cəhətdən məhv etmək niyyətini tələb etmir. Cinayətkarın sözügedən qrupu sosial vahid kimi məhv etməyə çalışması onun məsuliyyətinin yaranması üçün kifayətdir;

- qabaqcadan görə bilmə: milli məhkəmə soyqırımı cinayətinin təfsirinin həmin an ərizəçi tərəfindən ağlabatan şəkildə proqnozlaşdırıla bilib-bilməyəcəyinə dair qərar verərkən, şəxsın törətdiyi əməllərə görə soyqırımında ittiham olunma və məhkum olunma riski ilə üzləşdiyini əsaslı şəkildə qabaqcadan görə bilməsini müəyyən etməlidir;

- cinayətin obyektiv və subyektiv cəhəti.

“Qanunilik” prinsipinə gəldikdə, “Vasilauskas Litvaya qarşı” iş üzrə 20 oktyabr 2015-ci il tarixli qərarla İHAM 1948-ci il Soyqırımı Konvensiyasının II maddəsində qadağan olunan soyqırımı cinayətinin dörd insan qrupunu mühafizəsinə aldığı sadalayır: milli, etnik, irqi və ya dini. Bu müddəada sosial və ya siyasi qruplardan bəhs edilmir. Eyni zamanda, İHAM qeyd etdi ki, bu səlahiyyət milli məhkəmələrə bu geniş anlayış əsasında ittiham olunan şəxsləri retrospektiv mühakimə etmək hüququ vermir. Bu işdə milli məhkəmələr “Litva millətinin nümayəndələri” anlayışının nəyi nəzərdə tutduğunu izah etmədiklərinə və Litva partizanlarının Litva xalqının necə təmsil olunduğuna dair tarixi və ya faktiki məlumatları təqdim etmədiklərinə görə İHAM 7-ci maddənin pozuntusunu müəyyən etmişdi.

Növbəti işdə (İHAM-ın “Drelinqas Litvaya qarşı” 12 mart 2019-cu il tarixli qərarı) Litva məhkəmələri öz səhvlərini düzəltdilər və partizanların hansı əlamətə görə “Litva xalqının bir hissəsini təşkil etməsi”ni (soyqırımı cinayəti kontekstində) əsaslandırdılar. Ona görə də “Drelinqas Litvaya qarşı” işdə İHAM 7-ci maddənin pozuntusunu müəyyən etmədi. Bu, milli məhkəmənin əsaslandırmasının keyfiyyətli olması halında milli məhkəmənin qərarının İHAM tərəfindən tanınmasına dəlalət edir. [3]

“Qabaqcadan görə bilmə” və “qanunsuz əmri icra etməyə görə məsuliyyət” prinsipləri Almaniya Ali Məhkəməsində də tətbiq edilmişdir. Hökumətin və ya rəisin əmrini yerinə yetirməklə müharibə cinayətinin törədilməsinin təqsirli şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmədiyini nəzərə alaraq, milli məhkəmələrin təcrübəsində bu cür presedent ilk dəfə Almaniya Ali Məhkəməsinin “Llandoveri” işində meydana çıxmışdır. 1921-ci ildə sualtı qayığın iki alman zabiti Böyük Britaniyaya məxsus hospital gəmisinə batarkən gəmidən xilas olmaq istəyən silahsız mülki şəxsləri atəşə tutub öldürməkdə təqsirli bilinirdilər. Mühakimə olunanlar gəmi komandiri köməkçisinin əmrini yerinə yetirdiklərinə görə özlərini təqsirli bilməkdən imtina etdilər. Məhkəmə həqiqətən də bu cür əmrin mövcudluğunu müəyyən etsə də, əmri yerinə yetirənlərin təqsirli olmasına qərar verərək qeyd etdi ki, “şübhəsiz, tabelikdə olan hərbi qulluqçunun özündən yuxa-

rı rütbəli zabitin əmrinin qanuniliyinə şübhə etməməsi barədə dəlili onların xeyrinə yozmaq olar. Lakin, əgər hamıya, o cümlədən təqsirləndirilən şəxslərə də əmrin heç bir şübhə olmadan qanunsuz olması məlumdursa, onda əmrə bu cür inam əsaslı hesab edilə bilməz. Nəzərdən keçirilən vəziyyətdə təqsirləndirilən şəxslərə tamamilə aydın idi ki, xilasedici qayıqlarda olan müdafiəsiz şəxslərin öldürülməsi hüquq pozuntusundan başqa bir şey deyildir... Odur ki, onlar əmri icra etməkdən imtina etməli idilər. Onlar əmrin icrasından imtina etmədikləri üçün cəzalandırılmalıdırlar” [18].

Milli məhkəmələrin qərarlarının beynəlxalq hüquq cəhətdən əsaslandırılmasına dair tövsiyələr

Azərbaycan ərazilərində beynəlxalq cinayət törətdiklərinə görə təqsirləndirilən şəxslərin məhkəmə araşdırması aparıldığı zaman aşağıdakıların nəzərə alınması zəruri hesab edilir:

1. Milli məhkəmə beynəlxalq hüququn müddəalarına, prinsiplərinə [1] və beynəlxalq məhkəmə və tribunalların təcrübəsinə istinad etməlidir.

2. Məhkəmə hökmlərində fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətinin dövlətin həmin əməllərə görə məsuliyyətini istisna etməməsinə əsaslanmaqla, beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə Ermənistan dövlətinin məsuliyyətinin müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu, gələcəkdə həmin cinayətlər nəticəsində Azərbaycan dövləti və onun vətəndaşlarına vurulmuş zərərin ödənilməsi üçün hüquqi mənbə kimi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

3. Beynəlxalq cinayətlərlə bağlı məhkəmə hökmündə cinayətin motivi göstərilərkən Ermənistan dövlətinin iştirakı vurğulanmalıdır.

4. Milli məhkəmələr mülki qaydada baxılan işlərdə Azərbaycan vətəndaşlarına və Azərbaycan dövlətinə vurulmuş ziyana görə Ermənistanın maddi məsuliyyəti ilə bağlı halları müəyyən etməli, bu zaman digər dövlətin məhkəmələrinin təcrübəsindən faydalanmalıdırlar.

İstinadlar:

1. 12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına, həmin Konvensiyalara Əlavə I və II Protokollara, “Mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında” Haaqa Konvensiyası və onun Protokollarına, piyadalara qarşı minaların və bir sıra digər silahların qadağan olunması haqqında konvensiyalara, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutuna, “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya və s.

2. 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə Protokollar. BQXK. 2019. s. 227.

3. “Drelinqas Litvaya qarşı” 12 mart 2019-cu il tarixli qərar.

4. “Jorgiç Almaniya qarşı” iş üzrə 12 iyul 2007-ci il tarixli qərar.

5. “Rusiya Federasiyasının silahlı təcavüzünə müqavimət və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” Ukrayna Ali Radasının 21 aprel 2015-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş 337-VIII №-li Bəyanatı.

6. Ukrayna Respublikası Ali Məhkəməsinin Böyük Palatasının 12 may 2022-ci il tarixli İş № 635/6172/17, İcraat № 14-1677çc20 üzrə Qərarı. https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/213150_top-5-interesnykh-resheniy-verkhovnogo-suda-prinyatykh-v-period-voennogo-polozheniya. Müraciət tarixi: 16 oktyabr 2023-cü il.

7. Activites armees en RDC, CİJ, Rec.2005, par. 179, 249. <https://jusmundi.com/fr/document/decision/fr-activites-armees-sur-le-territoire-du-congo-republique-democratique-du-congo-c-ouganda-arret-reparations-wednesday-9th-february-> Müraciət tarixi. 10 oktyabr 2023-cü il.

8. “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında” sənədin 35-37-ci maddələri, mənbə: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

9. Customary International Humanitarian Law. Cambridge University Press, 2005. Rules 149-150.

10. Eritrea/Ethiopia Claims Commission, Partial Award, Westren Front Ethiopias Claims 1-8 Jus ad bellum, par 16, 19 Dec. 2005.

11. Germany, Federal Supreme Court, Distomo case. <https://www.jstor.org/stable/20694406>. Müraciət tarixi. 3 dekabr 2023-cü il.

12. İHAM-nin “Jorjiç Almaniyaya qarşı” iş üzrə 12 iyul 2007-ci il tarixli qərarı.

13. İsrail, District Court of Jerusalem, Eichmann case. <https://www.legal-tools.org/doc/aceae7>. Müraciət tarixi: 23 noyabr 2023-cü il.

14. Judgment of the International Military Tribunal. URL: <http://avalon.law.yale.edu/imt/judlawch.asp> (müraciət tarixi: 01.02.2012).

15. “Kolk and Kislyiy v. Estonia” (dec.), 18.04.2006.

16. Netherlands, District Court of The Hauge, J.T.Case. <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule149>. Müraciət tarixi. 23 noyabr 2023-cü il.

17. Summary of the Judgment of 3 February 2015. <https://www.icj-cij.org/node/103932>. Müraciət tarixi: 25 dekabr 2023-cü il.

18. The Llandovery case, Anual Digest 1923-1924. Case № 235. Full Report, 1921 (CMD. 1450).

19. Гулиев Иляс. Применение универсальной юрисдикции в отношении преступления геноцида // Міжнародное право. <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.4/20>. Müraciət tarixi. 2 oktyabr 2023-cü il.

20. Калугин В.Ю., Павлова Л.В., Фисенко И.В. Международное гуманитарное право. Минск. Тесей. 1999.

21. Постанова 12 травня 2022 року. Справа N 635/6172/17. Провадження №14-167цс20. Велика Палата Верховного Суду у складі. https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/213150_top-5-interesnykh-resheniy-verkhovnogo-suda-prinyatykh-v-period-voennogo-polozheniya. Müraciət tarixi 16 oktyabr 2023-cü il.

THE ROLE OF THE COURT IN DETERMINING THE INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY OF STATES

Mahammad Guluzade*

Abstract

This article is devoted to a discussion of international crimes and the international legal responsibility caused by them. The importance of the principles of “jus contra bello”, “jus ad bellum”, “jus in bello”, “jus post bellum” in determining the responsibility of a state is emphasized and, in their context, the reasons for the illegality of actions to be avoided by the states have been examined, and the approach of the UN in this area has been analyzed. To determine the limits of the state responsibility for aggression, the author refers to international conventions, as well as to the approaches taken in the recent decisions of the International Court of Justice against the backdrop of modern conflicts, such as the Russian-Ukrainian war. In addition, the article also talks about the differences and relationships between the inter-

* Chairman of Board, Institute of Law and Human Rights.

national criminal responsibility of individuals and the political and financial responsibility of a state. Moreover, the inapplicability of statutes of limitations and the application of the principles of universal jurisdiction to war crimes in decisions of the European Court of Human Rights, the International Court of Justice, as well as national courts such as the Jerusalem District Court and the German Federal Court have also been examined. As a result of the analysis of the above issues, the author identifies issues that are necessary to be taken into account when conducting a judicial investigation against persons accused of committing international and war crimes on the territory of Azerbaijan, and presents the recommendations on the international legal justification of the decisions of national courts.

Keywords: *state responsibility, armed conflict, war crimes, international crimes, jus contra bello, jus ad bellum, jus in bello, jus post bellum,*

РОЛЬ СУДА В ОПРЕДЕЛЕНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВА

Магомед Гулузаде*

Резюме

Статья посвящена обсуждению международных преступлений и вызванной ими международно-правовой ответственности. Подчеркнуто значение принципов «jus contra bello», «jus ad bellum», «jus in bello», «jus post bellum» при определении ответственности государства. Также в контексте этих принципов были исследованы причины незаконности действий, которые государствам следует избегать, и проанализирован подход ООН в этой области. С целью определения пределов ответственности государства за агрессию автор ссылается на международные конвенции, а также на подходы, указанные в решении Международного Суда ООН на фоне современных конфликтов, таких как российско-украинская война. Кроме того, в статье говорится о различиях и взаимосвязях между международной уголовной ответственностью физических лиц и политической и финансовой ответственностью государства. Более того, были рассмотрены неприменимость сроков давности и применение принципов универсальной юрисдикции к военным преступлениям в решениях Европейского суда по правам человека, Международного Суда ООН, а также национальных судов, таких как Иерусалимский окружной суд и Федеральный суд Германии. В результате анализа вышеуказанных вопросов автор определил аспекты, которые по его мнению необходимо учитывать при проведении судебного расследования в отношении лиц, обвиняемых в совершении международных и военных преступлений на территории Азербайджана, а также представил рекомендации по международно-правовому обоснованию решений национальных судов.

Ключевые слова: *ответственность государства, вооруженный конфликт, военные преступления, международные преступления, jus contra bello, jus ad bellum, jus in bello, jus post bellum.*

* Председатель правления Института права и прав человека.

AVROPA HÜQUQU

AVROPA HÜQUQ SİSTEMİNDƏ LAYİQLİ HƏYAT HÜQUQU YA AVROPALI SAYAĞI YAŞAMAQ?

Mələkxanım Rəhimova*

Xülasə

İnsanın həyatdan məmnunluğu və xoşbəxtliyi onun həyat tələbatlarının layiqli səviyyədə təminatı ilə üzvi surətdə əlaqəlidir. Bu təminat rifah dövləti, layiqli həyat səviyyəsi və sosial hüquqlar arasında əlaqənin balanslaşdırılması vasitəsilə mümkündür. Sosial hüquqların əksəriyyəti kollektiv hüquqlardır və pozitiv öhdəliklər yaradaraq dövlətlər tərəfindən müəyyən aktiv fəaliyyət tələb edir. Regional kontekstdə təhlil etdikdə Avropa İttifaqı çərçivəsində əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin ən effektiv yolunun məşğulluğun artırılması olduğunu görürük. Burada həyat səviyyəsi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin əsas komponenti və Avropa İttifaqının ətraf mühit, sosial idarəetmə normalarının mühüm aspektlərini özündə cəmləyir. Müvafiq fəaliyyət İttifaqın aktlarına və siyasətinə nüfuz edir. Fövqəldövlət Avropa İttifaqının rifah dövləti qurmaq ideyası, əslində, Avroregionda dövlətlərarası kəskin fərqlərin olması səbəbindən puça çıxır. Məqalədə müəllif tərəfindən layiqli həyat hüquqlarını təmin edən Avropa İttifaqı üzv dövlətlərinin sosial modelləri, bu sahəni tənzimləyən qanunvericilik aktları və ittifaq qurumları ətrafı tədqiq edilir, həyata keçirilən tədbirlər araşdırılır, sosial islahatların səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə yeni təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *insan hüquqları, layiqli həyat hüququ, rifah dövləti, sosial dövlət modeli, Avropa İttifaqı, Avropa Sosial Xartiyası.*

1.1. Giriş

Sosial dövlət anlayışını ifadə edən termin hamıya məlumdur, lakin onu rifah dövləti və ya layiqli həyat səviyyəsi ilə əvəzlədikdə vəziyyət bir qədər dəyişir. Çünki birinci anlayış yalnız sosial hüquqları, ikinci anlayış isə sosial, iqtisadi, mütləq hüquqları və onların təminat mexanizmi zamanı formalaşan pozitiv öhdəlikləri birləşdirir. İnsanın həyatdan məmnunluğu və xoşbəxtliyi onun həyat tələbatlarının layiqli səviyyədə təmin olunması ilə üzvi surətdə əlaqəlidir. Layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasının ən əsas məqamlarından biri layiqli əməyin, layiqli işin, layiqli sosial müdafiənin realizəsidir. Layiqli iş insanların sadəcə tələbatlarının ödənilməsi deyil, eyni zamanda fərdi inkişafın, ictimai rifahın əsasıdır. İşsizlik və pis iş şəraiti isə insanların kompleks inkişafına mane olan və onların həqiqi ləyaqətini zədələyən qarışıq məsələlər kompleksidir. Buna misal işsizlərin özləri və onların ailə üzvləri üçün kifayət qədər yaxşı yaşayış şəraitinin təmin edilməməsi, işçilərin təhlükəsizliyinin qorunması, onların hüquqlarının məhdudlaşdırılması, çox sayda “qara bazar” işi potensialının yaranması və işsizlərə yardım göstərmək üçün böyük sosial təminat sxeminin mövcud olmamasıdır.

* Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası Akademiyasının elmi katibi, Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi

Regional səviyyələrdə qüvvədə olan layiqli həyat hüquqlarının təminatı sahəsində lider region Avropadır. Burada layiqli həyat səviyyəsi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin əsas komponentini və Avropa İttifaqının ətraf mühit, sosial idarəetmə normalarının mühüm aspektlərini özündə cəmləşdirir. Əmək bazarlarının tənzimlənməsi, sosial təminat rejimlərinin inkişafı, sosial məkanın dayanıqlılığının saxlanılması burada digər regionlara nisbətdə daha intensiv baş verir. Lakin regionun özündə də layiqli həyat hüququnun təminatı hər yerdə eyni deyil, belə ki, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrlə inkişaf etmiş ölkələr arasında fərqlər mövcuddur. Son onilliklərdə, xüsusilə isə 2008-2009-cu illər böhranından sonra Avropa İttifaqı ölkələrində sosial sferanın tənzimlənməsinin hökumət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan “rifah dövləti” anlayışı mənfi mənə kəsb edir, bu sferanın vətəndaş cəmiyyəti vasitəsilə tənzimlənməsi ideyası irəli sürülür.

1.2. Rifah dövləti modelləri

Avropa İttifaqına üzv ölkələrdə layiqli həyat səviyyəsi bu ölkələrin tarixi, mədəni və siyasi inkişaf xüsusiyyətləri, beynəlxalq əmək bölgüsündə tutduqları mövqe və s. ilə müəyyənləşir. Bu amillərin təsiri altında hər ölkədə fərqli sosial modellər formalaşır. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrdə baş verən proseslərin oxşarlığına baxmayaraq, regional və milli modellərin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcud olur. Müəlliflər bu modelləri və ya rejimlər aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar: 1) Nordik; 2) Anglo-Sakson – liberal; 3) Kontinental; 4) Cənubi Avropa; 5) Sosialist keçmişi olan dövlətlər.

Birinci model - Nordikin mövcud olduğu ölkələrdə sosial müavinətlər yaşdan, mənşədən, cinsdən, peşədən və iş vəziyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin ayrılmaz hüququ hesab olunur. Skandinaviya yarımadası ölkələri, Finlandiya və Avropa İttifaqına daxil olmayan Norveçdə qüvvədə olan bu model işçi hərəkatları ilə biznes arasında kompromis və qarşılıqlı məhdudiyətlərə əsaslanır. Sözügedən modelinin spesifik xüsusiyyəti insanların məşğulluğunun təmin edilməsi və gəlirlərin bərabərləşdirilməsidir. Burada sosial təminat əsasən vergilər hesabına maliyyələşdirilir, ölkələrin iqtisadi siyasətinə neoliberal prinsiplərin tətbiqi, sosial xərclərin məhdudlaşdırılması, korporativ vergilərin azaldılması, inflyasiyaya qarşı mübarizə və s. fəaliyyətlər dövlət tərəfindən həyata keçirilir. [9, s.9, 11]

İkinci model kimi Anglo-Sakson və ya liberal modelin əsas xüsusiyyəti əhalinin sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi, ehtiyacı olanlara yardım edilməsi, dövlətin iqtisadiyyata məhdud müdaxiləsi və istehsalatda məhdud təmsil olunmasıdır. Burada dövlətin institusional strukturu müxtəlif biznes strukturları, qeyri-kommersiya təşkilatları çoxsaylı vətəndaş cəmiyyəti institutları kimi qurumların artan əhəmiyyətində özünü göstərir, həmkarlar ittifaqlarının rolu isə aşağı salınır. Bu model Böyük Britaniya, İrlandiya, eləcə də Avropadan kənar yerləşən ABŞ, Kanada, Avstraliyanı əhatə edir. [9, s.11]

Üçüncü model olan kontinental modelə başqa sözlə mühafizəkar və ya korporativ model də deyilir. Onun əsas göstərici Almaniya Bismarkın haki-

miyyəti dövründə sosial dövlət üçün müstəqil sığorta fondlarından ayırmalar hesabına sosial xərclərin ilkin maliyyələşdirilməsi və sosial müdafiə səviyyəsinin dövlətdən asılılığıdır. Dövlətin sosial funksiyaları işəgötürənlər və işçilər arasında balansın qorunmasından ibarətdir. Bu model dövlətlərdə müavinətlərin verilməsi digər modellərdəki kimi vətəndaşlıq və ya yaşayış vasitələrinə ehtiyac deyil, iş və əldə edilən gəlirlə müəyyən edilirdi. Almaniya Federativ Respublikası, Avstriya Respublikası, Fransa, Belçika Krallığı, Böyük Lüksemburq Herxoqluğu, eləcə də Niderland (Hollandiya) dövlətlərini bu model əhatə edir. Modelin spesifik xüsusiyyəti sosial risklərin qeyri-bərabər sığortalanmasıdır ki, bu da İtaliya və Yunanıstan kimi ölkələrdə əhalinin həssas təbəqəsinin sosial təminatını məhdudlaşdırır. [9, s.12,14]

Dördüncü model olan Aralıq dənizi modeli rifah dövləti modeli katolik prinsipli icmaları və ailələrin həyatını əks etdirir ki, bununla da sanki sosial müdafiə sisteminin uğursuzluqlarını kompensasiya etmiş olur. Tədqiqatçılardan M.Ferrera dövlətin büdcə transfertlərin köməyi ilə hamarlaşdırmağa çalışdığı milli gəlirin bölgüsünün “qütbləşməsi”ni modelin əsas xüsusiyyəti hesab edir. Bu model Malta və Kipr Respublikası əhatə edir. [9, s.14,16]

Beşinci model Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin tipologiyasında yaranır ki, burada da yerli hakimiyyətin daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq institutların və sosial siyasət alətlərinin tətbiqinə yönəldilir. Bu model XX əsrin ikinci yarısında Macarıstan, Polşa, Çexoslovakiya, Bolqarıstan və Rumıniyanın daxil olduğu sosialist Avropa dövlətlərində mövcuddur. Qeyd olunmalıdır ki, bu günə qədər sosial sferanın inkişafı nöqtəyi-nəzərindən bu region sosializm dövründəkindən xeyli az homojen olmuşdur. [9, s.16,18]

Avropa İttifaqının sosial müdafiə rolunun tipologiyasını təklif edən başqa bir araşdırmada onun dörd modeli fərqləndirilir.

Passiv Tamaşaçı Modeli - Ruggie-nin (1982) müharibədən sonrakı beynəlxalq iqtisadi nizamın təsvirinə əsaslanan bu modeldə sosial müdafiə tədbirləri milli səviyyədə müəyyən edilir. Belə ki, Aİ üzv dövlətlərdə sosial müdafiə mexanizmlərinə təsir etmək üzv dövlətlərdən asılıdır.

Millətlərin Patronu Modeli. Burada sosial müdafiənin səviyyələri və formaları barədə qərar verənlər milli dövlətlər olmalıdır. Lakin bu o demək deyil ki, Aİ özünü passiv tamaşaçı rolu ilə məhdudlaşdırma bilər, çünki bazara inteqrasiya faktı milli müdafiə sistemlərinin bütövlüyündə problemlərə səbəb ola bilər.

Sosial Hüquqlar Modelinin Qarantı. Bu modeldə Aİ öz vətəndaşları üçün sosial hüquqların əsasını müəyyən edir, lakin zəruri sosial müdafiə tədbirlərini təmin etməyi üzv dövlətlərin öhdəsinə buraxır

Vətəndaşların Müdafiəçisi Modeli. Bu modeldə Aİ ənənəvi olaraq üzv dövlətlərin özləri tərəfindən yerinə yetirilən vətəndaşları müdafiə edən institut rolunu öz üzərinə götürür.

Sadalanın modellərdə çox fərqli ssenarilər təklif edir ki, onların hamısı Sosial Avropanı əhatə edir Həm passiv tamaşaçı, həm də millətlərin himayədarı

modellərində Aİ öz vətəndaşlarına qarşı deyil üzv dövlətləri qarşısında birbaşa məsuliyyət daşıyır. [7].

Avropada Vətəndaşlığın və Sosial Hüquqların Müdafiəsinin Dörd Modeli: “Avropa Sosial Bazar İqtisadiyyatının yenidən nəzərdən keçirilməsi” xüsusi buraxılışına dair nəticələr adlı tədqiqatda sosial modelin iki forması təklif olunur: 1) Millətlərin Patronu - AB sosial məqsədlərə çatmaqda öz üzv dövlətlərini dəstəkləyir, 2) Sosial Hüquqların Qarantı modelində isə Aİ-ni qarşıya qoyduğu sosial məqsədlərə çatmaqda dəstəkləyirlər. Bu modellər bir-birinə qarşıya bilər, çünki Aİ səviyyəsində normativ ideallar üzv dövlətlər tərəfindən birlikdə müəyyən edilir və Aİ-nin üzv dövlətlərin sosial siyasətlərinə dəstəyi Aİ səviyyəsində müəyyən edilmiş məqsədlər və standartlarla əlaqələndirilir. [7, s.173]

1.3. Avroregionda layili həyatı tənzimləyən aktlar

İnsan hüquqlarının təminatı baxımından Avropada sosial müdafiə elementləri Avropa İttifaqının qanunlarına və siyasətlərinə nüfuz edir. Burada həyat səviyyəsinin ölçüm şkalası məhz normativ aktların və müqavilələrin qəbulu prosesidir. Dövlətlər bu müqavilələrə tərəfdar çıxdıqdan sonra müvafiq müddəaların vicdanla yerinə yetirilməsi öhdəliyi daşıyırlar ki, bu da dövlətlərin istər ölkədaxili, istərsə də dövlətdənkənar öhdəliklərini müəyyən edir. Ümumavropa mühitində layiqli həyat səviyyəsini özündə əks etdirən ilk sənəd Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası olmuşdur. 1950-ci ildə Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlər tərəfindən bəyannamədə əks olunan hüquqların hamılıqla səmərəli tanınmasını və həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyası qəbul olundu. Təməl insan hüquqlarını özündə cəmləyən sənəddə sosial hüquqlara da yer verilmişdir. Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 2-ci bəndi heç kimin icbari və ya məcburi əməyə cəlb edilə bilməməsini nəzərdə tutur. [1, s.162]

Konvensiyada əsas hüquqlar sırasında *nikah hüququ* adlanan 12-ci maddədə nikah yaşına çatmış kişilər və qadınların bu hüququn həyata keçirilməsini tənzimləyən milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malik olduqları göstərilir. [20]

Bunun davamı olaraq İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına dair 22 noyabr 1984-cü il 7 sayılı Protokolun *Ər-arvadın hüquq bərabərliyi* adlanan 5-ci maddəsində ərlə arvadın nikaha daxil olma, boşanma, uşaqlarla münasibətlərdə bərabər hüquqlara malik olduqları və bərabər mülki-hüquqi cavabdehlik daşdıqları göstərilir. Bu maddədə həmçinin uşaqların maraqlarına riayət olunması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi zamanı dövlətlərə mane olmamaq öhdəliyi göstərilmişdir. [23]

16 aprel 1964-cü ildə Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi qəbul edilmişdir ki, onun da 73-cü maddəsində qeyd olunur: Razılığa gələn Tərəflər əcnəbilərin və miqrantların sosial təminatı ilə bağlı məsələləri, xüsusən də sosial müdafiəsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyən xüsusi müqavilə bağlamağa səy göstərməli və onlara öz vətəndaşları kimi bərabər münasibət bəsləməyi nəzərdə tutmalıdırlar [16].

Sosial tədbirlərin davamı olaraq Avropa Şurasının üzv dövlətləri arasında daha böyük birliyə və sosial tərəqqiyə nail olmaq məqsədilə 14 dekabr 1972-ci ildə Sosial Təminat üzrə Avropa Konvensiyası imzalandı. Razılığa gələn Tərəflər öz vətəndaşlarına, qaçqınlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə dövlətdaxili sosial təminat qanunvericiliyinə və bərabər rəftar prinsipinə uyğun olaraq sosial təminat, müavinət, pensiyaların və sığorta hüquqların verilməsi məqsədilə təkcə Avropa Sosial Xartiyasının müddəalarının deyil, həm də Beynəlxalq Əmək Təşkilatının bir sıra konvensiyalarının istinad etdilər. Qeyri-məhdud müddətli Konvensiya birinci maddədə sosial sahədə mövcud terminlərə geniş anlayış verir, əlilliyə, yaşa, ailə başçısını itirməyə görə pensiyaları, istehsalat xəsarəti və peşə xəstəliyi ilə bağlı müavinətləri, dəfn, işsizlik, hamiləlik, doğuş, ailə müavinətlərini nəzərdə tutur, sığorta və qeyri-sığorta əsasında bütün ümumi və xüsusi sosial təminat sistemlərini nəzərdə tutur. 6-cı maddədə göstərilir ki, Konvensiyanın müddəaları Beynəlxalq Əmək Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş konvensiya üzrə öhdəliklərə toxunmur, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 25 mart 1957-ci il tarixli Müqavilənin sosial təminat müddəalarına və bu Müqavilədə nəzərdə tutulmuş assosiasiya sazişləri tədbirlərinə təsir göstərmir. Maddə 76-da isə qeyd olunur ki, Konvensiyanın qüvvəyə mindiyi tarixdən qocalıq, əlillik və sağ qalanlardan başqa hallarda Sosial Təminat haqqında Avropa Müvəqqəti Sazişinin və onun Əlavə Protokolunun müddəaları, habelə digər hallarda sosial təminat haqqında Avropa Müvəqqəti Sazişinin müddəaları qüvvəyə minir. [27]

Beləliklə, 1950-ci il Avropa Konvensiyasında əks olunmuş vətəndaş və siyasi hüquqların davamı kimi bütün sosial və iqtisadi hüquqları özündə cəmləmiş ilk regional beynəlxalq sənəd məhz Avropa Sosial Xartiyasıdır.

Sosial məsələlər üzrə Daimi Komissiyaya 1980-ci ildə Avropa Sosial Xartiyasının qəbulu ilə bağlı hərəkətə keçmək barədə təlimat verildi. Bu təlimat özündə aşağıdakıları əks etdirirdi:

Avropa Sosial Xartiyasında əks olunmuş hüquqların müasir tendensiyalara uyğunlaşdırılması və onlara müvafiq əlavələrin edilməsi;

1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına hər hansı hüquqların daxil edilməsinin məqsəduyğun olub-olmamasının müəyyən edilməsi.

Komissiya tərəfindən hazırlanmış ilkin layihə 1981-ci ildə Nazirlər Komitəsinə təqdim edildi və Sosial məsələlər üzrə Daimi Komissiyaya Avropa Sosial Xartiyasına əlavə protokolun ilkin layihəsinin hazırlaması tapşırıldı. Protokolun ilkin layihəsi Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən müvafiq dəyişikliklərlə 1984-cü ilin oktyabrında, layihə üzrə 131 sayılı rəy isə 1987-ci ilin noyabr ayının 26-da qəbul edildi və 4 sentyabr 1992-ci ildə Xartiyanın Əlavə Protokolu qüvvəyə mindi. Əlavə Protokol özündə Xartiya ilə müdafiə olunan insan hüquqlarının sırasına dörd yeni sosial hüquq - cinsi əlamətə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan məşğulluq sahəsində bərabər imkanlar və bərabər rəftar; müəssisə daxilində informasiya almaq və məsləhətləşmək; əmək şəraitinin və istehsal

mühitinin müəyyənləşdirilməsində və yaxşılaşdırılmasında iştirak etmək və ahılların sosial müdafiəsi hüquqlarını da əlavə etdi. [3]

Xartiyanın katibliyi 1990-cı ildə İnsan Hüquqları Direktorluğuna köçürüldü ki, bu da sosial hüquqlar cəmiyyətində mühüm dönüş nöqtəsi hesab olundu. Həmin ildə keçirilmiş Nazir müavinlərinin 449-cu yığıncağında Avropa Sosial Xartiyası üzrə ad hoc komitə (Charter Rel) yaradıldı. 1991-ci il 16 oktyabr tarixində Avropa Sosial Xartiyasına Dəyişiklik edən Əlavə Turin Protokolu qəbul edildi və bununla da Xartiyanın nəzarət mexanizminin fəaliyyətini artırılması məqsədilə onun 23, 24, 25, 27, 28 və 29-cu maddələrinə aşağıdakı kimi dəyişikliklər edildi:

Protokolun 1-ci maddəsi Xartiyanın 23-cü maddəsinə dəyişiklikləri nəzərdə tutaraq hökumətlərin hesabatlarının verilməsi və onlara baxışın tamamilə yeni bir sistemini, - yəni hesabatların əslinin Baş Katibə göndərilməsi zamanı onun surətlərinin işə götürən və işçilərin milli təşkilatlarına da ünvanlanması, eyni zamanda işçilərin həmin hesabatla bağlı rəylərini yazılı surətdə Baş Katibə bildirməsi məqamlarını müəyyən edirdi. 1-ci maddənin ikinci bəndində isə Avropa Şurasında məşvərətçi statusa malik olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarına Baş Katib tərəfindən məlumat verilməsi formasında yeni bir müddəa yer almışdır.

Müstəqil Ekspertlər Komitəsi tərəfindən baxılmasını qeyd edən 24-cü maddəyə dəyişiklik Protokolun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. 2-ci maddənin 1-ci bəndində Müstəqil Ekspertlər Komitəsi tərəfindən məruzələrə baxılması prosedurasının təkmilləşdirilməsi, 2-ci bənddə isə 27-ci maddənin 3 və 4-cü bəndləri ilə birlikdə Müstəqil Ekspertlər Komitəsi və Hökumətlər Komitəsi arasında səlahiyyət bölgüsünü Müstəqil Ekspertlər Komitəsinin vəzifəsi kimi Xartiyanın müddəalarına münasibətdə milli hüquq və təcrübənin hüquqi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilməsi hallarını nəzərdə tutulurdu.

3-cü maddə Müstəqil Ekspertlər Komitəsi üzvlərinin sayının artırılması və onların seçiminin Parlamentlər Assambleyası tərəfindən həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu.

4-cü maddə ilə Hökumətlər Komitəsinin səlahiyyətlərini müəyyənləşdirildi və Hökumətlər Komitəsində üzvlük və vəzifələrdən bəhs edən Xartiyanın 27-ci maddəsinə dəyişiklik edildi.

5-ci maddədə Parlament Assambleyasının hesabatlarla bağlı fəaliyyətini Nazirlər Komitəsinin bütün nəzarət dövrünü əhatə edən Hökumətlər Komitəsinin məruzəni əsasında müvafiq üzv dövlətə ünvanlanan fərdi tövsiyələrin verilməsi ilə əvəz edərək Xartiyanın 29-cu maddəsinə dəyişiklik edildi.

6-cı maddə Müstəqil Ekspertlər Komitəsi, Hökumətlər Komitəsi və Nazirlər Komitəsinin müvafiq məruzələrinin Parlament Assambleyasına göndərilməsini nəzərdə tutaraq Xartiyanın 29-cu maddəsinin mətnini dəyişdi.

Parlament Assambleyası tərəfindən hökumətlərin hesabatlarına əsaslanan nəzarət mexanizminin təsirliliyinin artırılması məqsədi ilə hələ 1978-ci il 839 Saylı tövsiyə ilə irəli sürülmüş Sosial Xartiyası üçün kollektiv şikayətlər siste-

minin yaradılması fikri 1991-ci ildə yenidən gündəmə gəldi. Kollektiv şikayətlər sistemi haqqında Protokol layihəsi Avropa Sosial Xartiyası üzrə ad hoc komitə tərəfindən 5 may 1992-ci il tarixində Nazirlər Komitəsinə təqdim edildi və 22 iyun 1995-ci ildə Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilərək 9 noyabrda imzalanmaq üçün açıq elan edildi. [5]

1996-cı ildə qəbul edilmiş və 1999-cu ilin 1 iyul tarixində qüvvəyə minmiş Dəyişdirilmiş Xartiya 1961-ci il tarixli Avropa sosial Xartiyası, onun 1988-ci il tarixli əlavə Protokolunda təmin olunan bütün hüquqları özündə birləşdirməklə qalmayaraq, eyni zamanda yeni hüquqlar da əlavə etmiş, bütün insanların gündəlik həyatlarında üzləşdiyi hüquq və azadlıqları özündə cəmləmişdir. Sənədin qəbul edilməsində əsas məqsəd əvvəlki sənədlə müdafiə olunan sosial hüquqları istər siyasi, istərsə də hüquqi cəhətdən Nazirlər Komitəsinin sanksiyalarından, Müstəqil Ekspertlər Komitəsi və Hökumətlər Komitəsinin şərhlərindən qorumaq idi. Bu sənədin qəbulu ilə 1961-ci ildə qəbul edilmiş Xartiya və 1988-ci il Əlavə Protokolla təmin edilən hüquqlarla yanaşı yeni müddəalar da vahid sənəddə toplandı. Nəzarət mexanizmi isə eyni olaraq qalırdı. Yəni Dəyişdirilmiş Xartiyanın müddəalarını qəbul edən dövlətlərə münasibətdə ilkin xartiyanın və onun protokollarının müddəaları hüquqi qüvvəsini itirmiş, 1961-ci il Xartiyasının 9 maddəsinə düzəlişlər edilmişdir. [21]

Əsas məqsədi iştirakçı dövlətlərin iqtisadi və sosial tərəqqisinə yardım etmək olan Xartiyada əsas hüquqlar sırasında mənzil, sağlamlıq, təhsil, iş götürülmə, ədalətli iş şəraiti, kollektiv hüquqlar, hüquqi və sosial müdafiə, ayrışkiliyin olmaması, zorakılıq və uşaq əməyinin qadağası, 15-18 yaşlı işçilərin qorunması; bir peşə altında sərbəst şəkildə yaşayış dolanışığı əldə etmək hüququ; tam işlə təmin edilmək üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadi və sosial siyasət; cinsi və psixoloji təhqirdən qorunma; həmkarlar ittifaqları yaratmaq və kollektiv toplaşma azadlığı; vəzifədən azad olunması vəziyyətində müdafiə, tətillər, əlilliyi olan insanlar üçün iş qəbul imkanı və digər gündəlik hüquqlar yer alırdı. [10] Yenilənmiş Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinə yoxsulluq və sosial qəsbkarlıqdan müdafiə bütün işçilər və onların himayəsində olanların sosial təminat hüququ kimi yeni hüquqlar əlavə edilmişdir. [1, s.165]

Qeyd olunmalıdır ki, Avropa Sosial Xartiyası Avropa Şurasının statut konvensiyaları ilə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Belə ki, adı çəkilən sənədlərin üzv dövlətlər tərəfindən imzalanması və ağılabatan müddətdə ratifikasiyası tələb olunur. [2]

Sosial sahədə tədqiqat apararı müəlliflərdən Zəka Mirzəyev Xartiyada əks olunan hüquqları 3 qrupa bölür: 1) Məşğulluğun müdafiəsi ilə bağlı hüquqlar; 2) bütün əhəlinin sosial müdafiə hüquqları; 3) iş müəssisəsindən kənar xüsusi hüquqlar. Xartiyanın əsas mətninə gəldikdə onun birinci hissəsində üzv dövlətlərin milli dövlətdaxili qanunvericiliyə daxil etməsi labüd olan 19 prinsip öz əksini tapır. Lakin, onların dövlətlər tərəfindən qəbulu məcburi olmayaraq burada əsas sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlarla seçim sərbəstliyi verilən öhdəliklər fərqləndirilir. [2]

Lakin Xartiyanın müəyyən çatışmazlıqları da danılmaz faktır: Çünki Xartiya - 1) Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası kimi üzv dövlətlərin konstitusion sistemində aydın statusa malik deyil; 2) üzv dövlətlərin daxili məhkəmələrində öz-özünə icra edilə bilən müqavilə hesab edilmir; 3) beynəlxalq nəzarət orqanına müraciət etmək üçün dövlətdaxili bütün hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsini nəzərdə tutmur; 4) paktın daxili hüquqda tətbiqini nəzərdə tutmur; 5) sadəcə normalara ümumi şərtlər verir.

Yuxarıda sadalanan çatışmazlıqlara baxmayaraq Almaniya, İtaliya, Hollandiya, Rumıniya, Belçika və s. dövlətlərin milli məhkəmələri qərarlarında Xartiyanın müddəalarına istinad etmişlər. 2004-cü ilin sentyabr ayında ölkəmizin Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyasına qoşulmaqla bağlı ratifikasiya fərmanını Avropa Şurasına təqdim etmiş və 2004-cü ilin 1 noyabrdan etibarən Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın üzvüdür. [11]

Avropa Sosial Xartiyası 1-ci maddəsində əmək hüququnun effektiv həyata keçirməsi üçün Tərəflərin tam məşğulluğun yüksək və stabil səviyyəsinin əldə edilməsi və qorunmasını öz ali məqsədlərindən biri hesab etdiyi, bütün işçilər üçün pulsuz məşğulluq xidmətlərinin işləməsinin təmin və təşkil edildiyi qeyd olunur. [1, s.163] Avropa Sosial Xartiyasında layiqli həyat səviyyəsi 4-cü maddənin 1-ci bəndində vurğulanır: Müqavilə tərəfləri “işçilərin onlara və ailələrinə layiqli həyat səviyyəsini verəcək mükafat hüququnu tanımağı” öhdəlikləri götürürlər. [10]

Yenilənmiş Xartiyanın 23-cü maddəsi ahılların sosial müdafiəsi hüququnu, 31-ci maddəsi mənzil hüququnu özündə ehtiva edir. Mənzil hüququnun müdafiəsi həmçinin Avropa Sosial Xartiyasının 16 və 19-cu maddəsinin 1-ci bəndində və Xartiyaya Əlavə Protokolun 4-cü maddəsində qeyd edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Xartiya fərdi şikayətlərə deyil, kollektiv şikayətlərə izin verir, o halda mənzil hüquqları ilə bağlı belə kollektiv şikayətlərdən biri olan Avropa Sosial Hüquqlar Komitəsində qaldırılan Avropa Qaraçı Hüquqları Mərkəzi Yunanıstana qarşı işi və ya Oneryıldız Türkiyəyə qarşı işini misal göstərə bilərik. Sonuncuda məhkəmə planlama icazəsi olmadan torpaqları zəbt edən şəxslərin hüquqlarının qorumaq vəzifəsini qəbul etmiş və ərizəçini yaşadığı torpağa rəsmi hüquqi mülkiyyət hüququna malik hesab etməsə belə, onun evinin və şəxsi əşyalarının dağıdılmasına görə kompensasiya almaq hüququna malik olduğunu müəyyən etmişdir. Müasir dövrə qədər Avropa Məhkəməsi 100-dən çox iş üzrə mənzil hüququ ilə bağlı qərarlar qəbul etmişdir. [31]

Xartiya iştirakçı dövlətlər tərəfindən dövlət hesabatlarının təqdim edilməsinə yönələn 1991-ci il tarixli və kollektiv şikayət sistemində yönələn 1995-ci il tarixli Protokollarına əsaslanan nəzarət mexanizminə malikdir. Məhz bu əsasa görə qeyri-hökumət təşkilatları və həmkarlar ittifaqları məhkəməyə xüsusi olaraq kollektiv iddialar təqdim edə bilər. Belə kollektiv şikayətlərə misal olaraq Bolqarıstan Müstəqil Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası, Əmək Konfederasiyası Podkrepa və Avropa Ticarət Birliyi Konfederasiyasının Bolqarıstana qarşı 2005-ci il tarixli birgə işini göstərə bilərik. İşin məğzində Bolqarıstanın Dəyişdi-

rılmış Xartiyanın müddəalarını pozaraq sağlamlıq, energetika, kommunikasiya, dəmir yolu işçiləri və dövlət qulluqçularının tətillik hüquqlarını pozduğu iddia edilirdi. Avropa Sosial Hüquqlar Komitəsi iş üzrə həqiqətən də pozuntu halının olduğunu müəyyən etmişdir. [26]

Növbəti kollektiv şikayət Beynəlxalq Hüquqşünaslar Komissiyasının Portuqaliyaya qarşı 1998-ci il tarixli işi misal ola bilər. Şikayətin məğzi Portuqaliyada uşaq əməyinin düzgün idarə edilməməsi və minimum işə götürmə yaş senzinin pozulması, uşaqların qeyri-leqal və qeyri-sağlam iş şəraitində çalışdıqları ilə əlaqədar Xartiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndinin pozulduğunu iddia edirdi. Portuqaliya tərəfindən ailədaxili ödənişsiz fəaliyyətin Xartiyanın müddəalarını pozmadığını irəli sürərək iddianı qəbul etmədisə də, Avropa Sosial Hüquqlar Komitəsi tərəfindən pozuntu hallarını təsdiqlədi və ailə biznesində çalışan 15 yaşdan aşağı uşaqların fəaliyyətinə qadağa qoyuldu. [30]

Layihəli həyat hüququnun ən vacib aspektlərindən biri də sağlamlıq hüququdur. Sağlamlığın qorunması Yenilənmiş Avropa Xartiyasının 11-ci maddəsi yer almaqla bərabər [10], həm də spesifik olaraq bu sahəni tənzimləyən bir sıra konvensiyaların da ana xəttini təşkil edir. Biologiya və Tibbin Nailiyyətlərinin Tətbiqi ilə Əlaqədar İnsan Hüququ və Ləyaqətinin Müdafiəsi haqqında 4 aprel 1997-ci ildə imzalanan və 1 dekabr 1999-cu ildə qüvvəyə minən Konvensiya və Konvensiyanın müddəalarını tamamlayan 4 Əlavə Protokol - ("İnsanın klonlaşdırılmasının qadağan edilməsi haqqında", "Transplantasiya haqqında", "Biotibbi Tədqiqat" Protokol, "Sağlamlıq məqsədləri üçün genetik test haqqında" Protokollar) buna əyani misaldır. Konvensiyanın əsas məqsədi bütün insanların həyat, ləyaqət və şəxsiyyətinin qorunmasına və heç bir ayrı-seçkilik edilmədən, biologiya və tibbin tətbiqinə dair hər kəsin hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsinə zəmanət verməkdir. [14]

Nikah hüququ Avropa Sosial Xartiyasının əsas məqsədlərindən birini təşkil edir. Həmçinin 1997-ci ildə qəbul edilmiş və 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsi də nikah və nikahın pozulması hallarının ər-arvadın vətəndaşlığına avtomatik təsir etmədiyini, nikah zamanı ər-arvadın vətəndaşlığının dəyişməsinin avtomatik olaraq həyat yoldaşının vətəndaşlığına təsir etmədiyini qeyd edir. [17]

1989-cu ilin martında Avropa Parlamentinin Əsas Hüquqlar haqqında Qərarından sonra Əsas Sosial Hüquqlar İcma Xartiyasının ilk layihəsi Komissiya tərəfindən 1989-cu ilin mayında nəşr olundu, ikinci layihə 1989-cu ilin oktyabrında və 9 dekabrda Strasburqda keçirilən sammitdə hazırlanmışdır. 1989-cu ildə yekun Xartiya təsdiq edildi. Nizamnaməyə əsasən, İcma işçilərin əsas sosial hüquqlarını aşağıdakı formada müəyyən edildi: Hərəkət azadlığı (1-3-cü maddələr, məşğulluq və mükafatlandırma (4-6-cı maddələr), yaşayış və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması (7-9-cu maddələr), sosial müdafiə (maddə 10), birləşmə və kollektiv sövdələşmə azadlığı (11-14-cü maddələr), peşə təhsili (Maddə 15), kişilər və qadınlar üçün bərabər rəftar (Maddə 16), işçilər üçün məlumat, məsləhət və iştirak (17-18-ci maddələr), iş yerində sağlamlığın qorunması və təhlükə-

sizliyi (Maddə 19), uşaqların və yeniyetmələrin müdafiəsi (20-23-cü maddələr), yaşlılar (24-25-ci maddələr), əlillər (maddə 26), üzv dövlətlərin fəaliyyəti (27-30-cu maddələr). Avropa Komissiyası Xartiyanın həyata keçirilməsi üçün Sosial Fəaliyyət Proqramını qəbul etmədi. Beləliklə, sırf deklarativ xarakter daşmasına və Böyük Britaniya hökumətinin müxalifətinə baxmayaraq, Xartiya 1990-cı illərdə məşğulluq siyasətində bir sıra təşəbbüslərin irəli sürülməsində mühüm rol oynadı. Bunlara misal olaraq hamiləlik və analıqla bağlı 1992-ci il Direktivi, iş vaxtı ilə bağlı 1993-cü il Direktivi, Avropa İş Şurasının 1994-cü il tarixli Direktivi, valideyn məzuniyyəti, part-time iş və müəyyən müddətli iş haqqında çərçivə və sazişlərinə əsaslanan direktivlər göstərmək olar. Xartiya özündə 2000-ci ildə Nitsada qəbul edilmiş Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Xartiyasının əsas müddəalarını birləşdirirdi. Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin preambulası Üzv Dövlətlərin “1989-cu il İcma Xartiyasında müəyyən edilmiş əsas sosial hüquqlara bağlılığını” və TFEU-nun Sosial Fəslinin 151-ci maddəsini təsdiq etdi. Beləliklə, həmin vaxtdan Xartiya Avropa Ədalət Məhkəməsi tərəfindən sosial və əmək hüquqları ilə bağlı məhkəmə çəkişmələrində şərhəddici bələdçi kimi istifadə edilməkdədir. [15]

1991-ci ilin dekabrında keçirilən sammitdə Maastrixt Müqaviləsinin sosial siyasət müddəaları ilə bağlı yaranmış çıxılmaz vəziyyəti həll etmək üçün Sosial Siyasət Protokolu qəbul edilmişdir. Protokolda 11 Üzv Dövlətin 1989-cu il Sosial Xartiyasında müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün öz aralarında Saziş qəbul etdiyi qeyd olunur. Protokola Böyük Britaniyanın qarşı çıxmasının nəticəsi kimi 7 iyun 1997-ci ildə Sosial Siyasət Sazişinin müddəalarını özündə əks etdirən Amsterdam Müqaviləsi qəbul olundu. [29]

Avroregionda məşğulluq və sosial həyatın bir çox aspektini özündə əks etdirən növbəti sənəd kimi Avropa Birliyinin Əsas Hüquqlar Xartiyasını qeyd edə bilərik. Sənədin qəbuluna qədər məşğulluq və sosial məsələlərin yurisdiksiyası milli hökumətlər daxilində həll edilirdi. Bütün bu halların Avropa İttifaqında cəmləşməsi məqsədilə 7 dekabr 2000-ci ildə Avropa Parlamenti, Nazirlər Şurası və Avropa Komissiyası tərəfindən təntənəli şəkildə elan edilmiş və 1 dekabr 2009-cu il tarixində imzalanmış Lissabon Müqaviləsi ilə qüvvə qazanan Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Xartiyası qəbul edilmişdir. Xartiya özündə üç əsas sənəd - İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyası, Avropa Ədalət Məhkəməsinin presedent hüququ və Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin mövcud müddəalarını birləşdirir. “Azadlıqlar” adlanan ikinci başlıqda evlilik, təhsil, iş, əmlak, “bərabərlik” adlanan üçüncü başlıqda əlillik, yaş, “həmrəylik” adlanan dördüncü başlıqda ədalətli iş şəraiti, əsassız işdən çıxarılmalardan müdafiə, səhiyyə, sosial və mənzil yardımı, ətraf mühitin mühafizəsi və istehlakçıların müdafiəsi kimi əsas sosial hüquqlar yer alır. Avropa Sosial Xartiyasından fərqli olaraq bu sənəd öhdəlik yaratmayan və direktivlər vasitəsilə həyata keçirilən bəyannamədir. [11]

Sosial hüquqların təminatı mexanizmindəki sonrakı sənəd 2010-cu il 11 may 120-ci sessiyada 7 nömrəli tövsiyəsi çərçivəsində Nazirlər Komitəsi tərəfin-

dən qəbul olunmuş Avropa Şurası Demokratik Vətəndaşlıq və İnsan Hüquqları Təhsili Xartiyasıdır. Xartiya vətəndaşlıq və təhsillə məşğul olan bütün şəxslər üçün mühüm istinad nöqtəsi olaraq özündə bütün Avropada və ondan kənar da bu sahədə təcrübə mübadiləsini ehtiva edir. [13] Təsadüfi deyil ki, bu hüquq hələ İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına dair 20 mart 1952-ci il tarixli Protokolun “Təhsil hüququ” adlanan 2-ci maddəsində heç kəsin təhsil hüququndan məhrum edilə bilməməsi, dövlətin təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüyü funksiyaları yerinə yetirərkən valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi seçmək hüququna hörmət etməsi kimi öz əksini tapmışdır. [24]

2.1. Təşkilati mexanizmlər

Layiqli həyat hüququnun təminatının əsas göstəricisi onların praktikada realizəsidir. Avropada təşkilati mexanizmlərə gəldikdə bu sahəni tənzimləyən bir neçə qurumun adını qeyd edə bilərik. Sosial sfera ilə bağlı nəzarət və qərarların qəbulu fəvqəldövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilir.

İştirakçı dövlətlərin Xartiya öhdəliklərinin monitorinqinə Avropa Sosial Hüquqlar Komitəsi nəzarət edir. Komitə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən altı il müddətinə seçilən, bir dəfə yenilənə bilən 15 müstəqil, qərəzsiz üzvdən ibarətdir. [18]

Avropa Sosial Hüquqlar Komitəsi tərəfindən Xartiya öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi iki ayrı prosedur vasitəsilə həyata keçirilir: 1) Kollektiv şikayətlər proseduru; 2) Hesabat sistemi - iştirakçı dövlətlər tərəfindən tərtib edilmiş hesabatlar vasitəsilə.

Kollektiv şikayətlər proseduru sosial tərəfdaşlar və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən verilmiş kollektiv şikayətlər vasitəsilə həyata keçirilir. O, 1995-ci ildə qəbul edilmiş və 1998-ci ildə qüvvəyə minmiş Əlavə Protokolda öz əksini tapır. Əsas məqsəd Xartiyanın icrasının effektivliyini, sürətini və təsirini artırmaqdan ibarətdir. Şikayətlər daxili hüquqi müdafiə vasitələri tükənmədən və şikayətçi təşkilat iddia edilən pozuntunun qurbanı olmadan da verilə bilər. Kollektiv şikayətlər vermək hüququna aşağıdakı təşkilatlar malikdir:

Avropa sosial tərəfdaşları;

Avropa Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası (ETUC);

Biznes Avropa və Beynəlxalq İşəgötürənlər Təşkilatı (OIE)

Avropa Şurasında iştirakçı statusuna malik olan Avropa Sosial Xartiyasının Hökumət Komitəsi və Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi (Hökumət Komitəsi) tərəfindən tərtib edilmiş siyahıya daxil edilmiş beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları;

müvafiq ölkədə həmkarlar ittifaqları və işəgötürənlər təşkilatlarından olan nümayəndələr;

Qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) da mənsub olduqları dövlətin razılığı əsasında ona qarşı şikayət vermək hüququna malikdirlər. İndiyədək bu hala yalnız Finlandiyada rast gəlinib.

Şikayət ECSR tərəfindən qəbul olunduqda araşdırılır və mahiyyəti üzrə qərar qəbul edilir. Qərar ECSR tərəfindən tərəflərə və onun icrası məqsədilə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinə göndərilir və dərc olunur. [25] Belə şikayətlərdən biri Dördüncü Dünyanın İspaniyaya qarşı 206 nömrəli 2022-ci il işində görə bilərik. Şikayətçi təşkilatlar 2020-ci ilin oktyabrında başlayan və hələ də davam edən elektrik kəsilməsini İspaniyanın Madrid şəhərində yerləşən Canada Real Galiana gecəqondu məhəlləsinin bəzi hissələrinə təsir etdiyini və insanların həyatına ciddi mənfi təsir göstərdiyini iddia edirdilər. ECSR tərəfindən 19 oktyabr 2022-ci il tarixində yekdilliklə şikayəti məqbul elan edildi və qərara alındı ki, hökumət təcili olaraq tədbirlər görməlidir. Növbəti şikayət kimi CFDT Ümumi Nəqliyyat və Aube Ətraf Birliyinin Fransaya qarşı 2019-cu il 120 nömrəli şikayətini göstərir bilərik. Şikayətçi həmkarlar ittifaqları iddia edirdilər ki, 22 sentyabr 2017-ci il tarixli 2017-1387 sayılı Sərəncamla düzəliş edilmiş Fransa Əmək Məcəlləsi işçilərin bir sıra hüquqlarını pozur. Bu qərar hazırda icraatdadır və Nazirlər Komitəsi tərəfindən qərar və ya tövsiyə qəbul etdikdən sonra 4 aydan gec olmayaraq ictimaiyyətə açıqlanacaqdır. [28]

Avroregionda məcburi yurisdiksiya sistemində malik olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ən önəmli təşkilati mexanizmlərdən biridir. Onun nüfuzunun əsas göstəricisi məhkəmənin hökmünün gücüdür. Məhkəmə tərəfindən çıxarılan qərarların icrasına Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən nəzarət olunur. Məhkəmə 1959-cu ildə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası ilə birlikdə yarım-ştat işləyən məhkəmə orqanı olaraq yaradılmış, lakin işlərin çoxluğundan 1988-ci ildə tam ştat əldə etmişdi. [19]

Avropa Şurasında sosial hüquqlar da daxil olmaqla insan hüquqlarının təşviqi ilə məşğul olan digər qurumlarının fəaliyyətinə əlavə dəstək məqsədilə 1997-ci ildə təsis edilmiş Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili qeyri-məhkəmə strukturu olaraq fəaliyyət göstərir. 6 il müddətinə seçilən Müvəkkil Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına, Avropa Sosial Xartiyasına və Avropa Şurasının digər sənədlərinə əsasən yaradılan müxtəlif nəzarət orqanlarının iş prinsipinə hörmət edərək səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində tam müstəqil və qərəzsizdir. [33]

Tədqiqatçılardan Holly Cullen nəzarət mexanizmindəki mənfi halları islahedici səlahiyyətlərin olmaması və qismən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindən götürülmüş əsaslandırma üsullarından istifadə edilməsi ilə əlaqələndirir. Məhz buna görə də müəllif kollektiv şikayətlər sistemini beynəlxalq hüquqda xüsusilə iqtisadi və sosial hüquqlar üçün ilk kvazi-məhkəmə prosesi kimi qiymətləndirir. [5]

1973-cü ildə təsis edilmiş Avropa Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası (ETUC) Avropa səviyyəsində işçiləri təmsil edən əsas həmkarlar ittifaqı təşkilatıdır. O, Avropanın sosial tərəfdaşı rolunda həm Avropa Komissiyası ilə məsləhətçi rolunda işləyir, həm də sülhü və sabitliyi təşviq edərək işləyən insanlara və onların ailələrinə yüksək həyat standartlarından istifadə etmək imkanı verir. [32]

Layihli həyat hüququnun təminatı sahəsində növbəti qurum olaraq ən əsas yerlərdən birini Avropanın transmilli şirkətlərində işçiləri təmsil edən məlumat və məsləhət orqanı olan Avropa İş Şuraları (EWC) tutur. Onun fəaliyyəti iki Avropa direktivi ilə tənzimlənir: 1) 2009-cu ildə qəbul edilmiş “EWC Recast Direktivi”; 2) “Transmilli İşlər Şurasının Direktivi”. [5] Avropa İş Şuraları ikidən çox Avropa İttifaqı ölkəsində fəaliyyət göstərən çoxmillətli şirkətlərdə işçi sayının müəyyən həddi keçdiyi halda işəgötürən və ya işçilər tərəfindən yaradılır. Təşəbbüsün nəticəsi olaraq Xüsusi Danışıqlar Orqanı Avropa İş Şurasının praktiki cəhətləri üzrə, yəni onun tərkibi, səlahiyyətləri, iclasın həcmi, iclaslarda tərcümə ehtiyacı və s. danışıqlara başlayır. Danışıqların nəticəsi Avropa İş Şurasının fəaliyyəti üçün əsas təşkil edən Avropa İş Şurası sazişində tapır. Avropa İşçi Şurasının əməliyyat məsələlərinin araşdırılması aşağıdakı mərhələdən ibarət olaraq hər biri müəyyən bir məsələni araşdırır: 1) plenar və seçilmiş komitə iclasları; 2) həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının dili və rolu; 3) məlumat və məsləhətlərin keyfiyyəti və işçi nümayəndələrinin cəlb edilməsi; 4) məxfilik; 5) Avropa və milli səviyyələrdə məlumat və məsləhətləşmələrin əlaqələndirilməsi [6, s. 16].

Regionda belə şuraların əksəriyyəti Almaniya, Fransa və Böyük Britaniyada yerləşir. [22] Tədqiqatçılardan Valeria Pulignanunun əsərlərində əldə etdiyi nəticə ondan ibarətdir ki, EWC-lər nə monolit, nə də statik qurum deyillər. Onlar menecerlər tərəfindən izlənilən müxtəlif inkişaf yollarını əks etdirən geniş forma və növləri əhatə edirlər. [6, s.99]

2.2. Tədbirlər planı

Avropa İttifaqı çərçivəsində əhalinin layihli həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin ən effektiv yolu kimi məşğulluğun artırılması qeyd edilir. Bu öz başlanğıcını hələ Roma Müqaviləsindən götürmüşdür. Bu isə iqtisadi artımın stimullaşdırılması ilə mümkündür. 1990-cı ildən iqtisadi, sosial və məşğulluq siyasətləri arasında qarşılıqlı əlaqəyə genişləndirən Aİ orqanları Avropa Məşğulluq strategiyası kodlaşdırdılar [8, s.5]. Tədbirlərin davamı kimi 1994-cü ildə Avropa Məşğulluq Xidmətləri (EURES) yaradıldı. 1998-ci ildə Lüksemburq Sammitində Lüksemburq Prosesi adlanan ümumi məşğulluq strategiyası qəbul edildi və o hər il milli məşğulluq planlarını rəhbərliyə təqdim edir. [8, s.6]

Qeyd olunmalıdır ki, ayrı-ayrı Aİ ölkələrinin bu sahədə öz milli qanunvericilik aktları mövcuddur. Almaniya Federativ Respublikasında məşğulluq məsələsi “Məşğulluğun təşviqi və peşə təhsili haqqında” qanun və “Almaniya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə müddə ilə işləmək üçün iş icazəsinin verilməsi qaydası haqqında” Fərmanla tənzimlənir. [8, s.7]

Həmçinin Avropada Qloballaşmanın nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə Avropa Fondu 2007-ci ildə böhranın nəticələrindən əziyyət çəkən işçilərin əmək bazarına qayıtmasına kömək etmək üçün fəaliyyətə başlamışdır. [8, s.9] Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin qəbul olunması və təminatı prosesində də bu region ən aktiv yerlərdən birini tutur.

3.1. Nəticə

Avroregionda bütün kateqoriya insanların - məşğul və işsizlərin, əlil və ahılların layiqli həyat yaşamaları üçün dəstək ən vacib məqsədlərdən biridir. Regionda tətbiq olunan “Avropa sosial modeli” sadəcə progressiv tədbirlərin görünən hissəsini təşkil edir. Bütün müəlliflər tədqiqatlarında Avropa kontekstində layiqli həyat səviyyəsini “sosial müdafiə” ilə birləşdirməyin fərqli üsullarını təklif edirlər. Hər şeydən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, sosial hüquqların əksəriyyəti kollektiv hüquqlardır və digər bütün regionlarda olduğu kimi burada da pozitiv öhdəliklər yaradaraq ittifaq tərəfindən müəyyən aktiv fəaliyyət tələb edir. Buna görə də İttifaq regionda sosial hüquqların müdafiəsinin bütün aspektlərini tənzimləyən təminat mexanizmi kimi ittifaq aktları qəbul edilir. Əsas sosial hüquqları özündə cəmləmiş Avropa Sosial Xartiyası ilk belə kompleks sənəd olmasına baxmayaraq, həm də müəyyən çatışmazlıqlara malikdir. Bunların sırasında onun daha az səmərəli olması, milli məhkəmələrdə özünü tətbiq etmə mexanizminə malik olmaması və yuxarıda sadaladığımız digər məsələlər yer alır. Baxmayaraq ki, Lissabon müqaviləsi Aİ daxilində maraqlı tərəflərin və ideologiyaların geniş dairəsi üçün məqbuldur, fikrimizcə, Sosial Xartiyanın daha təkmil, müasir tendensiyaları özündə cəmləyən variantı - yeni regional sosial xartiyanın qəbuluna ehtiyac vardır.

Təcrübi məsələlərə nəzər saldıqda isə, rifah dövləti tədqiqatçılarının fikrincə, Avroregionda mövcud problemlər başında son dövrlər siyasi ölçü qazanan regional və milli modellərinin yaxınlaşması məsələsi qeyd olunmalıdır. Bu məsələyə həsr edilən əsərlər müqayisə edilən ölkələrdəki mühitdən, tədqiqatların xronoloji çərçivəsindən və digər göstəricilərdən asılı olaraq 2000-2022-ci illər üçün Lissabon Strategiyası da daxil olmaqla bir çox Avropa İttifaqı siyasət sənədlərində əksini tapmış Avropa Sosial Modelinin (ESM) formalaşması tezisini dolayısı ilə vurğulayır. Çox təəssüf ki, əksər hallarda dövlətlər tərəfindən dəstəklənən sosial müdafiə tədbirləri həyata keçirilmədiyi təqdirdə cəmiyyət daha ağır nəticələrlə üzləşə bilər.

Bundan başqa, tədqiqatçıların əksəriyyəti əsərlərində layiqli həyat hüquqlarını deyil, ümumi rifahı vurğulayırlar. Bunun nəticəsidir ki, Danimarka, İsveç, Finlandiya kimi dövlətlər sosial-iqtisadi hüquqların məhkəmə nəzarətinə əsaslanmır, bunun əksinə sosial-demokrat partiyalar və həmkarlar ittifaqları çərçivəsində sosial rifah dövləti yaratmağa çalışırlar. Etiraf edilməlidir ki, müasir cəmiyyətdə vətəndaş cəmiyyəti əsas sosial-iqtisadi hüquqların səmərəli olması üçün təkmil alternativ institutlara, norma və təcrübələrə malikdir. İslandiya kimi ölkələr iqtisadi və sosial hüquqların tənzimləməsi iştirak büdcəsi, gücləndirilmiş birbaşa demokratiya, ekoloji nəzarət və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı yeni normalar və müzakirələrlə əlaqələndirmişlər. Bütün bunların nəticəsi olaraq fəvqəldövlət Avropa İttifaqının rifah dövləti qurmaq ideyası əslində Avropanın daxilində mövcud ayrı-ayrı regionlarda kəskin fərqlərin olması səbəbindən puça çıxır. Bunların qarşısının alınması üçün müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin - qurumlarının yaradılması zəruridir. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində

tədbirlər, İrlandiya hökuməti tərəfindən həyata keçirilən “Right2Water” və “Repeal the 8th” kimi kampaniyaların keçirilməsi də vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri tərəfindən genişləndirilməlidir.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.Əliyev Ş.İ.
2. Mirzəyev Z.A. Avropa Sosial Xartiyasının hüquqi statusu - Bakı Universitetinin xəbərləri; sosial-siyasi elmlər seriyası – 2011, № 2.
3. Mirzəyev Z.A. Avropa Sosial Xartiyasının institusionla mexanizmi - Dövlət idarəçiliyi jurnalı – 2012, № 4 (40);
4. De Spiegelaere, S., & Waddington, J. (2017). "Has the recast made a difference? An examination of the content of European Works Council agreements". *European Journal of Industrial Relations*. 23 (3): 095968011668594. doi:10.1177/0959680116685948. S2CID 157530192.
5. Holly Cullen. The Collective Complaints System of the European Social Charter: Interpretative Methods of the European Committee of Social Rights. *Journal article*. 2009, Pages 61–93
6. Valeria Pulignano and Jeff Turk. European works councils on the move: management perspectives on the development of a transnational institution for social dialogue. *Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Leuven*, 2016. 119 p.
7. Rutger Claassen, Anna Gerbrandy, Sebastiaan Princen, Mathieu Segers. Four Models of Protecting Citizenship and Social Rights in Europe: Conclusions to the Special Issue ‘Rethinking the European Social Market Economy’. *Utrecht University, Utrecht Maastricht University, Maastricht*. 28 November 2018 <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jcms.12821>
8. Доренко К.С. Социальная политика США, стран ЕС и России и на современном этапе: приоритеты, принципы, правовое обеспечение / К.С. Доренко // *Право и управление*. XXI век. - 2012.
9. Под редакцией к.и.н. Ю.Д. Квашнина Социальное государство в странах ЕС: прошлое и настоящее., Москва ИМЭМО РАН 2016. С. 188. https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2016/2016_035.pdf
10. Avropa Sosial Xartiyası <https://www.coe.int/az/web/compass/european-social-charter>
11. Prezidentin rəsmi səhifəsi <https://president.az/>
12. Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>
13. Charter of Fundamental Rights of the European Union, 2000 https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
14. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. Oviedo, 4.IV.1997 <https://rm.coe.int/168007cf98>
15. Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers 12 January 2011. <https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/community-charter-fundamental-social-rights-workers> .
16. European Code of Social Security Strasbourg, 16.IV.1964 <http://www.worldlii.org/int/other/COETS/1964/1.html>
17. European Convention on Nationality Strasbourg, 6.XI.1997 <https://rm.coe.int/168007f2c8>
18. European Committee of Social Rights <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/european-committee-of-social-rights>

19. European Court of Human Rights
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22documentcollectionid%22%3A%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%7D>
20. European Convention on Human Rights
https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_ENG
21. European Social Charter <https://rm.coe.int/the-european-social-charter-treaty-text/1680799c4b> .
22. European Works Councils Assessments and Requirements Report to the ETUC. Eckhard Voss, May 2016.
https://www.etuc.org/sites/default/files/publication/files/europeanworks_councils_ces_01.pdf
23. Protocol no. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by protocol no. 11
https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Library_Collection_P7postP11_ETS117E_ENG
24. Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocol No. 11
https://www.eods.eu/library/CoE_European%20Convention%20for%20the%20Protection%20of%20Human%20Rights%20and%20Fundamental%20Freedoms_First%20Protocol_1952_EN.pdf
25. The Collective Complaints Procedure <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/collective-complaints-procedure1>
26. Report to the Committee of Ministers. Strasbourg, 29 November 2006
https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d731f
27. Европейская конвенция о социальном обеспечении. Париж, 14 декабря 1972 года
<https://rm.coe.int/1680074631>
28. <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/-/decisions-adopted-by-the-european-committee-of-social-rights-at-its-330th-session>
29. https://www.consilium.europa.eu/media/20519/1991_december_-_maastricht_eng.pdf
30. <https://www.coe.int/az/web/compass/legal-protection-of-human-rights>
31. <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/substantive-human-rights/the-right-to-an-adequate-standard-of-living>
32. <https://www.etuc.org/en/organisation-and-people>
33. <https://www.coe.int/en/web/commissioner>

THE RIGHT TO A DECENT LIFE IN THE EUROPEAN LEGAL SYSTEM OR LIVING LIKE A EUROPEAN?

Malakkhanım Rəhimova*

Abstract

A person's satisfaction and happiness in life are closely related to the provision of his life needs at a decent level. Such provision is possible through balancing the relationship between the welfare state, a decent standard of living and social rights. Most social rights are collective rights and require active action on the part of states, creating positive obligations. If we analyze it in a regional context, we see that the most effective way to increase the standard of living of the population within the European Union is to increase employment. Here, living standards

* Scientific secretary of the Academy of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan, Lecturer of the Human rights and Information Law UNESCO Chairs of the Baku State University

include a key component of the Sustainable Development Goals and important aspects of European Union environmental and social management standards. Relevant actions permeate the actions and policies of the Union. The idea of creating a superpower European Union to build a welfare state, in fact, fails due to the existence of acute interstate disagreements in the Euroregion. In the article, the author examines in detail the social models of the EU member states that ensure the right to a decent life, legislative acts and union institutions regulating this area, examines the measures being implemented, and also puts forward new proposals to ensure the effectiveness of social reforms.

Keywords: *human rights, the right to a decent life, the state of universal welfare, the model of the social state, the European Union, the European Social Charter.*

ПРАВО НА ДОСТОЙНУЮ ЖИЗНЬ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ ИЛИ ЖИТЬ КАК ЕВРОПЕЕЦ?

Мелекханым Рахимова*

Резюме

Удовлетворенность и счастье человека в жизни тесно связаны с обеспечением его жизненных потребностей на достойном уровне. Такое обеспечение возможно посредством балансирования отношений между государством всеобщего благосостояния, достойным уровнем жизни и социальными правами. Большинство социальных прав являются коллективными правами и требуют активных действий со стороны государств, создавая позитивные обязательства. Если провести анализ в региональном контексте, то мы видим, что наиболее эффективным способом повышения уровня жизни населения внутри Евросоюза является повышение занятости. Здесь уровень жизни включает в себя ключевой компонент Целей устойчивого развития и важные аспекты норм Европейского Союза по экологическому и социальному управлению. Соответствующие действия пронизывают действия и политику Союза. Идея создания сверхдержавы Евросоюза для построения государства всеобщего благосостояния, по сути, терпит неудачу из-за существования острых межгосударственных разногласий в еврорегионе. В статье автор подробно рассматривает социальные модели государств-членов Евросоюза, обеспечивающие право на достойную жизнь, законодательные акты и союзные институты, регулирующие эту сферу, исследуются реализуемые меры, а также выдвигаются новые предложения по обеспечению эффективности социальных реформ.

Ключевые слова: *права человека, право на достойную жизнь, государство всеобщего благосостояния, модель социального государства, Европейский Союз, Европейская социальная хартия.*

* Ученый секретарь Академии Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики, преподаватель кафедры ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета

